VOLTAIRE

1983

de

SILVIAN IOSIFESCU

CONTEMPORANUL NOSTRU

CONTEMPORANUL NOSTRU

EDITURA ALBATROS

contemporanul
nostru

Posibilitatea de contact continuu cu Voltaire şi ceea ce s-ar putea denumi „nevoia de Voltaire" nu pot fi căutate doar la nivelul codului stilistic... Voltaire nu se lasă analizat la nivelul exclusiv al succesiunii verbale, oricît de tentante ar fi pentru iubitorii de precizie analizele strict formale. Cînd analiza se ocupă de zonele perene ale operei voltairiene – povestirea filosofică sau pamfletul, paginile de istorie şi de critică, scrisorile – este împinsă inevitabil să dezbată o optică, un mod de a înţelege şi de a răspunde lumii.

SILVIAN IOSIFESCU

LEI 11

I. Secolul, fețele, reacțiile

„*In sărbătoare neîntreruptă de zi și noapte, am petrecut cum nu se mai petrecuse și nu se va mai petrece, ne-am înfruptat cu nesaț din toate desfătările simțurilor și ale minții căci, deși lipsit de măreție, fu veacul binecuvîntat, veacul cel din urmă al bunului plac și al bunului gust, pe scurt veacul francez și mai presus de orice, veacul voluptății, cînd pînă și în biserici heruvimilor le luaseră locul cupidonii, cînd lîncezind de dor, inimile fură aduse prinos toate zeului legat la ochi și noi care am văzut pe mult iubitul tîrîndu-se la picioarele marchizei, pe filosoful de la Potsdam scîncind după Kayserling și pe Semiramida moscovită smulgîndu-și părul la moartea lui Lanskoi, noi înșine nu scăparăm dulcei molimi — «era atît de frumos seara sub castanii înalți» — privind însă în femeie și un mijloc nu numai un țel, cum politica ne ispitise, adesea făcurăm din alcovuri punte și pentru ca totul să ne izbutească viețuirăm în însoțirea celor Aleși și slujirăm pe Cîrmuitori.*“

Textul e bine cunoscut. Are siguranța și rafinamentul unei bucăți de virtuozitate, care-și face uitată virtuozitatea. Aromele veacului la care visează cei trei crai ai lui Mateiu Caragiale revin cu intensitate în panoramicul rapid al celor cîteva pagini, prin înmulțirea sugestiilor onomastice și toponimice, prin presărarea cu savantă neglijență a detaliilor evocatoare. Rafinat e și contrastul care destramă vraja, împiedică visarea să devină exercițiu caligrafic, face să izbucnească zgomotos trivialitatea și prezentul prin exclamația lui Pirgu : „*Ia mai lăsați, nene, ciubucele astea... să mai vorbim și de muieri*“.

E potrivit să pornim această reîntoarcere la Voltaire printr-un text care, visînd la secolul lui, îl ignoră — cu excepția

unicei menţiuni despre Ferney — aşa cum ignoră cu superbie dimensiunea filosofică şi o atinge în trecere pe cea artistică, doar ca o pată de culoare. „Castanii înalţi" ai lui Beaumarchais trasează un decor, scaldă secolul în graţia şi voluptatea actului ultim din *Nunta lui Figaro*. Pînzele lui Watteau sînt obiect de trafic, ca şi „diamanticalele" şlefuite la Amsterdam şi horbotele de Malines. Muzica e mai direct prezentă. Fiul înduşmănit al lui Ion Luca moştenise şi magia cuvîntului şi pasiunea melomanului : *„Şi noi am fost nebuni după muzică, ne-am războit pentru Rameau şi pentru Gluck şi asemenea celor trei Crai ne-am închinat copilului care avea să fie Mozart"*.

Craii lui Mateiu Caragiale reţin din veacul care-i fascinează voluptatea uşoară. Cele cîteva pagini stau parcă în întregime sub semnul frazei lui Talleyrand despre *„la douceur de vivre"* dinaintea Revoluţiei franceze. E străbaterea capricioasă a Europei în căutarea aventurii şi a intrigii de curte : *„dregătorilor le eram sfetnici şi călăuze"*. Uneltirile politice par doar un pretext pentru neprevăzutul existenţei în mişcare. Numele vestiţilor aventurieri ai secolului sînt înşirate cu cîte un detaliu care-i fixează, cu cîte un punct de orgă care detaşază un profil, un sfîrşit de drum : *„pe Casanova, bătrîn şi matofit, l-am aciolat pe lîngă Waldstein la Dux ; şi pe noi ne-a atras ce părea suprafiresc : oglinda lui Saint-Germain, carafa lui Cagliostro, hîrdăul lui Messmer... aflau la noi cari nu mai credeam în nimic, crezare."* Linia desenului e şi aici netă, în acelaşi timp încărcată de referinţe la ambiguităţile vremii. La cei mai mulţi dintre aventurierii pomeniţi frontiera dintre şarlatanie şi apetenţele mistice e imprecisă. Casanova îl citea pe Jacob Boehme dar practicile cabalistice au fost, o mărturiseşte deschis, prilejuri de a escroca pe naivi şi de a exploata demenţa doamnei D'Urfé.

Un detaliu personalizează călătoria lui Mateiu Caragiale prin *„cel mai frumos dintre veacuri"*. Cu puţine excepţii, precum generalul-paşă de Bonneval, aristocratul francez, comandant înzestrat, ajuns printr-o succesiune de dezertări să se convertească utilitar la islamism, aventurierii secolului au origini obscure ori foarte umile, chiar cînd îmbracă stări civile şi adoptă nume de împrumut şi particule nobiliare. Casanova, care s-a autonumit cavaler de Seingalt, pentru că după cum o afirma cu tupeu calm, alfabetul aparţine tuturor, a fost odrasla unei familii de actori. Lorenzo da Ponte, libretistul lui Mozart, s-a născut într-o familie săracă de evrei. Creştinat în copilărie, a schimbat cele mai pestriţe stări şi profesii, a fost abate, director de teatru, tipograf. Cei trei aventurieri în care se metamorfozează craii, au morga şi statutul potrivite cu patima heraldică şi cu fumurile aristocratice ale castelanului de la Sion. Sînt *„odrasle de dinaşti cu nume slăvite"*, *„cavaleri, călugări din tagma Sfîntului Ioan de la Ierusalim, zişi de Malta..."*.

O paranteză care visează asupra trecutului reconstruindu-l stilizat, nu poate fi în nici un chip tratată ca un studiu monografic, nici ca o încercare de a portretiza un secol. Dulceaţa traiului aventuros este una din feţe şi ar fi neînţelegere şi stîngăcie să reproşezi scriitorului că a ignorat celelalte sunete foarte deosebite din piesa lui Beaumarchais, că sub castanii înalţi Figaro rosteşte un rechizitoriu politic ori că, cu puţini ani înainte ca Beaumarchais să înceapă a-şi reprezenta piesele pe scenele Parisului, în cîteva colţuri ale Franţei se auzise scîrţîitul roţii care frîngea oasele unor nevinovaţi, Calas, La Barre, osîndiţi în secolul luminilor pentru vini imaginare şi fără urme de dovezi.

Se poate remarca doar că evocarea literară înfăptuită prin sugestii, reducţii şi stilizare, atinge în trecere şi faptele contradictorii, paradoxale. Aventurierii sceptici sînt atraşi şi de ştiinţă, de lucrările lui Scheele şi ale lui Lavoisier, de ceea ce avea aparenţa şarlataniei dar deschidea calea spre practica sugestiei şi hipnotismului (hîrdăul lui Messmer) şi de misticismul lui Swedenborg. Feţele secolului au fost numeroase şi surprinzătoare. Ele s-au impus alternativ, după cerinţele şi preferinţele cercetătorilor, oricît de convinşi au fost aceştia că scrutează obiectiv trecutul.

„Feţele secolului"... Trebuie săpat puţin la rădăcina unor locuri comune pentru ca formula să capete o încărcătură semantică mai precisă, să nu rămînă un ornament retoric care, atins, se pulverizează. E un loc comun că termenul de secol — foarte precis cînd e manipulat pentru măsurarea timpului matematic, fizic sau geologic — devine vag atunci cînd se aplică în istorie şi, mai cu seamă, în istoria culturii. Secolele culturale sînt cronologic inegale şi unitatea denumirii e prea puţin în stare să le ascundă eterogenia.

Formula a circulat mai întîi ca o reverență de curtezan, un omagiu hiperbolizat adus unui monarh. Voltaire însuși avea să intituleze una dintre cele mai de seamă sinteze istorice : *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.*

Inegalitatea cronologică a acestor perioade avînd unitate cu totul relativă, e izbitoare. „Secolul" lui Ludovic al XIV-lea se întinde pe o jumătate de secol, de la moartea lui Mazarin, cînd tînărul suveran, care cunoscuse umilințele Frondelor, a pornit să-i transforme pe aristocrații pînă de curînd în rebeliune într-o docilă nobilime de curte, a impus absolutismul, a favorizat înflorirea culturală și a tins spre dominarea europeană. „Fizionomia" unei perioade istorice fiind o vocabulă foarte incertă, chiar în această jumătate de secol, ultimii ani sînt distonanți. Absolutismul regal e intact, dar aventurile militare — în special războiul pentru succesiunea spaniolă — încheie întunecat deceniile de domnie, istovesc economia Franței.

Pentru Franța, dar și pentru reverberațiile lui politice și mai cu seamă culturale în Europa, secolul al XVIII-lea e delimitat de anul 1715, data morții lui Ludovic al XIV-lea și de ultimii ani ai celui de-al nouălea deceniu, pînă la convocarea Statelor-Generale, și la căderea Bastiliei.

Chiar acești șaptezeci de ani, cu trăsături proprii greu de confundat, refuză a se lăsa prinși în vreo schemă și fac sărace enumerările. Cuprind afirmarea, suveranitatea literară a lui Voltaire care a murit cu unsprezece ani înainte de convocarea Statelor-Generale. Contrastul dintre o anumită eliberare de presiunea socială, rod mai curînd al dezagregării și nepăsării decît al unei schimbări de structură, și persistența instituțiilor și normelor absolutiste, e una dintre trăsăturile principale ale secolului. Ea se împletește cu existența scriitorului, o condiționează. Ca și alți contemporani, Voltaire și-a putut îngădui să scrie lucruri explozive, dar n-a căpătat dreptul de a tipări la Paris cîteva dintre textele care astăzi par relativ cuminți, astfel prima parte din *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.* Cotiturile biografiei lui Voltaire (cei trei ani petrecuți în Anglia, plecarea în Prusia, strategia stabilirii lîngă Geneva și la Ferney) sînt explicabile tocmai prin această persistență a bunului plac, posibilitatea întemnițării printr-o simplă „lettre de cachet", de care trebuia să țină seamă chiar un scriitor cu faimă europeană.

„Secolul luminilor" este și secolul tragerii pe roată a lui Calas ori Sirven. În policromia acestor ani cu privire la care se vorbește îndreptățit de grație intelectuală, dar despre care cele mai sumare pagini de istorie socială pomenesc de mizeria endemică, de „disette" (lipsuri) ori de foamete, liniile de forță contradictorii, aspirația și eforturile melioriste, dar și persistența unor relații și instituții de tip feudal nu se lasă nici mascate nici reinterpretate. Locul, sensurile scrisului și ale acțiunii lui Voltaire sînt orientate de dualitatea perioadei despre care mai tîrziu, prea puțin sentimentalul Talleyrand a vorbit ca despre un paradis pierdut.

Încercarea de față își propune să discute ce ne spune astăzi, spre sfîrșitul celui de al doilea mileniu, scriitorul Voltaire. Dar trebuie să mai repetăm că vocabulele „scriitor" și „literatură" rămîn neprecise, în mereu prelungită dezbatere ? Mai puțin ca la oricare altul, am putea restrînge o cercetare a literaturii voltairiene la genurile propriu-zis literare. Chiar dacă fascicolul de lumină se concentrează asupra a ceea ce ne apare în 1983, că interesează literar, trebuie privit ansamblul. Căci unele sprintene versificații ocazionale sînt mai vii astăzi decît cele cîteva zeci de tragedii. Sutele de scrieri concentrate și corosive cu care Voltaire a împroșcat pe „inamicii rațiunii", scrieri pe care însuși autorul lor le denumea depreciativ *„des rogatons"* (*resturi de la masă*), oferă multe pagini nealterate de vreme. Dintre ele s-au impus textele prin excelență voltairiene, *Candide* sau *L'ingénu.*

De aceea este cazul să începem cu o întrebare cu care, de obicei, se încheie cercetările monografice. Dar nu ne propunem o monografie, nici măcar o micromonografie, ci o lectură selectivă. E interesant să raportăm de la început această recitire la o rapidă privire panoramică asupra felului în care a fost prețuit Voltaire.

Nu e vorba de ecoul lui Voltaire printre cititori, ceea ce ar cere o extinsă și minuțioasă cercetare specială de sociologie, nici de filiațiile literare. În monografia sa, Gustave Lanson consacră un capitol final edițiilor și unora dintre tirajele atinse de scrierile voltairiene în secolul trecut și influențelor asupra scrisului ulterior. Este de observat că Lanson identifică înrîuriri la autori care — direct sau indirect — au scris cu ostilitate despre Voltaire, astfel, la Emile Faguet.

Ceea ce interesează este atitudinea cît de cît explicită a cititorilor avizaţi, a scriitorilor sau criticilor.

In 1890, într-unul dintre cele mai vaste studii cuprinse în volumul *Dix-huitième siècle*, Emile Faguet afirma în capitolul concluziv : *„In timpul vieţii şi după moarte, Voltaire a avut cel mai mare succes literar din cîte s-au cunoscut vreodată. In vremea sa, a fost socotit drept cel mai însemnat poet al întregii Europe, ceea ce — lucru de mirare şi foarte îmbucurător pentru el — era adevărat“* [1]. După această aluzie malițioasă la nonpoeticitatea poeziei ce se scria în epoca lui Voltaire, Faguet descoperă pentru secolul următor gloria neîntreruptă. E consemnată, în trecere, îndepărtarea romanticilor de Voltaire (deşi Lanson avea să insiste, ceva mai tîrziu, asupra unei laturi voltairiene în gîndirea lui Hugo), dar se subliniază că, reacţia romantică fiind implicit antivoltaireană, *„excesele romantismului au servit vreme îndelungată mai mult lui Voltaire decît lui Racine“*. *„Şi astfel Voltaire a străbătut întreaga perioadă a Restauraţiei, a monarhiei din iulie şi chiar al celui de-al doilea imperiu ca şi cum s-ar fi aflat în centrul unei conspiraţii uneltite în favoarea sa“* [2]. Explicaţiile oferite de critic sînt bagatelizatoare, puţin rezistente. El vorbeşte ironic de admiraţia pentru cantitate. *„Intr-o ţară unde eşti adesea scutit de a citi pentru a admira, cîţi critici n-au strigat după ce au parcurs cîteva volume :* «Şi mai sînt încă vreo cincizeci ! (de volume) !» «Mereu mai există alte cincizeci !» «Cîte idei puse în mişcare !» «Cîtă ştiinţă, cîte cercetări !» «Cîte întrebări enunţate şi dezlegate !»“ [3]. Şi mai inconsistentă, simplă butadă, este explicaţia ce urmează, după care gloria s-a adresat şi succesului material cucerit de scriitorul *„bogat, mare proprietar, castelan, un fel de prinţ“*. Mai serios, deşi nu foarte clar, e propusă explicaţia *„imensei glorii“* prin faptul că Voltaire a exprimat chintesenţial spiritul francez. Pedala diminuantă urmează îndată : *„Voltaire ne seamănă. Spiritul francezului mijlociu sălăşluieşte într-însul“* [4].

---

1 Emile Faguet, *Dix-huitième siècle*, Paris, Societé française d'imprimerie et de librairie, 28-e ed., p. 283.

2 *Ibid.* p. 284.

3 *Ibid.*, p. 285.

4 *Ibid.*, p. 286.

Emile Faguet încheie astfel prin remarci acide asupra gloriei voltairiene un studiu în care refuzul covîrşeşte. Poate că criticul a vrut să reliefeze singularitatea acestui refuz, opunîndu-l unui peisaj descris ca o apoteoză prelungită. În paginile lui concluzive Faguet stilizează aproximativ, forţînd ori neglijînd faptele. Receptarea voltairiană a urmat şi ea drumul cotit, pe care nu-l pot evita decît rarisim monarhiile literare. Era firesc ca — urmînd parcă relaţia din mecanica newtoniană între acţiune şi reacţiune — o celebritate instituţionalizată să provoace diverse forme de negare. În Franţa s-a întîmplat acelaşi lucru după Voltaire — cu Hugo, cu Anatole France, mai aproape de noi, cu Camus ori Sartre.

Romanticii l-au ignorat ori l-au atacat. „Copilul secolului“, Musset, avea să acuze voltairianismul în *Rolla*, de a fi vinovat de ateismul, oboseala şi blazarea precoce a unei generaţii, **acuzaţie** **reluată** la noi de Grigore Alexandrescu, inteligenţă ironică de tip voltairean, în a sa *Epistolă către Voltaire*.

Mai severă a fost atitudinea cîtorva dintre scriitorii din timpul celui de-al doilea imperiu. Ruperea de contact a fost parţială. Sainte-Beuve, care şi-a transformat scara de valori odată cu îndepărtarea de romantism, i-a rămas credincios, i-a consacrat pagini memorabile în care erau intuite şi contradicţiile şi dominantele. Aceeaşi admiraţie la Flaubert. Faptul e demn de consemnat pentru că în războiul cu locurile comune, prelungit de-a lungul întregii sale existenţe, Flaubert a vînat comportările, îngustimea mentală, suficienţa unor ecouri degradate ale raţionalismului. Dar n-a confundat modelul cu mimările lui caricaturale, ca Homais, liber cugetătorul de provincie, ori cu mentalitatea de arhivari opaci ai cunoştinţelor umane, de tip *Bouvard şi Pécuchet*.

Consemnarea înfruntării de aprecieri o aflăm în jurnalul fraţilor Goncourt. Cîteva momente sînt citabile. Cei doi fraţi mîndri de singularitatea gustului şi de apartenenţa lor la *the happy few* ai literelor (mîndrie însoţită mereu de sentimentul de a fi subapreciaţi) sînt iritaţi de consacrarea aproape oficială a lui Voltaire. O însemnare din jurnalul de tinereţe îl opune bizar pe Diderot lui Voltaire. (Fraţii Goncourt au meritul de a-l fi preţuit pe Diderot *„pionier al romanului modern“*). *„Voltaire a îngropat poemul epic, povestirea, versi-*

ficarea minoră (le petit vers), tragedia“ (11 aprilie 1858)[1]. Surprinzătoarea acuzație cu privire la povestirile voltairiene avea să revină.

Interesantă și vivace în forma ei dialogată, e relatarea conversațiilor de la „prînzurile Magny“. Sînt însemnările care au provocat vacarm. Cîțiva dintre cei puși în scenă, precum Renan, s-au arătat iritați de ceea ce considerau indiscreție și deformare. Astfel de dialoguri dau însă maximă savoare jurnalului policrom, în același timp, pătimaș, seducător și iritant.

La un prînz Magny, cei doi frați rostesc un veritabil rechizitoriu: „*Fără să ținem seama de influența lui socială și politică, îi contestăm valoarea literară*“. Reluînd formula abatelui Trublet, îl caracterizează pe Voltaire drept „*perfecțiunea în mediocritate*“, drept un „*vulgarizator*“, „*un gazetar, nimic mai mult*“. Urmează un soi de caracterizări violente care egalizează negativ toate genurile de scrieri ale celui pus sub acuzare: „*Teatrul lui, cine cutează să mai vorbească de el? Opera istorică: minciuna și convenția pompoasă și stupidă a celui mai vechi și mai solemn soi de istorie... În sfîrșit, singura operă pentru care merită să trăiască, faimosul lui Candide este un fel de La Fontaine în proză, un Rabelais emasculat.*

Toți sar asupra noastră și Sainte-Beuve sfîrșește afirmînd că Franța nu va fi liberă decît atunci cînd Voltaire va avea statuia lui în Piața Ludovic al XV-lea“ (28 martie 1863)[2].

Cu cîțiva ani mai înainte, tot la Magny, o confruntare similară, cu privire la sinceritatea acțiunii justițiare a lui Voltaire, sinceritate contestată de cei doi Goncourt, stîrnise indignarea lui Flaubert și a criticului Saint-Victor care „*îl considerau drept cel mai sincer și mai ingenuu apostol*“. Autorii jurnalului fuseseră atunci sprijiniți de Théophile Gautier: „*Nu pot să-l sufăr, îmi pare clerical, ipocrit, este Prudhomme-ul deismului*“ (24 august 1860)[3]. Această referință la personajul devenit emblematic al lui Monnier, personificare a platitudinii și a locului comun, este adoptată mai tîrziu în textul jurnalului. Fără a mai cita sursa, o însemnare din 27 septembrie 1867 hiperbolizează repulsia, țintind, de astădată, în omul Voltaire: „*Voltaire și iarăși și iarăși povestea cu fe-*

---

1 *Journal des Goncourt*, Charpentier, 1887, Vol. II, p. 102—103.

2 *Ibidem*, p. 102—103.

3 *Idem*, vol. I, p. 332.

bra ce-l cuprindea la aniversarea zilei Sfîntului Bartolomeu. El, sensitiv ca o efemeridă... El, bun, duios, milos. Dar, o repet (jurnalul Goncourt alternează frecvent singularul cu pluralul, chiar în timpul vieții lui Jules care s-a stins în 1870), *e de-ajuns să privești buzele statuii făcute de Houdon. Ei bine și eu te voi boteza, Voltaire, ești Satana-Prudhomme!*“[1].

Repulsia extinsă de la politic la literar și exprimată mai mult exclamativ ori asertoric, coincide cu conservatorismul și cu trufia celor doi frați, a căror particulă nobiliară a fost pusă la îndoială și a trebuit să fie apărată la tribunal. Refuzul critic cel mai sever îi aparține lui Faguet.

Studiul de aproape 100 de pagini este o involuntară ilustrare a excesului la care imboldul de a se împotrivi curentului și de a propune o viziune total nouă îl împingea pe un critic adesea fin și mereu cu vervă. Tehnica lui Emile Faguet se bazează pe stilizare și reducție. Dintr-o personalitate și dintr-o operă bogată în contradicții, sînt reținute doar cîteva trăsături și proiectate pe un ecran larg. Enunțul categoric nu lipsește. Omul — executat în primul capitol — e văzut ca un tipic burghez, deci un nonartist. „*Ceea ce-l caracterizează pe burghez este faptul că nu e artist. Voltaire n-a fost artist nici măcar de un ban (pour une obole)*“. Același lucru în ce privește capacitatea de a gîndi filosofic. De asemenea, lipsa de curaj. „*Voltaire se teme în chip firesc de lovituri*“[2]. (Formula e împrumutată de la Rabelais.)

Volutele existenței lui Voltaire au sensuri ceva mai complexe, pomenesc și de momentele de teamă (dealtfel, profund justificată) a scriitorului și de modul cum a înfruntat (direct ori sub pseudonime transparente) interdicțiile, cum a continuat să acționeze și să scrie. Profilul schițat de Faguet ignorează faptele ce-l contrazic, creează ecuația Voltaire=burghezul tipic, pentru a nuanța apoi, a introduce cîteva rezerve. Împotriva caracterizării generale de histrionism, Faguet îl va lăuda pe Voltaire că s-a zbătut pentru reforme utile în administrație, politică, justiție. „*Aici Voltaire e inatacabil și venerabil. Aici a spus doar lucruri adevărate, în toate sensurile termenului*[3]. Dar elogiul e încadrat și voalat de capitolul care contestă și caricaturizează „ideile generale“ ale lui Voltaire.

---

1 *Idem*, vol. III, p. 166.

2 Emile Faguet, *op. cit., Etudes*, p. 199—200.

3 Idem, p. 237.

O construcție critică și o proporționare similară există în aprecierea operei. Eșecurile, tragediile, de pildă, se află în primul plan. Mai puțin de 7 pagini vorbesc despre *„Arta lui în genurile secundare"*. Titlul surprinde la criticul impresionist. Ar fi fost mai potrivit pentru Doumic sau oricare altul dintre apărătorii scării de valori tradiționale și al ierarhizărilor didactice de genuri. Capitolul începe cu o caracterizare lapidară și memorabilă: *„Voltaire este agilitatea spiritului călăuzită de setea, de autentica nevoie de a cunoaște"* [1].

Printre *„genurile secundare"* e clasată opera istoricului. Faguet exceptează *Eseu asupra moravurilor*, *„care miroase prea tare a pamflet"*. Dar *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, *Carol al XII-lea*, *Petru cel Mare* sînt opere de conștiință, exactitate și de mare talent. Povestirile sînt elogiate, dar genul e minimalizat. *„Ce este o povestire pentru Voltaire? O causerie în care personajul principal e autorul, o anecdotă bine spusă de către amfitrionul rezemat de cămin"* [2].

Din această optică critică individualitatea textelor se estompează. Discutate laolaltă cu corespondența, romanele sînt doar un prilej de contact cu spiritul și cu grația voltairiană. De astădată elogiile sînt fără rezerve: *„Are resurse infinite de seducție, de finețe, chiar de delicatețe, de voioșie, de maliție care se arată doar atît cît trebuie pentru a se vedea că se ascunde. Acolo și-a pus tot spiritul, cel mai rapid, mai strălucitor, mai suplu și mai sigur de sine care a existat vreodată"* [3]. Minimalizarea textelor la care se referă lasă însă elogiul suspendat în aer.

Cele două tipuri de reacție negativă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fraților Goncourt și a lui Faguet, au puncte comune și diferă. Și prozatorii care au deschis drumul naturalismului și criticul impresionist sînt iritați de formele facile pe care le căpătase voltairianismul la jumătatea secolului trecut, de varianta Homais. Și unii și celălalt procedează la aceeași bizară reducție, amplificînd ceea ce a fost la Voltaire epigonic și mărginit, construind un Voltaire asemănător cu caricaturile provinciale. Dar Faguet, el însuși cu structură voltairiană, după cum a remarcat-o Lanson, chiar dacă modifică proporțiile, e sensibil și la farmecul stilului

[1] și [2] Ibidem, p. 276.
[3] Ibidem, p. 279.

voltairian și la noutatea și desăvîrșirea prozei satirice, a povestirilor și a pamfletelor multiforme. Cei doi Goncourt neagă totul cu înverșunare crescîndă. (Trebuie reamintit că, și după moartea lui Jules de Goncourt, căruia îi aparține în mare măsură redactarea jurnalului comun, diatribele antivoltairiene vor continua în notațiile lui Edmond,) Voltaire scriitorul e negat, cum sînt negați cîțiva dintre corifeii clasicismului: Racine și Molière. Acuzația de platitudine poetică și stilistică persistă mereu în subtext. Cei doi frați, care au fost realmente inovatori în roman, și în istoria cotidiană, s-au considerat, în orgoliul lor exacerbat de frustrări diverse, drept creatorii literaturii moderne, „a nervilor" și ai unui stil al modernității, „stilul artist". Conceptul de modernitate fiind prin definiție relativ, ironia împrejurărilor face ca romanele lor, care au explorat teritorii noi, confirmînd ca punct de plecare afirmațiile orgolioase din prefața la *Germinie Lacerteux*, să fie astăzi greu lizibile. Iar punctul cel mai vulnerabil este „stilul modernității" de la 1865, „stilul artist", ce apare astăzi aproape tuturor drept o insuportabilă reîncarnare a prețiozității, în permanentă și zadarnică agitație, presărat cu podoabe de tinichea, menite să-l facă policrom.

Refuzul mai semnificativ este al unui mod de gîndire. Punerea generală în discuție și ironia voltairiană de o agilitate aeriană, lipsită de tabuuri, i-au iritat pe cei doi Goncourt care, nelipsiți de simpatie pentru umili și „mizerabili", și-au afirmat mereu conservatorismul cocardier. Frazele despre Voltaire-Satana sînt produsul exasperat al acestui gen de reacție.

O viziune echilibrată despre Voltaire, la distanță egală de idolatrie și de denigrare, avea să aducă la începutul secolului nostru, Gustave Lanson în concentrata monografie pe care a publicat-o în 1908. Ea dezvoltă, amendîndu-le pe alocuri, cele două capitole din *Istoria literaturii franceze: Tinerețea lui Voltaire* și *Patriarhul de la Ferney*. Apărută la patru ani după volumul lui Faguet, ea poate fi considerată o replică implicită. Amîndouă lucrările, monografia și vasta istorie literară, contrazic subaprecierea pe care o cunoaște Lanson în anii noștri, identificat fiind cu mult hulitul pozitivism istoric. E drept că mai toți antipozitiviștii de anvergură au distins între Lanson și lansonism. Dar asemenea disocieri se pierd în focul polemicilor. În literatură, ca și aiurea, mișcările înnoi-

toare simt nevoia să-şi personalizeze inamicii. Fără a-l absolvi de insuficienţele metodei pe care a apărat-o, lectura lui Lanson confirmă cît de nedrepte sînt asemenea verdicte sumare. Dealtfel, mai aproape de noi, voltairologi ca René Pomeau trimit la monografia lui Lanson ca la o lucrare de referinţă.

Istorismul îl îndeamnă uneori pe Lanson să contopească două criterii de valorificare, cel care apreciază pur şi simplu existenţa valorii cu cel relativizator, cîntărind în raport cu secolul, insistînd asupra capacităţii de a influenţa.

Al doilea punct de vedere e inevitabil pentru un istoric al literaturii. Comportă riscuri evidente. În monografia sa, vorbind despre tragediile voltairiene, Lanson e mult mai indulgent decît fusese în *Istoria literaturii franceze*. Insistă asupra inovaţiilor, asupra superiorităţii lui Voltaire faţă de ceilalţi autori de tragedii din secolul al XVIII-lea, asupra influenţei versului voltairian, curgător şi uniform, asupra unor urmaşi ca Lamartine. Observaţiile sînt toate interesante şi se susţin. Ele nu modifică răspunsul la întrebarea : în ce măsură rezistă astăzi (în 1908 cînd scria Lanson ori în 1983) tragediile la recitire ? Superioritatea faţă de Marmontel ori La Harpe nu le dă mai multă viaţă. Nici pionieratul nu le acordă mai mult decît merite istorice, deci nu vitalizează textele. Jodelle, Alexandre Hardy au recreat tragedia în Franţa secolului al XVI-lea şi au făcut posibilă apariţia lui Corneille. Piesele lor există doar pentru specialişti.

Dar Lanson a redesenat harta operei lui Voltaire într-un mod omologat de deceniile ulterioare. A schiţat portretul artistului, fără să ignoreze umbrele, dar accentuînd cu fineţe dominantele. A valorificat în aparenţă paradoxal, nemulţumindu-se cu enunţuri fugitive, precum Faguet, caracterizînd şi nuanţînd, a arătat locul prim ocupat de „contes" şi „facéties" şi de corespondenţă. A insistat asupra capacităţii lui Voltaire de a absorbi şi repune mai viguros în circulaţie idei şi motive : *„Firea aceasta suplă s-a dezvoltat vreme de trei sferturi de secol, culegînd toate influenţele, palpitînd la toate adierile ; îmbogăţirile, transformările, progresele spiritului său corespund exact cu îmbogăţirile, transformările, progresele spiritului public. A fost atît de puternic pentru că dezvoltarea lui interioară a coincis cu mişcarea de idei a poporului*

său."[1] Caracterul subliniat de rezonator al unei epoci, riscă să acopere noutatea, dar trăsătura e esenţială.

Nu poate fi vorba de o interpretare „definitivă", vocabulă fără sens în istoria literară şi în critică, dar liniile principale ale interpretării lansoniene se regăsesc în sintezele ulterioare, astfel în cea a lui Bédier şi Hazard, unde capitolul despre Voltaire îi aparţine lui G. Ascoli.

Nu ne propunem cîtuşi de puţin un istoric al receptării lui Voltaire. Cele expuse mai sus indică însă o traiectorie mai cotită decît cea implicată în frazele lui Faguet, care vorbeau de *„soarta literară nemaivăzut de favorabilă"*.

A existat şi există o iritare stîrnită de Voltaire. E cazul să începem şi să încheiem cu această semnificativă iritare care îi scoate la iveală, ca într-un negativ fotografic, actualitatea.

[1] G. Lanson, *Histoire de la littérature française*, remaniée et complétée pour la période 1850—1950 par Paul Tuffrau, Hachette, 1963, p. 689.

II. Optzeci de ani.

CHIPURILE AVENTURII

Voltaire nu apare decît într-o singură aluzie pe fundalul policrom al secolului străbătut de cei trei aventurieri din *Craii de Curtea-Veche*. Ca și Beaumarchais. Cele trei figuri drapate sînt *„în necontenit colind"*, în *„neastîmpăr"*, în mișcare : *„hoinari nepocăiți veșnic pe drumuri"*. Elaborarea migăloasă în romanul lui Mateiu Caragiale, distribuirea culorilor, și alegerea grijulie a fiecărui nume din care se închează imaginea veacului, dau semnificație absențelor. Cavalerii de Malta pot fi *„nebuni după muzică"*, partizani ai lui Rameau și Gluck în disputa cu italieniștii. Se pot închina copilului care avea să devină Mozart (în 1765, la Paris, copilul Mozart era mai mult o curiozitate). Dar lumina, cîtă se revarsă pe această călătorie într-un secol, e intermitentă și stranie, e strălucire fugitivă, fosforescență. Lumina intensă a gîndirii critice ar distona. Enciclopediștii și Voltaire lipsesc din secolul pe care l-au dominat.

E de remarcat că această odă a aventurii reține doar două tipuri de aventurieri : cei trei aristocrați în veșnic neastîmpăr și figurile de comportare și conștiință la fel de labile : șarlatanii, magicienii care clamau că dețin elixirul vieții și vortanii, magicienii care clamau că dețin elixirul vieții și vortebeau de amintiri personale milenare, precum Cagliostro, Bonneval, aristocratul francez devenit pașă ori echivocul, în toate sensurile, cavaler D'Eon, și, bineînțeles, Casanova, la care toate — panașul și șarlatania, jocurile erudite și cele erotice — au coexistat cu aceeași complacere liniștită cu care aventurierul venețian trecea din tripou în bibliotecă ori la curtea unui monarh. Gustul cavalerilor de Malta pentru cortegiul șarlatanilor la modă e, cu adevărat, în spiritul veacului. Puntea de la aristocratul ruinat la cavalerul de industrie e ușor de

trecut. Literatura de ficțiune și memoriile sînt populate de cavaleri și conți veroși, trișori, escroci, chiar dacă nu și-au acordat singuri titlul și numele, cum o făcuse Casanova.

Secolul cunoaște și alt sens al aventurii, pe lîngă acela — diferit în esență — al aventurii interioare, prevestind o altă atmosferă și o altă structură mentală. Pe lîngă cei care străbat Europa, își petrec o bună parte a existenței în diligență sau călare și se reîntîlnesc periodic în cele mai ciudate împrejurări, (sînt interesant de urmărit astfel de reîntîlniri în memoriile lui Casanova ori Da Ponte), există și aventura verticală. Talentul și puterea spiritului propulsează pe odrasla umilă de meseriași, aproape de vîrf. Înainte de tumult, în deceniile care preced Revoluția, stratificarea n-a dispărut cu totul, dar societatea e permeabilă. N-a dispărut nici bunul plac absolutist. În Franța enciclopediștilor se scriu în continuare „lettres de cachet" prin care, fără motivare și fără proces, oricine poate fi trimis la Bastilia, la Vincennes ori chiar la Saint Lazare, printre recidiviști. Se mai comit și asasinatele judiciare montate împotriva hughenoților. Strigătul lui Voltaire avea s-o reamintească Europei. Dar bunul plac și arbitrariul judiciar se lovesc de o opinie publică paradoxal constituită, bazată în bună măsură pe privilegiați, pînă la urmă eficace, impunîndu-se. La masa de joc, Ludovic al XVI-lea, monarh deloc tiranic, dar greoi, mărginit, iritat de ideile noi, de risipa de spirit, a scris pe o bucată de hîrtie menită a însemna rezultatul partidei, ordinul de internare a lui Beaumarchais într-una dintre cele mai aspre „închisori regale". I-o ceruse ducele de Provence, viitorul Ludovic al XVIII-lea, care intrase sub pseudonim în polemică publicistică cu dramaturgul și primise o replică anihilantă. Indignarea generală, a populației și a curții, avea să-l facă pe monarh să scrie după puține săptămîni nu numai ordinul de eliberare, dar și dispoziții care acordau lui Beaumarchais despăgubiri morale și materiale. Relațiile lui Beaumarchais cu curtea mai cunosc o categorie de fapte profund semnificative. Critica universală, care asedia toate instituțiile constituite, a fost pentru marea aristocrație prilejul unui snobism răsturnat. Gustînd „la joie de vivre" și consumînd pensiile și beneficiile acordate de monarh, înalta aristocrație cocheta bucuros cu ideile explozive. Maria Antoaneta și grupul ei de favoriți au pregătit un spectacol cu *Nunta lui Figaro*, piesă

care, în pas de dans, punea în discuţie însăşi temelia pe care păşeau ei, distinşii actori-amatori. Monarhul a interzis cu indignare reprezentaţia. După interludiul cu închiderea lui Beaumarchais, avea s-o aprobe.

În aceste decenii cînd zidurile încep să se clatine, cînd prohibiţiile mai există dar sînt mereu încălcate, aventura capătă şi alt sens decît străbaterea Europei ori chiar a lumii noi. Este afirmarea şi înălţarea pe care o permit mutaţia de valori şi un alt fel de preţuire a creaţiilor spiritului.

Orizontal, vertical... Drumurile aventurierilor din tagma lui Casanova şi triumfurile scriitorilor cunosc amîndouă sensurile, în mişcarea lor fără astîmpăr. Duelgiii, jucătorii profesionişti şi magii au urcat şi ei treptele unei societăţi tot mai permeabile, chiar dacă apropierea de vîrf a fost trecătoare şi urmată de recăderi spre fund. Casanoviştii de profesie, care-şi petrec existenţa verificînd aserţiunile inventivului veneţian, ezită în faţa multor aventuri, le denunţă ulterior drept simplă confabulaţie. Se pare, totuşi, că veneţianul a pătruns la curtea regelui Poloniei, că a fost primit şi de Frederic cel Mare, care i-ar fi oferit o slujbă puţin ispititoare de profesor la o şcoală de ofiţeri. Dar sînt episoade fugitive. Sfîrşitul lui Casanova, bibliotecar la Dux, la curtea contelui Waldstein, în certuri aprinse cu personalul domestic al castelului, e comparabil cu modul cum s-au încheiat aventurile lui Lorenzo da Ponte — mai legat de artă decît veleitarul Casanova, — o vreme libretist al lui Mozart şi al lui Salieri.

Pitorescul deplasărilor sau cochetăria cu profesiile felurite n-au lipsit nici din existenţa lui Voltaire ori Beaumarchais. Este exilul în Anglia din tinereţe, sînt mai tîrziu, anii de la curtea lui Frederic, iar la bătrîneţe anii de lîngă Geneva. Beaumarchais a încercat să dezlege la Madrid încurcăturile sentimentale ale unei surori. Goethe avea să extragă de aici substanţa unei piese : *Clavigo*. La bătrîneţe, Beaumarchais plănuia să aducă din Olanda arme pentru Franţa revoluţionară, ceea ce l-a costat un alt stagiu la închisoare, fiind aruncat acolo, de astădată, de bănuielile că armele ar fi fost destinate contrarevoluţiei. Eliberat, a trebuit să se refugieze la Hamburg, pînă în timpul Directoratului. Cît priveşte profesiile auxiliare, la Voltaire se poate consemna doar atracţia pentru speculaţiile financiare şi iniţiativele comerciale şi industriale, dealtfel fericite, care i-au adus o impozantă avere, l-au făcut şi binefăcătorul regiunii Ferney, unde a întemeiat manufacturi de ciorapi de mătase şi de ceasornice. La Beaumarchais profesiunile se succed cu virtuozitatea lui Figaro. Fiul de ceasornicar a practicat în tinereţe şi profesia paternă. Contactul cu un financiar cunoscut a dat roade remarcabile. Episodul „armelor pentru America" a fost mai mult un act de entuziasm decît o iniţiativă comercială. Tot entuziasmul, de astădată literar, l-a îndemnat să devină editorul operelor complete ale lui Voltaire, după moartea confratelui venerat, cu patru decenii mai vîrstnic.

Privite în grabă, culorile par asemănătoare, aventurile orizontale şi verticale par a se amesteca. Dar nici contemporanii n-au făcut confuzia. În secolul criticii universale, valorile spiritului, mai cu seamă cele literare, au alt statut, altă circulaţie şi inspiră mai mult respect decît în cel anterior. Voltaire tînăr a cunoscut pe propria lui spinare bastoanele lacheilor, singura formă de dialog pe care o putea accepta un mare senior, indignat că la o glumă jignitoare i se răspunsese tot printr-o glumă. Voltaire sexagenar are o circulaţie europeană, e în corespondenţă şi în schimb de politeţi cu monarhi, cu Frederic, cu Ecaterina a II-a. Chiar dacă relaţiile cu monarhul prusac au arătat că egalitatea presupusă de schimbul intelectual rămînea şubredă, opinia europeană, devenită un fapt social, dădea greutate enormă unei fraze, unei opinii, unui dialog semnat de Voltaire. Instituţiile represive dăinuiau şi scriitorul nu le putea uita. De aici pseudonimele, nerecunoaşterea decît cu jumătate de cuvînt şi cu zîmbete complice a scrierilor proprii mai îndrăzneţe, strategia cu care şi-a ales localităţile în care a trăit în ultimele decenii. Dar monarhia spirituală a „patriarhului de la Ferney" şi darea înapoi a lui Ludovic al XVI-lea, atitudinea faţă de Beaumarchais, acoperindu-l cu recompense şi cu regrete aproape mărturisite pe scriitorul pe care-l azvîrlise la Saint-Lazare, sînt semnele mutaţiei spirituale. Pentru scriitorii ajunşi prin scrisul lor în poziţii practic inexpugnabile, aventura a devenit afirmare, înălţare.

TINEREŢEA

Toate cercetările consacrate biografiei lui Voltaire, situării lui în vremile pe care le-a străbătut, n-au cum evita un fapt paradoxal. Zonele umbrite persistă şi nu e probabil ca unele

dintre ele să fie vreodată eliminate, în ciuda eforturilor „voltairologilor“ și a îmbogățirii permanente a edițiilor. Voltaire n-a știut și n-a vrut să se autoscruteze. Gestul confesiv îi e străin. Este și aici una din laturile care-l opun lui Rousseau. Puținele încercări de a-și schița autobiografia cotesc repede spre polemică și pamflet.

A trimis spre cele patru puncte cardinale un număr uluitor de scrisori : peste optsprezece mii. Dar nu numai acelea protocolare adresate monarhilor voltairieni ci și corespondența de decenii cu prieteni intimi, Thieriot, Damilaville, D'Argental, în ciuda formulelor familiare și cîteodată a unor măscări elegant spuse, niciodată triviale, refuză autosondarea echivalată cu indiscreția. După moartea marchizei du Châtelet, a rătăcit năucit nopți întregi. Nu după mult timp o scrisoare vorbește unui prieten de pierderea suferită pe un ton de glumă puțin amară. (Doamna du Châtelet sucombase după o naștere grea — marchiza era cvadragenară — rodul unei iubiri tîrzii pentru Saint-Lambert, poet mediocru și afemeiat.) Insensibilitate ? E permis mai curînd să vorbim de oroarea mărturisirii și retoricii afective, pe care primele valuri preromantice începeau să le introducă în modă. Chiar sentimentele față de cei mai apropiați, afecțiunea față de sora mai mare care l-a crescut, sentimentele amestecate cu violentă ostilitate față de un frate jansenist, din tagma „convulsionarilor“, trebuie citite în filigran. Textele voltairiene nu le pomenesc. Straturile profunde sînt rar explorate. Doar conflictele literare și mîniile față de dușmanii luminii și față de denigratorii lui personali, astfel, lunga ceartă cu Jean Fréron, portparol nu lipsit de vervă dar meschin și veninos, al „antifilosofilor“, au răsunat în scrisori și în pamflete răspîndite prin Europa.

Dincolo de zonele obscure, toate etapele care l-au transformat pe François-Marie Arouet în Voltaire sînt fapte curente de istorie literară, corectate și completate periodic, dar devenite de mult bunul manualelor școlare.

Punctul de pornire e indicat indirect dar foarte expresiv de un pasaj din *Memoriile* lui Saint-Simon. Vorbind de anii Regenței, memorialistul notează : *„Arouet, fiu al unui notar al tatălui meu și al meu — așa a rămas pînă la moarte — a fost exilat și trimis la Tulle pentru cîteva versuri satirice și foarte nerușinate. Nu mi-aș pierde vremea să însemn un astfel de fleac dacă acest Arouet, ajuns mare poet și academician, sub numele de Voltaire, n-ar fi devenit, după multe aventuri tragice, un soi de personaj în literatură și chiar cineva de seamă într-o anumită lume* [1]“.

Așa cum se întîmplă adesea în memorialistică, vorbind de Voltaire, Saint-Simon își face aici, în parte, propriul portret. Aprecierile ironice — *„mare poet“*, care comportă invizibile și, mai ales, disprețuitoare ghilimele : *„un fleac“*, *„un fel de personaj“*, *„o anumită lume“* — aparțin marelui senior iritat de larma stîrnită în jurul unui „roturier“ cutezător. Cultura și gustul lui Saint-Simon ar fi îngăduit să se spere o prețuire, chiar de cealaltă parte a baricadei. Dar gravitatea și austeritatea ducelui îl făceau alergic la tonul voltairian. (Există comic și la Saint-Simon, dar e pătimaș, mereu colorat sarcastic, la polul opus față de rîsul voltairian.) Iar în însemnarea scrisă la jumătatea secolului, cînd Voltaire era oaspetele lui Frederic cel Mare, vorbește ducele apărător aprig al privilegiilor, foarte iritat de șubrezirea stratificării sociale.

Privirea lui Saint-Simon egalează aici lucrurile și oamenii. Pentru duce un notar e un slujitor mai calificat, care nu se identifică, dar face parte din aceeași lume ca și intendentul ori chiar lacheul. De fapt François-Marie Arouet, fiu de notar bogat, a avut o obîrșie și condiții de formare foarte deosebite de Diderot, băiatul meseriașului din Langres, ori de Jean-Jacques Rousseau, fiul ceasornicarului genevez. Diferențele nu erau însă suficiente pentru a-l feri pe Arouet de arbitrar. Avea s-o simtă în curînd.

La șapte ani, Voltaire și-a pierdut mama. La zece ani a devenit elev al Institutului iezuit Louis le Grand.

După aproape două secole unul dintre descendenții lui spirituali, Anatole France, care a învățat și el la iezuiți, avea să remarce într-un roman că *„înăuntrul templului se făuresc armele care vor dărîma templul“*, altfel spus că marii adversari ai Bisericii au avut parte, în copilărie, de educație clericală. Tînărul Arouet a fost un elev strălucit. Chiar din timpul colegiului avea să înceapă a face curte muzelor, după o tocită și ironică formulă. François Arouet student în retorică și bursier la colegiul Louis le Grand semnează o „imitație“ după oda părintelui Lejay închinată Sfintei Genoveva. E o

[1] Saint-Simon, *Mémoires.*, Larousse, f.a., vol. III, p. 176.

vînă tematică pe care scriitorul n-avea s-o mai urmeze decît prin antifrază ori parodie.

Prima tinerețe a debutantului se petrece pe fondul și în spiritul ultimilor ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea și, mai ales în atmosfera Regenței. O vagă încercare de carieră diplomatică a fost repede curmată. Leagă intrigi amoroase. Una se soldează cu un scandal în familia partenerei — Pimpette — și cu amenințările notarului Arouet că-și va deporta fiul minor în America. A existat și un început de carieră notarială, întrerupt și acesta în curînd. Mai importante sînt încercările literare tot mai ambițioase, faima în creștere rapidă. Pe lîngă versurile ocazionale dar sprințare și malițioase, fostul „student în retorică" se apropie de genurile majore, scrie prima tragedie *Oedipe* și epopeea inspirată de războaiele religioase franceze și de ascensiunea lui Henric al IV-lea, *Henriada*.

Cîteva versuri ireverențioase la adresa Regentului Philippe D'Orléans au drept răsplată o primă detenție la Bastilia : unsprezece luni, în 1717—1718. După un an are loc premiera lui *Oedipe*. Autorul de succes, omul de spirit, devine oaspetele marilor seniori cu veleități de mecenați. Atunci se înnoadă cîteva prietenii care aveau să lase urme în corespondență, indirect în operă : cu ducele de Richelieu, militarul galant, cu lordul Bolingbroke. Cîteva dintre pamfletele voltairiene de mai tîrziu vor fi semnate cu numele lordului literat.

În 1722 moare notarul Voltaire. Fiul își continuă existența literară și mondenă. Scrie teatru, e oaspete de onoare în saloanele Regenței. Un nou interludiu la Bastilia, mai scurt, dar mai șocant, avea să pună capăt acestei cariere de scriitor la modă. Un schimb inofensiv de maliții cu cavalerul de Rohan se încheie cu soluția destul de uzuală adoptată de marii seniori în conflictele lor cu scrisul și cu scriitorii. Cavalerul răspunde interlocutorului prea îndrăzneț cu bastoanele lacheilor. Cînd Voltaire — adoptase de cîțiva ani pseudonimul — își permite să-l provoace la duel pe Rohan, intervenția foarte aristocraticei familii îl trimite din nou pe poet la Bastilia. După o lună e eliberat și pleacă în Anglia. Avea să rămînă acolo aproape trei ani.

Anii de ucenicie s-au încheiat. Se șterge silueta abia schițată a unui Voltaire „petit-maître", făcînd literatură în și

pentru saloane. În Anglia se dezvăluie curiozitatea iscoditoare, universală a lui Voltaire și o uriașă capacitate de muncă, o activitate permanentă, febrilă, împărțită între scris, studiu, conversații. Asistă în acest an la ceremonia înhumării lui Newton la Westminster Abbey. Avea să-i studieze operele împreună cu marchiza du Châtelet și să le popularizeze în cîteva scrieri. Vede jucîndu-se Shakespeare și, spre deosebire de rezistențele clasicizante pe care le va proclama după o jumătate de secol, e atras de tumultul shakespearian. Scrie chiar în engleză cîteva eseuri istorice și de poetică. Dar rodul principal, *Scrisorile engleze* sau *Scrisorile filosofice* compară implicit instituțiile democratice din Anglia cu absolutismul francez, fac cu vivacitate caracteristică un tur de orizont al culturii engleze. Cartea a fost interzisă în Franța, și, din porunca parlamentului, arsă de călău. Aprecierea involuntară cuprinsă în sentință e justificată. Prin vervă, rapiditate, ascuțime polemică, este prima carte cu adevărat voltairiană.

La Paris autorul de tragedii își urmează drumul presărat de succese. Dar la doi ani după întoarcerea din Anglia istoricul își spune cuvîntul inventînd o formulă. Fără fabulație, istoria se contopește cu romanul în *Histoire de Charles XII*.

Interzisă, cartea continua să reprezinte un izvor de neliniști. Librarii o tipăreau și o difuzau pe furiș. În 1734 aflînd că, după o asemenea retipărire a *Scrisorilor*, e în primejdie de a fi arestat, Voltaire acceptă propunerea marchizei du Châtelet și devine oaspetele acesteia la castelul din Cirey.

Au urmat cincisprezece ani foarte productivi și mai calmi — cît se poate vorbi de calm în legătură cu existența și scrisul la Voltaire. Marchiza nu era o „femme savante" ci o femeie cu intelect și cultură remarcabile. Excelentă matematiciană, a încercat să-l atragă pe iubitul și oaspetele ei pe calea matematicilor, pe care Voltaire n-a putut-o urma decît în parte. Corespondențe și memorii din epocă ne descriu existența la Cirey, orele în care amfitrionii erau invizibili, studiau și scriau, divertismentele intelectuale, polemicile. Faima genera în mod firesc detractori și adversari. De o sensibilitate repede rănită, Voltaire nu trece cu vederea nici un atac, le menționează pe toate în corespondență, le răspunde în cele mai felurite forme : epigrame, pamflete, întrupări caricaturale în comedii, aluzii în „povestirile filosofice"

ale maturității. Prinși în insectarul voltairian, cîțiva obscuri foliculari ai timpului supraviețuiesc măcar prin nume. Cine și-ar aminti de abatele Desfontaines dacă acesta n-ar fi fost ținta unui *Leac împotriva lui Desfontaines*, care a răspuns cu *Voltairomania*?

Încă din 1736 prințul moștenitor al Prusiei îi scrisese plin de admirație lui Voltaire. Admiratorul princiar avea pe atunci 24 de ani. După patru ani s-a urcat pe tron și a devenit Frederic al II-lea. Peste trei decenii se va ivi o altă admiratoare și corespondentă imperială: Ecaterina a II-a.

Din cînd în cînd, cîte o scriere neimprimată circulă pe furiș, creează rumoare, provoacă atacurile lui Fréron și ale publicației acestuia, *L'année littéraire* (titlu pe care Voltaire îl prescurtase în *L'âne littéraire*). Scandal au făcut, în 1736, poemul ironic și iconoclast *Mondenul* și premiera pariziană a tragediei *Mahomed*. Dar și ediția primei părți din *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* a fost confiscată. Căci în afara neîntreruptei creații dramatice, îndrăgită de Voltaire cu o pasiune pe care posteritatea a contrazis-o, epoca Cirey este aceea a unor scrieri de largă respirație, istorice, filosofice. Pe lîngă *Secolul lui Ludovic al XIV-lea, Eseu asupra moravurilor și spiritului națiilor* a fost inițial menită să-i ofere doamnei du Châtelet o călăuză în istorie, ferită de aridități și de excesul datelor și faptelor. Inițiativa galantă a devenit monumentala trecere în revistă a poveștii umanității, în același timp sinteză istorică și meditație filosofică.

În ce măsură a avut doamna du Châtelet, „înțeleapta Emilie" și o influență moderatoare? Corespondența, mărturisirile prietenilor și vizitatorilor de la Cirey pretind disocierea între scris și conduita socială. Marchiza era ea însăși un spirit liber și îndrăzneț. N-a încercat (cum o făcuse cu aproape un secol înainte, dealtfel, fără succes, doamna de La Fayette pentru La Rochefoucault) să dilueze tăria gîndirii voltairiene. Dar s-a străduit să-l ferească de imprudențe și să-i asigure un fel de glorie oficială, o poziție la curte. Astfel de veleități existaseră la Voltaire chiar înainte de Cirey. Neafectîndu-i decît periferic scrisul, au rămas mereu nesemnificative. Dacă am practica jocul de a inversa relațiile istorice și de a imagina reacția unui Ludovic al XIV-lea față de scrisul voltairian, n-am putea presupune altceva decît incompatibilitate, în ciuda gustului și simpatiilor literare ale

regelui Soare. Despotismul — luminat sau nu — nu poate tolera un Voltaire. Antiintelectual, cu mentalitate și gusturi de valet, Ludovic al XV-lea nu l-a putut nicicum accepta.

Pentru moment, în jurul lui 1745 se schițează profilul unui scriitor agreat de Curte. Voltaire e numit „istoriograf al Regelui", funcție pe care o îndeplinise Racine pe lîngă monarhul anterior. Scriitorul va semna un timp „gentilhomme ordinaire du Roi" și va lucra la *Secolul lui Ludovic al XV-lea*. În 1746 intră la Academia franceză.

Perioada liniștită, de reverențe și prețuire oficială a durat puțin. Relațiile cu marchiza au fost tulburate de pasiunea acesteia pentru Saint-Lambert, apoi de cîteva întîmplări penibile și bufone care s-au încheiat cu moartea doamnei du Châtelet. Voltaire se vede în plin reflux și dezorientare. O modificare de moment în gustul spectatorilor îi atrage fluierături, deși cele cîteva tragedii și comedii respinse (*Oreste*, *Nanine*) nu erau cu mult mai fade și mai plicticoase decît piesele de succes. Lipsit de sfătuitoarea lui prudentă și de refugiul de la Cirey, se simte vulnerabil în fața numeroșilor lui inamici literari și politici. În 1750 se decide să accepte invitațiile stăruitoare ale lui Frederic al II-lea și părăsește Parisul. Nu știa că avea să-l revadă doar după aproape treizeci de ani, în ultimele luni de existență.

„PATRIARHUL DE LA FERNEY"

După o lentă eroziune a legăturilor dintre monarhul luminat și scriitorul cu care schimbase atîtea buchete epistolare, cei aproape trei ani petrecuți la Potsdam s-au încheiat cu un conflict deschis. Sub alura de vodevil a cîtorva episoade, întîmplările au sensuri destul de clare. Au arătat că în sintagma „despotismul luminat" accentul cade, inevitabil, pe primul termen. În ciuda rezultatelor sărace pe care le dădeau încercările suveranului-poet (scria versuri în franceză pe care le revedea Voltaire), flautist și compozitor amator (l-a primit cu admirație pe Johann Sebastian Bach), ar fi nedrept să fie puse la îndoială și cultura și pasiunea lui artistică. Nici Voltaire nu poate fi plasat în rolul de victimă total inocentă. Susceptibilitatea și spiritul polemic l-au împins la conflicte cu mai mulți membri ai Academiei berlineze, mai ales cu

matematicianul Maupertuis. L-au iritat pe rege și înclinațiile poetului pentru speculațiile financiare. Este aici o latură a personalității voltairiene care — caracteristică fiind pentru momentul și păturile sociale ce l-au format — a devenit, paradoxal, și un mijloc de a dobîndi o reală libertate spirituală, de a scăpa de servituțile mecenatului. Într-o perioadă în care inexistența unei reglementări a dreptului de autor îi îmbogățea pe librari, pe autorii de contrafaceri și-l lăsa dezarmat pe artist, inițiativele comerciale și iscusința cu care Voltaire și-a sporit averea, i-au asigurat independența. Avea să mai împrăștie, în scrisori, omagii și flori retorice. Potrivit strategiei „luminilor", avea să mai aducă elogii nemeritate cîte unui puternic, să facă apel la sagacitatea doamnei de Pompadour pentru a obține anularea interdicției de tipărire a *Enciclopediei*. Dar nu va mai scrie nimic echivalent cu *Templul gloriei*, opera-omagiu, destinată să cucerească anemica bunăvoință a lui Ludovic al XV-lea.

Chiar în afara motivelor ocazionale, conflictul cu Frederic era inevitabil. Puterea absolută corupe. Tînărul prinț moștenitor, persecutat de tatăl său, „Regele-sergent" pentru inadmisibile înclinații artistice și filosofice, devenise un monarh cinic și destul de dur, care, fără a renunța la versuri și la flaut, practica în politica de stat și în viața de la curte multe dintre procedeele cazone ale părintelui său. (Casanova avea să-l descrie pe rege, inspectînd, la bătrînețe, o școală militară și folosind bastonul pentru a-și manifesta nemulțumirea față de incapacitatea profesorilor.)

Egalitatea fusese aparent posibilă de la distanță și în scrisori. Iluziile melioriste cu privire la monarhul răspîndind lumini vor mai persista în raporturile cu Ecaterina a II-a. Voltaire n-a călătorit în Rusia și n-a putut contempla decorul zugrăvit potemkinian. La Berlin, poetul ireverențios din fire a iritat și a fost jignit. Se cunoaște fraza lui Frederic transmisă, firește, imediat scriitorului de către binevoitori : „Storci portocala și arunci coaja". Cînd, într-un conflict stîrnit la Academia berlineză, Voltaire a folosit unealta lui predilectă, pamfletul, și a publicat împotriva lui Maupertuis *Diatriba doctorului Akakia*, replica regală a fost identică cu aceea practicată în Franța absolutistă pentru *Scrisorile filosofice*. Broșura a fost arsă pe străzile Berlinului, din poruncă regală.

Șederea în Prusia s-a încheiat tragicomic. Plecat de la Berlin, Voltaire a fost reținut cu forța la Frankfurt pe Main, împreună cu nepoata care îi era și metresă, D-na Denis, de către „rezidentul" prusac din oraș. Acuzația : ar fi luat cu el manuscrisul cu poeziile (cuvînt pronunțat, după relatările epistolare ale scriitorului, „poéshies") Regelui.

Relațiile înveninate cu Frederic aveau să se îmbunătățească mai tîrziu. Corespondența va fi reluată, dar fără iluzii. Aluziile la Frederic vor rămîne severe, malițioase. Scriitorul pierduse speranțele într-un monarh dornic, în primul rînd, să împrăștie lumina și bunăstarea. Frederic pierduse și el un mijloc important de a-și difuza în Europa portretul foarte măgulitor retușat.

În ciuda faimei răspîndite pe întregul continent, Voltaire s-a găsit, după întoarcerea de la Berlin, într-o situație foarte precară. Încercările de a descoperi un adăpost în cîteva țări au eșuat. După un an de ședere la Colmar, în regiunea de frontieră a Franței, alege Elveția. Cumpără o proprietate în apropierea Genevei, *Les Délices*. Soluția era doar pe jumătate satisfăcătoare. Inamicul fanatismelor avea să descopere că nici cel protestant nu era mai blînd decît cel catolic. Viața de la Délices, piesele ce se jucau pe scena improvizată acolo stîrnesc la Geneva comentarii indignate. Nu și sancțiuni. Voltaire își dublează refugiul. Pe lîngă cel genevez, de la Délices, un altul la Ferney, localitate franceză aproape de frontieră. Era un echivalent al clădirilor cu două ieșiri folosite de hăituiții tuturor timpurilor. Precauțiile se dovedeau inutile. Nici Ludovic al XV-lea, nici succesorul său cast, bigot și rigorist, Ludovic al XVI-lea, nici consistoriul genovez nu se puteau gîndi să ia împotriva lui măsuri represive.

Trecuse de șaizeci de ani. Mereu bolnav, scheletic, în cîteva rînduri socotit muribund, avea să petreacă următoarele două decenii în aceeași neîncetată și multiplă activitate. Cu mulți ani înainte, cînd era încă departe de patruzeci de ani, începuse o scrisoare către prietenul său Thieriot cu un autoportret în versuri : „*Toujours un pied dans le cercueil / De l'autre faisant des gambades / Voilà l'état où je suis, mourant et tranquille*". Dacă formula de „*muribund liniștit*" nu s-a potrivit niciodată efervescentului și activului autor de tragedii, pamflete, istoricului, filosofului, creatoru-

lui de manufacturi, diplomat la nevoie, formula cealaltă — *„mereu cu un picior în mormînt, țopăind cu celălalt"* — îi cuprinde întreaga existență și, mai cu seamă, ultimii ani. Este, pentru eternul muribund, perioada calitativ cea mai fertilă pentru scris. Atunci se înmulțesc pamfletele, povestirile filosofice. Scrie în continuare tragedii și comedii, cu o optică răsturnată, precum odinioară Petrarca, sperînd și convingîndu-se că prin ele va dăinui în primul rînd. Dar își maturizează paginile de critică în *Comentariul despre Corneille* și într-o serie de ceea ce astăzi am denumi recenzii. Încheagă ori desăvîrșește lucrări vaste. Printre ele, *Dicționarul filosofic*. Aproape zilnic pleacă de la Ferney spre cele patru zări una sau cîteva scrisori care vor alcătui uriașa corespondență voltairiană.

Se stabilește legătura cu generația mai tînără cu două decenii. Din cîteva unghiuri există între ei o prăpastie în gusturi, în stil. E generația „oamenilor sensibili", gata să-și reverse sentimentele într-o nouă retorică, uneori incandescentă, adesea doar lacrimogenă. Tonurile majore ale acestui nou limbaj avea să le găsească Rousseau, de care Voltaire s-a simțit străin și cu care, pînă la urmă, a intrat în conflict deschis, accentuat de mania persecuției a prozatorului genevez. Înainte de a fi atacat direct, clasicismul începuse a fi pus între paranteze pe la 1760, cînd și publicul și literații citeau cu delicii romanele ultraduioase ale lui Richardson, cînd pe scenă se suspina tot atît de mult ca și în poezie.

Voltaire a făcut o vreme cîteva încercări puțin convinse și cu atît mai puțin convingătoare de a aduce omagiu gusturilor la modă, mai ales în teritoriul pe care-l străbătea cu neobosită fervoare. A scris comedii duioase — *Scoțiana* —, a încercat să învioreze structura tragediei. Dar concesiile au fost trecătoare. A rămas apărătorul pînă la urmă neclintit, rigid, al prescripțiilor și prohibițiilor clasice. Despre Shakespeare, pe care-l privise cu simpatie în *Scrisorile filosofice*, va scrie rînduri de o lipsă de înțelegere și de o severitate surprinzătoare, dacă le comparăm cu alte pagini ale sale cum sînt acelea, citabile între toate, cu privire la virtualitățile poetice ale limbii franceze. Dar „limbajul de sacagiu" și construcția nongeometrică, deci pentru un spirit cartezian, haotică, i se păreau inacceptabile. Rigiditatea arătată în această luptă de ariergardă pentru prezervarea clasicismului contrastează violent cu flexibilitatea juvenilă arătată în aceeași vreme de „eternul muribund", cînd scria *Candide* ori vreun pamflet de trei pagini. În raporturile cu epoca lui, Voltaire ne arată două fețe total diferite. În scrierile perene rămîne, ca și Goethe, unul dintre „bătrînii teribili", care nu numai că n-au cunoscut împuținarea, dar s-au împlinit și au culminat către sfîrșit. Apărătorul intransigent al clasicismului reprezintă încă un exemplu de incapacitate a unui bătrîn de a descifra alt limbaj artistic decît acela care l-a format.

Contactul cu generația mai tînără a fost greu de stabilit pe planul literelor. (Diderot s-a dovedit inovator în proză și în cronica de artă.) Opoziția față de Rousseau a fost totală — și literară și de idei. Contactul literar s-a putut închega cu cîțiva scriitori nu lipsiți de interes, dar epigonici. Cine mai citește astăzi, în afara obligațiilor profesionale, tragediile lui Marmontel ori La Harpe ? Amîndoi rămîn interesanți prin modul nondogmatic, în cazul lui Marmontel cu eleganță intelectuală, prin care au apărat meterezele clasicismului, tot mai amenințate în a doua jumătate a veacului. Gesturi comune, mai curînd o anumită obediență în preferințele literare, avea să afle Voltaire la D'Alembert. Avea să schimbe cu acesta ironii la adresa pieselor lui Gilles, poreclă cu implicații ironice și cu trimiteri la spectacolele de bîlci, dată lui Shakespeare.

Literar, separația între Voltaire și ceea ce denumim generația Enciclopediei, e sensibilă. Dar nu literatura i-a strîns împreună pe enciclopediști, după cum nu literatura i-a apropiat de Voltaire. Lupta politică și lupta de idei creează după 1750 un front comun, inamici comuni. Pînă la mizantropia maniacală din ultimele două decenii de viață, a participat la această luptă și Rousseau. Formula „enciclopedism" rămîne vagă chiar pe planul ideilor. Denotează doar un fapt : colaborarea la monumentala lucrare animată și condusă de Diderot. Concepțiile filosofice și politice ale enciclopediștilor se înrudesc, dar cunosc și diferențe, nuanțe infinite. Ateismul lui D'Holbach din *Système de la nature* l-a șocat pe Voltaire care a oscilat între un deism vag, și ceea ce am putea denumi astăzi agnosticism ori pragmatism „avant la lettre". E cunoscut un alexandrin dintr-o tragedie de a sa : *„Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer"*.

În ciuda nuanțelor și varietății, unificarea s-a produs în jurul cîtorva mari obiective și mai ales împotriva unor adversari, stări, instituții, oameni. Actul de cultură reprezentat de apariția Enciclopediei, cu imensele ei rezonanțe în Franța și pe toate meridianele, este reprezentativ pentru epoca luminilor și pentru „critica universală", implacabil și sistematic practicată. Nu avem răgazul să intrăm parantetic în istoria realizării Enciclopediei. O cunosc toți cei ce s-au ocupat de secolul al XVIII-lea. Știu ce complicată strategie au pretins și scrierea, și publicarea. Deviza Enciclopediei se concentra într-o frază a lui Diderot: „*Totul trebuie cercetat, pus în mișcare fără excepții și fără menajamente*". Dar discuția critică fără tabùuri trebuia organizată astfel ca să dea cît mai puține pretexte adversarilor încă foarte puternici ai gîndirii libere. Secolul era indulgent din nepăsare dar nu tolerant. Bunul plac al monarhului, cîte o hotărîre a Parlamentului (pe atunci instituție judiciară și nu legislativă) puteau lovi ca o măciucă. Critica se exercita cu strategie savantă, cu aluzii și trimiteri de la un articol la altul, menite să înșele lecturile ostile. Enciclopediștii au avut sprijinitori suspuși, printre care trebuie menționat Malesherbes, „director al librăriei regale" (sensul este evident altul decît cel contemporan) și cel mai indulgent, mai plin de simpatie cenzor din cîți au existat vreodată. Voltaire a colaborat intens la Enciclopedie și, fără a mai aștepta apariția ultimului volum, realizată abia în 1772, și-a adunat colaborările în *Dicționarul filosofic* (1764). S-a zbătut, ca și ceilalți colaboratori pentru a frînge diferitele interdicții, a scris dialoguri în care a imaginat convorbiri la curte și a înfățișat-o pe doamna de Pompadour, favorita regală, presupusă a avea simpatii pentru „filosofi", descoperind meritele culturale ale *Enciclopediei.*

Alt principal factor unificator a fost pledoaria pentru toleranță, în special pentru cea religioasă și ridicarea lăncilor împotriva obscurantismului pe care Voltaire l-a personificat în clerul de orice confesiune și, în primul rînd, în cel catolic, prea bine cunoscut de fostul elev al institutului de învățămînt iezuit. Acest inamic al libertății de gîndire va fi desemnat în corespondență printr-o formulă imprecatorie. În cafenelele pariziene unde se juca șah și se desfășurau dezbateri iconoclaste, se foloseau similare formule învăluite. Voltaire pune în circulație apelul: *écrasons l'infâme,* prin care

stigmatiza fanatismul religios. Își încheia chiar unele dintre scrisori cu prescurtarea „ecr. l'inf.".

Regalitatea literară din anii de la Délices și Ferney e confirmată de detalii nenumărate. Sînt omagiile aduse lui Voltaire de capete încoronate și de necunoscuți. Corespondența reflectă acest cult european. Reședințele voltairiene devin loc de pelerinaj. Dar condițiile proprii epocii se fac simțite. Intoleranța, violența fanatică, sancțiunile arbitrare n-au dispărut în secolul cu aparențe binevoitoare și indulgente. Ele vor influența comportarea lui Voltaire în acești ani de senectute mereu activă și mobilă, vor duce la gesturi în contrazicere cu „la douceur de vivre". Unele aparțin comediografiei și pantomimei. Altele dezvăluie stări și mentalități foarte puțin surîzătoare.

La Ferney sau la Délices, Voltaire nu mai are a se teme că scrierile lui prea cutezătoare vor fi arse de călău pe uliță, nici că-l poate pîndi o nouă întemnițare la Bastilia. Un elogiu ori un blam din partea lui Voltaire răsună în toată Europa. Foarte abila Ecaterina a II-a a înțeles aceasta și, combinînd utilul cu plăcutul (îi plăcea într-adevăr să cocheteze cu ideile „filosofilor", dar se ferea să le încerce în practica guvernării), i-a folosit pe Voltaire și pe Diderot ca pe niște iluștri și eficienți propagandiști.

Impunitatea asigurată de faima universală era relativă. Se crease o „regulă a jocului" care cerea respectarea aparențelor, deghizarea oricît de străvezie. De aceea nu numai pamfletele ce se înmulțesc în ultimii ani și devin tot mai explozive, ci și povestirile filosofice au apărut sub cele mai fanteziste pseudonime și au fost zgomotos dezavuate de autorul lor. Dezavuările erau însă însoțite de clipiri complice. Este una dintre trăsăturile care dau farmec corespondenței, îi creează și un statut ciudat, în totală contrazicere cu poetica clasicismului, care ferea cu grijă opera de prezența scriitorului. Se poate spune că autorul de tragedii și de comedii, pe care-l vedem în scrisori agitîndu-se pentru condiții optime de reprezentare, cerînd ajutorul lui D'Argental, fostul coleg de școală și prieten de o viață, a reușit pe deplin o unică și magnifică scriere dramatică: corespondența e un prelungit monolog ce se adaptează la tonul și interesele interlocutorilor.

Scenetele jucate cu prilejul apariției cîte unuia din principalele texte ale acelor ani au structuri asemănătoare. Vol-

3 — Voltaire — 1933 202

taire contestă indignat paternitatea scrierii ; se consideră persecutat de bănuieli, revine modulînd, schimbînd tonul şi, pînă la urmă, i se întîmplă — scriind prietenilor intimi — să se recunoască drept autor, dar o face doar indirect şi aluziv.

Astfel s-a întîmplat cu *Candide* sau cu *L'Ingénu*. În 1767, după apariţia celei de a doua povestiri, Voltaire declară într-o scrisoare către vechiul său prieten Damilaville că ignoră existenţa cărţii. Exprimă chiar bănuiala că povestirea nici nu există. Tonul este însă vodevilesc : *„Am căutat* L'Ingénu *de care îmi vorbeşti. Nimeni nu-l cunoaşte. E foarte trist că mi se impută în fiecare zi nu numai cărţi pe care nu le-am scris, dar şi unele care nici măcar nu există ; şi tot ce-ţi pot spune cu toată ingenuitatea, este că nu l-am văzut"*. Arată aceeaşi candidă ignoranţă într-o scrisoare către D'Alembert. Dar tonul se modifică îndată şi, în aceeaşi scrisoare, negaţia se schimbă brusc în mărturisire glumeaţă : *„Dar, în sfîrşit, dacă mi-l arată cineva şi dacă acest* L'Ingénu *mi se va părea cît de cît hazliu, voi spune că autorul este nepotul sau pisica abatelui Bazin"*. Sensul e clar, pentru că „nepotul abatelui Bazin" este un mai vechi pseudonim voltairian. Ceea ce nu-l va împiedica pe Voltaire să indice într-o altă scrisoare către Damilaville, un autor născocit al lui *L'Ingénu*, *„un fost călugăr numit Du Laurens"*. Dezavuările nu înşelau pe nimeni dar jocul era practicat ca un ritual.

Unui registru mult mai grav, care îi asigură lui Voltaire o faimă extraliterară perenă în zbaterea veacului, îi aparţin campaniile duse în favoarea mai multor victime ale unor erori judiciare, de fapt victimele inamicului de o viaţă al scriitorului — fanatismul religios.

Ironia permanentă poate da iluzia uscăciunii şi obscurantismul vechi şi nou a practicat o astfel de acuzaţie. Voltaire n-a fost un pasionat şi a avut oroare de sentimentalisme. Dar sensibilitatea i-a fost mereu vie — după expresia franceză, „à fleur de peau" — şi capacitatea de compasiune, activă. Cînd — în mai multe rînduri — declară în scrisori că are febră de fiecare 24 august, nu face retorică. Amintirea masacrării hughenoţilor în august 1572, *Noaptea Sfîntului Bartolomeu*, îi era insuportabilă. Suferinţa din jur şi nedreptatea îl răneau. Şi consecinţele nu s-au mărginit la indignare verbală.

S-a transformat astfel în apărătorul şi organizatorul unor campanii pentru repararea cîtorva sîngeroase erori judiciare ori măcar pentru reabilitarea victimelor.

Pentru că Voltaire şi voltairianismul nu pot fi privite cu indiferenţă, pentru că — s-a putut vedea — urmaşii lui Fréron au şi astăzi fizionomii foarte diferite şi înverşunare asemănătoare, s-a insinuat că a fost vorba, pentru un scriitor însetat de glorie, de a-şi face în primul rînd reclamă. Învinuirea nu rezistă la cea mai superficială confruntare cu faptele. Gloria europeană a scriitorului nu mai avea nevoie de cîrje în a doua jumătate a secolului. Înfruntarea directă a instituţiilor clericale şi a deciziilor unor instanţe judiciare nu era lipsită de riscuri. Dar Voltaire, care se agita la gîndul că un manuscris mai corosiv de-al său-a fost pus în circulaţie de vreun cunoscut puţin scrupulos (lucrul s-a întîmplat în mai multe rînduri şi cîteva pagini ale sale ne mărturisesc spaima cu care a constatat că un pachet trimis lui în 1759 de către Frederic al II-lea şi cuprinzînd versuri usturătoare la adresa regelui Franţei a fost deschis la poştă), a ştiut în cazul celor cîteva campanii de reabilitare să-şi înfrîngă neliniştile şi temerile. A făcut-o după ce a reflectat şi a cîntărit minuţios faptele, ceea ce infirmă din nou ideea că a dorit să-şi facă reclamă. Protestantul Calas fusese tras pe roată sub învinuirea — lipsită total de dovezi şi neverosimilă — că şi-a ucis fiul despre care se presupunea că ar fi avut intenţia să treacă la catolicism. La începutul lui 1762 Voltaire îi scria, sub formă dubitativă, cardinalului de Bernis, arătînd inconsistenţa acuzaţiei. Dar îndoielile erau la rîndul lor capete de acuzare aduse simulacrului de justiţie care martirizase un nevinovat *„Se pretinde aici că* (Calas) *e nevinovat şi că, dîndu-şi sufletul, l-a luat pe Dumnezeu drept martor"*. După puţine zile, o scrisoare către D'Argental demonstrează fapt cu fapt, inconsistenţa sentinţei. *„Adaug că tatăl avea de doi ani picioarele foarte slăbite, ceea ce ştiu de la unul dintre copii. Ar fi fost foarte posibil ca fiul să-şi spînzure tatăl ; dar era imposibil ca tatăl să-şi spînzure fiul... Am probe sigure că nenorocitul acela nu avea nici o dorinţă să devină catolic..."*

În Franţa luminilor au fost mai multe astfel de procese montate cu dispreţul absolut al justiţiei, sentinţe date fără dovezi, consecinţe ale patimei şi fanatismului. Afacerea Sirven e foarte asemănătoare. În cazul La Barre, doi tineri,

aproape adolescenţi, au fost osîndiţi la pedeapsa capitală pentru gesturi de ireverenţă faţă de o procesiune, considerate drept sacrilegii. De fiecare dată Voltaire şi-a multiplicat eforturile prin scrisori, apeluri judiciare şi a obţinut reabilitarea victimelor. În cazul La Barre, unul dintre acuzaţi, D'Etallonde, reuşise să scape şi era urmărit. Pînă la anularea sentinţei, Voltaire l-a luat sub protecţia sa, l-a ajutat cu bani, i-a înlesnit angajarea în armata lui Frederic.

Destinul s-a arătat un bun regizor faţă de scriitorul pasionat de teatru. A făcut ca pe patul de moarte, ultimele rînduri ce le-a dictat să se refere tot la una dintre luptele duse pentru reabilitarea unui inocent. Lally Tollendal devenise ţap ispăşitor pentru pierderea Indiilor de către francezi şi fusese executat. Voltaire nu avea simpatie pentru Lally, dar a fost revoltat de absurditatea acuzaţiei. A aflat că sentinţa Parlamentului fusese casată. A dictat cîteva rînduri pentru fiul victimei: *„Muribundul învie aflînd vestea cea mare... Va muri mulţumit."*

Scrisul din aceşti ani concentrează lupta împotriva fanatismului într-un text important: *Tratat asupra toleranţei.* Voltaire repeta gestul filosofului care l-a influenţat în maximă măsură. În 1689, anul răsturnării lui James al II-lea, John Locke scrisese *Epistola de tolerantia.* Textul voltairian, scris în plină campanie pentru reabilitarea victimelor, e incandescent.

Clipele morţii sînt legate şi ele de teatru, respectiv de premiera unei tragedii. Pînă în ultimele luni de viaţă, epistolierul de 84 de ani rămîne preocupat de modul cum i se reprezintă piesele la Paris şi-l bombardează cu rugăminţi şi apeluri pe vechiul lui prieten, D'Argental: *„Iartă-mă, scumpul meu înger, mintea mea de optzeci şi patru de ani are doar cincisprezece, dar trebuie să-ţi fie milă de un om care strigă, nemaiputînd să vorbească. Gîndeşte-te că mor, gîndeşte-te că, aflat în agonie, am sfîrşit* Irène, Agathocle, Dreptul seniorului *şi am scris patru acte din* Atrée. *Sînt mort şi trebuie să mai alerg. Vezi, deci, că mi-e permis să strig: totuşi, recunosc că n-ar trebui să strig atît de tare."*

Cînd i s-a propus să asiste la premiera tragediei *Irène*, Voltaire a ezitat, dîndu-şi seama cîtă oboseală aveau să-l coste călătoria şi şederea la Paris. S-a decis să accepte, ispitit de dorinţa de a revedea, după treizeci de ani, Parisul, probabil şi în urma insistenţelor doamnei Denis.

Cele trei luni şi jumătate petrecute la Paris au fost o prelungită dar istovitoare apoteoză. Sărbătorirea (mulţimea îi înconjura caleaşca pe străzi), premiera entuziastă a unei tragedii modeste chiar în raport cu celelalte piese voltairiene, şedinţa omagială la Academie, întîlnirea cu Benjamin Franklin, care i-a cerut să-i binecuvînteze nepotul, l-au epuizat şi au fost brăzdate chiar după primele cîteva zile de semne îngrijorătoare.

Cu privire la sfîrşitul lui Voltaire, a circulat timp de peste un secol o naraţiune creată de cercurile catolice. S-ar putea intitula: „Moartea necredinciosului". Agonia lui Voltaire e arătată ca dominată de spaima judecăţii divine şi de căinţă.

Chiar dacă povestirea moralizatoare ar fi avut un sîmbure de adevăr, ea ar fi fost fără pondere pentru semnificaţia operei şi vieţii. Dar toate cercetările biografice serioase o infirmă. Cele mai recente relevă doar punctul de pornire în jurul căruia s-a construit fabula. La începutul lui martie, la trei săptămîni de la sosire, după o criză gravă cu vărsături de sînge, Voltaire a cedat insistenţelor Doamnei Denis şi a semnat o retractare destinată să-i permită *„revenirea în sînul bisericii"*. De fapt, era vorba de posibilitatea înhumării într-un cimitir. Exemplul lui Molière şi al Adriennei Lecouvreur, actriţă celebră, la moartea căreia Voltaire scrisese versuri mînioase, indicau de cîtă duritate intransigentă erau capabile autorităţile ecleziastice. A refuzat însă împărtăşania şi în ultimele zece zile n-a mai cedat. Pentru a-l putea înmormînta în cimitir, nepotul lui, abatele Mignot a fost nevoit să recurgă la trucuri şi înşelătorii. Ca şi la moartea lui Cehov, hazardul s-a complăcut în înscenări de un comic macabru. În 1791 guvernul revoluţionar i-a aşezat rămăşiţele la Pantheon.

Sigur este că şi nepăsarea Doamnei Denis au făcut ca scriitorul apoteozat să cunoască o agonie chinuitoare.

Scena morţii e chintesenţa existenţei presărate de contraste, neevitînd micimea, temerile, măruntele gelozii literare, dar ştiind să atingă în clipele cruciale măreţia. Zbaterea furioasă împotriva inevitabilului s-a transformat în acceptare stoică. *„Există o versiune cu privire la moartea lui, garantată de martori de încredere... Cînd Voltaire a înţeles că nu*

mai are scăpare, a fost cuprins de o furie nebună, amplificată de dureri. Dar în ultima clipă și-a revenit. L-a chemat — spune prințul Baratinski — pe unul dintre cei mai vechi servitori ai săi, un anume Morand, și-a luat rămas bun și a adăugat : Prietene, sînt un om mort. *Cu puțin înainte de a se stinge, a deschis ochii care părură încă plini de viață și de strălucire ; atunci a suspinat de trei ori și a murit, fără să i se vadă pe față vreo schimbare* [1]."

[1] R. Pomeau, *Voltaire par lui-même*, Seuil, 1964, p. 43—44.

III. Panoramic

Enormitatea operei e mereu pomenită. Aceeași impresie o avem cînd confruntăm producția literară ori muzicală a contemporanilor noștri cu atîtea corpusuri de opere din secolele trecute, cu sutele de titluri din cataloagele consacrate lui Bach, Telemann sau Mozart. Cînd nu ne referim la poligrafii producînd în stil industrial (cele două sute de titluri semnate de Edgar Wallace și cantitățile cel puțin egale aruncate pe piață de succesorii spirituali ai acestuia, autori de detecție ori cronicarii aventurilor unor spioni supraoameni), în zilele noastre sînt rari scriitorii de anvergură la care *Operele complete* să depășească numărul de zece sau cincisprezece volume. Pentru diversele ediții — Beuchot ori Moland — cincizeci ori șaptezeci de volume au fost mereu necesare. Ediția Beuchot care a început să apară acum un secol și jumătate număra 70 de volume. Edițiile și corespondența au fost îmbogățite în ultimul secol cu noi descoperiri. Americanul Th. Besterman, directorul Institutului Voltaire de la Geneva și îngrijitorul unei ediții exemplare, a evaluat corespondența la 18 000 de scrisori, distribuite în 60 de volume.

„Un autor concis care a lăsat o operă imensă", scrie René Pomeau. Sutele de titluri care merg de la povestirea ori pamfletul de două pagini pînă la miile de pagini ale *Dicționarului filosofic* ori ale *Eseului asupra moravurilor*, parcurg mai toate genurile cunoscute în epocă. Poate cu excepția romanului, pentru că, oricît de elastică ar fi definiția prin care încercăm să fixăm genul insesizabil, rămîne întrebarea dacă scrierile incluse sub această etichetă în ediții (au mai fost denumite, iarăși aproximativ, și „povestiri filosofice") pot fi socotite romane.

Cîteva constatări paradoxale se ivesc la orice trecere în revistă a sutelor de titluri. Centrul de greutate, în sens axiologic, cade asupra scrierilor de după 1750, deci după vîrsta de 56 de ani. E principala diferență față de Goethe, Anatole France, Thomah Mann ori de ceilalți scriitori care de asemenea și-au păstrat intactă puterea scrisului la bătrînețe, și au dat, în ultimii lor ani, scrieri fundamentale (astfel, *Doctorul Faustus* al lui Thomas Mann, *La révolte des anges* a lui France). Dar, cu altă extindere în perioada de formare (Mann a publicat *Buddenbrock* la douăzeci și șase de ani ; maturizarea lui France a fost mai lentă), și prozatorul german și ironistul francez aveau încheiată în pragul senectuții o operă începută de mult pe care, cu inevitabile fluctuații, posteritatea o omologhează în ansamblul ei. Voltaire a fost celebru în Franța la treizeci de ani, în Europa spre patruzeci. Dar, cu puține excepții, faima i-o creaseră scrieri pe care astăzi le citesc doar specialiștii : tragediile, *Henriada*.

S-a spus că, dacă ar fi murit la 50 de ani, Voltaire ar fi rămas un fel de Fontenelle, respectiv o personalitate cu inteligență și orizont cultural neobișnuite, vehiculînd idei interesante dar, de fapt, fără legătură directă cu literatura. Caracterizarea îl nedreptățește. Pe lîngă strofe și pagini memorabile care trebuie cernute, pînă la 40 de ani Voltaire dăduse două cărți care, fără a fi direct literatură, n-ar fi putut fi ignorate de nici o istorie a literaturii : *Scrisorile engleze* (ori filosofice) și *Istoria lui Carol al XII-lea*. Rămîne faptul că, în afară de *Zadig*, principalele povestiri aparțin sexagenarului. Început mai curînd, amînat pentru că fuseseră interzise primele capitole publicate în 1739, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* a trebuit să-și aștepte aproape două decenii întregirea și apariția. Din corespondență, partea cea mai interesantă, mai variată este scrisă după 60 de ani.

Voltaire ar fi fost cel dintîi surprins de acest mod de a i se ierarhiza opera. La scriitorul și omul abundînd în contraste, frecvent generos și frecvent meschin, reacționînd disproporționat la cea mai ușoară înțepătură, există și opoziția izbitoare între mobilitatea, curiozitatea intelectuală păstrate intacte pînă în ultimele clipe și rigiditatea opiniilor despre artă, conservată și ea, accentuată chiar de vîrstă. Elevul și apoi adversarul neîmpăcat al iezuiților a păstrat gusturile și ierarhiile artistice asimilate în anii de studii la

Colegiul Louis le Grand de la Părintele Porée, dascăl pe care l-a prețuit mult și al cărui portret l-a păstrat în camera sa de lucru. Atracția pentru Shakespeare, descoperit în Anglia și elogiat în *Scrisorile filosofice* a devenit mai tîrziu, cînd Shakespeare a apărut pe scenele franceze — de altfel, deghizat în prelucrările lui Ducis, în veșminte decente, clasicizante, aproape de nerecunoscut — un refuz iritat, foarte puțin temperat de cîteva elogii. Din sintagma *„geniu barbar"*, Voltaire a accentuat calificarea severă și l-a osîndit pe Shakespeare, mai ales pentru încălcarea bunului gust normat și a exigențelor de stil elevat. Vom regăsi în paginile de critică literară voltairiene contrastul între finețea observațiilor de detaliu, și rama mereu perceptibilă. Poziția de apărător fără concesii al clasicismului a fost continuată de cîțiva discipoli — mai ales de Marmontel și de La Harpe, autori de tragedii născute moarte, dar critici meritorii. Intransigența clasicizantă contrastează cu atitudinea principalelor figuri din literatura epocii. Nu numai cu Rousseau, vestitor preromantic din toate punctele opus și pînă la urmă fățiș ostil lui Voltaire, dar cu Diderot, tovarăș de luptă antifanatică, motorul Enciclopediei. Singurul dintre aliații de pe baricadele „filosofilor" care aderă fără rezerve la puritatea clasică voltairiană este D'Alembert, omul de știință, diletant în literatură.

Ierarhizarea tragediei în vîrful Parnasului era firească. Autorul vastului *Comentariu asupra lui Corneille* a înțeles și a expus polemic esențializarea caracterelor în tragedie. Pasiunea lui pentru spectacol, născută în prima tinerețe, a rămas intactă pînă la sfîrșitul vieții. Prietenul Adriennei Lecouvreur, admirabila actriță căreia biserica îi refuzase un loc în cimitir (ceea ce a inspirat una dintre puținele versificări voltairiene cu încărcătură poetică), a organizat spectacole la Cirey ori la Ferney, a jucat el însuși, a scris mult despre teatru.

Gustul clasic și temperamentul l-au făcut pe Voltaire să se autoiluzioneze și să considere că din vasta lui operă cele cîteva zeci de tragedii ori *Henriada*, epopeea din tinerețe, vor cîntări cel mai mult în fața posterității. Iluzia i-a putut fi întărită pînă la capăt. Triumful tragediei *Irène*, cu puține zile înainte ca Voltaire să se stingă la Paris, a fost multiplu motivat. Se adresa în primul rînd scriitorului care făcuse în-

tregii Europe educaţia în gîndirea liberă, luptătorului pentru toleranţă. Pentru Voltaire a fost, mai ales, triumful unei tragedii scrise la peste 80 de ani.

Desigur că autorul *Henriadei* şi al *Zairei* s-a amuzat scriind cele cîteva sute de pamflete şi povestirile filosofice. S-a dezis de ele din motive tactice, le-a semnat cu cele mai fanteziste pseudonime. Lectura corespondenţei din aceşti ani arată că penru *L'Ingénu*, *Micromégas* ori *Candide* scriitorul a nutrit o tainică afecţiune. Dar tot în corespondenţă observăm ierarhizarea. Voltaire se desfată scriind pamflete şi povestiri, dar se zbate pentru a obţine condiţiile optime de reprezentare a tragediilor, îşi asediază prietenii, mai ales pe D'Argental, fostul coleg de la Louis le Grand, stăruie, se scuză, continuă să stăruie.

Sînt destule cazuri în literatura lumii cînd un scriitor şi-a subapreciat ori supraapreciat o operă, a făcut ierarhizări contrazise curînd de contemporani — cititori şi critici — apoi de posteritate. După volumul de debut, Byron a scris o lungă şi greoaie satiră, în stil clasicizant, ţintind în moravurile literare, avînd ca model lesne de recunoscut pe Alexander Pope. Între picături, în timpul primei sale călătorii în Grecia, a început *Childe Harold*. Cînd editorul a rămas rece la versurile satirice, dar s-a entuziasmat pentru complexa formulă lirică a poemului — amărăciunea, oboseala, ironia — poetul a fost la început şocat. Avea impresia că drumul lui era indicat de *Barzi englezi şi critici scoţieni*.

Dar, odată cu imensul răsunet al lui *Childe Harold*, Byron şi-a modificat autoaprecierile şi şi-a asumat „byronismul". Cazul lui Voltaire e aproape unic. Scriitorul a rămas convins pînă la capăt de perenitatea tragediilor, comediilor, epopeeii, de locul său de creator în „genurile majore". L-au împins la această prelungită iluzie şi contemporanii săi, deşi cîteva tragedii şi comedii au fost fluierate de public. După cum scrie un critic, chiar claca plătită „aplauda şi căsca". Dar de la consacrarea cu *Oedipe*, cînd poetul avea douăzeci şi patru de ani, Voltaire a fost preţuit mai ales ca poet tragic şi epic. Triumfurile pe scenă au fost numeroase. Interzisă în Franţa, ca atîtea alte scrieri voltairiene, *Henriada* a cimentat gloria debutantului, la cinci ani după *Oedipe*. *Fecioara din Orléans*, scrisă în manieră burlescă, ne pare astăzi versificare licenţioasă de gust îndoielnic, în care nu recunoaştem nici zîmbetul, nici ironia voltairiană. Contemporanii au preţuit-o totuşi şi poemul a rămas popular cîteva decenii după moartea lui Voltaire. În *Zeilor le e sete* al lui Anatole France, oamenii Revoluţiei franceze sînt înfăţişaţi, într-un moment de destindere, recitînd cu delicii strofe din *La pucelle*. O ştiu pe de rost şi subtilul, scepticul Bretteaux des Ilettes şi Evariste Gamelin, revoluţionarul auster şi fanatic. Mutaţia aprecierilor cu privire la scrierile voltairiene s-a produs după multe decenii, odată cu marii lui exegeţi Sainte-Beuve, apoi Lanson.

Putea fi reînviată tragedia în Franţa după cele două momente de vîrf, marcate de Corneille şi de Racine? Întrebarea nu are răspuns ferm. Se pot face doar conjecturi mai mult sau mai puţin riscate. În Italia, puţin după Voltaire, Vittorio Alfieri a reuşit să scrie tragedii în mare parte viabile. Se constată doar că, în Franţa secolului al XVIII-lea, toate încercările de a continua şi de a reînnoi tragedia au eşuat. Cea mai cunoscută aparţine lui Prosper Jolyot de Crébillon, autorul lui *Atrée*, *Radamisthe et Zénobie*, *Xerxes*. Cu douăzeci de ani mai în vîrstă decît Voltaire (s-a născut în 1674) Crébillon a încercat să introducă în tragedie terifiantul şi situaţiile-limită, păstrînd „la bienséance" clasică, cruţînd sensibilitatea spectatorilor. Produsul e, în cea mai mare parte, încîlceală şi platitudine. Judecata netă şi crudă asupra acestei forme hibride a tragediei e implicată, în afirmaţie maliţioasă a fiului său, autor de proză elegant licenţioasă (*Sofaua*), care, la vîrstă matură, declara că n-a reuşit încă să citească tragediile tatălui său, dar că speră ca, pînă la urmă, o va face. După Voltaire s-au scris în continuare tragedii. Au făcut-o Marmontel, La Harpe, De Bellois ori Saurin. Sînt titluri care intră doar în arhivistica istoriei literare. Vicontele de Bornier, care a repetat încercarea după un secol şi a fost luat o vreme în serios de manualele timpului (a făcut parte, bineînţeles, din Academia franceză), e astăzi cufundat în uitare.

Voltaire a avut cu mîndrie conştiinţa de a fi adus tragediei importante înnoiri, de a fi strămutat-o din sfera miturilor în varietatea istoriei şi geografiei. De fapt, odată cu *Cidul*

ori *Cinna* de Corneille, cu *Baiazid* de Racine, tragedia clasică pătrunsese în istorie. Voltaire a lărgit enorm punctele de pornire, *„a plimbat tragedia prin Asia, Africa și America"*. Lanson, căruia îi aparține această formulare ironică, consemnează diversele inovații, pe lîngă deplasările în spațiu și timp : apariția unor spectre, ecou shakespearian, în *Eryphile* și în *Semiramida*, loviturile de tun în *Adelaida* ori costumarea fantezistă a unui actor celebru în prinț tătar. Dar așa cum *Baiazid* al lui Racine ignora specificul istoric și oriental, peregrinările tragediilor voltairiene printre secole și meridiane, folosesc, în cel mai bun caz, culori convenționale, așa cum apărea și peisajul în scrierile pastorale din secolul anterior. Istoricitatea și exotismul, în sensul lor de categorii estetice complexe, nereduse la veșminte aproximative, începeau a fi descoperite în jurul lui Voltaire. Aveau să fie insistent prezente, deși tot cu o margine sensibilă de aproximație, la romantici. Pentru un spirit clasic era vorba doar de efecte și de atracții superficiale, destul de asemănătoare cu cele pe care le practica, în aceeași vreme, opera : *Les Indes galantes* a lui Rameau.

Citite una după alta, tragediile voltairiene dau impresie de cuminţenie elegantă și rece, în contrast surprinzător cu mentalitățile și situațiile noi în care par a se mișca, cu patimile pe care pretind a le surprinde. Alexandrinii curg, cu perechile lor simetrice, niciodată ridicoli, arareori cu platitudine, și mai rar generatori de poezie. În tragedie Voltaire rămîne credincios retoricii studiate la colegiu și mai ales ierarhiei, stilistice. Prescripțiile — ocolite în aparență de inovațiile tematice și de costum, respectate în fond — și distincția stilului *gravis*, au efecte sterilizatoare. Totuși, Voltaire a simțit și a vorbit cu finețe inteligentă de registrul muzical propriu versului francez, l-a intuit la Racine și la Corneille. Dar n-a fost în stare să regăsească nici armoniile raciniene, nici scînteierile aceluiași Racine care luminează fugitiv abisuri pasionale. În toate tragediile se pot cita versuri memorabile, cele mai multe cu alură sentențioasă. Ansamblul rămîne distins și sec. O constată un comentator voltairian entuziast : *„Voltaire e vinovat că a lăsat să se stingă flacăra poeziei autentice, pe care poate el singur ar fi putut-o păstra vie. Eșecul acesta al lui Voltaire e iritant. De ce nu s-a împotrivit, măcar odată, gustului publicului său ? Tragediile lui au fost uneori fluierate, niciodată — vai — din pricina poeziei"*[1].

Lanson generalizase observația : *„Imaginile lui Voltaire sînt cu atît mai reci și mai banale cu cît genul e mai nobil : ele prind viață în genurile minore (les petits genres). Nu sînt niciodată foarte rare și foarte noi ; mai curînd întorsătura și mișcarea lor, hazul cu care sînt folosite le dau valoare artistică"*[2]. Amendabilă este extinderea observației cu privire la „noutatea" și „raritatea" imaginilor la textele în care însuși conceptul de imagine se modifică, la pamflet ori povestire. Aici Lanson pare tributar unei optici de tip didactic. Rămîne valabilă observația că Voltaire acceptă convențiile tragediei cu o cuminţenie în opoziție cu spiritul lui care investighează liber toate și refuză „argumentul autorității" necontrolate de rațiunea critică.

Tragediile voltairiene confirmă că disocierea atît de greu de făcut între „meritele istorice" (formula pare bagatelizatoare, dar conceptul e indispensabil) și viața artistică a unui text, se impune. Tragediile voltairiene au un statut ambiguu. Sînt epigonic raciniene. Prin situațiile utilizate și teritoriile parcurse în „cuvinte vechi", fără explorare efectivă, reprezintă totuși din perspectiva istoriei literare, o treaptă către alte forme dramatice. Toate frenezile dramei romantice — remarcă René Pomeau — există în tragediile lui Voltaire. La lectură, versurile lor împodobite rămîn inerte.

În mod bizar, paradoxul se repetă în comedie. Stăpîn pe rîsul și, mai frecvent, pe zîmbetele secolului, Voltaire a scris comedii necomice. Unele, sacrificînd în trecere modei care inventase *comedia lacrimogenă (la comédie larmoyante)*, se vor duioase.

Situația epopeei din tinerețe (*La ligue*, devenită apoi *La Henriade*), e diferită. Și aici există o inovație exterioară. Tînărul Voltaire, care încercase în prima sa tragedie *Oedipe* să creeze tragicul fără intervenția iubirii, dar fusese silit să capituleze, după revolta actorilor, inovează în epopee, inspirîndu-se din istoria relativ apropiată, cu rezonanțe contemporane. *Henriada* este primul text voltairian cu adversitate fățișă la adresa fanatismului și intoleranței. Nici aici nu se

[1] René Pomeau, *op. cit.*, p. 54.

[2] G. Lanson, *Voltaire*, p. 93.

poate descoperi poezia și forța epică. Dar versurile au vivacitate intelectuală și o mișcare ce lipsește tragediei. Pentru cititorul de azi, atent și răbdător, aceste pagini de istorie, bine versificate, au farmec. Un comentator critic malițios spunea că se pot găsi în *Henriada* foarte bune pasaje de proză. Versificarea nefiind egală cu poeticitatea, observația poate fi acceptată. E de semnalat și modul original cum sînt utilizate notele care actualizează, ironizează, polemizează. Manipularea nonpedantă a notelor de subsol deschide drum unor funcții foarte moderne. Notele devin pe rînd indicații de surse, narațiuni de evenimente și biografii complementare, depășind frecvent în întindere textul propriu-zis al poemului epic. În descrierea masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu, versurile pomenesc de împrejurările în care un copil, Caumont, a scăpat de asasini. Ele sînt completate de o notă pe două pagini compacte, care narează biografia celui salvat: *„Caumont care a scăpat în noaptea Sfîntului Bartolomeu este cunoscutul mareșal de la Force, care a dobîndit mai apoi o atît de mare reputație și care a trăit pînă la optzeci și patru de ani. Ne-a lăsat memorii care n-au fost încă imprimate...“* La douzeci și șapte de ani, istoricul Voltaire a folosit notele epopeii pentru a-și încerca, sigur de sine, uneltele.

Versurile de diferite genuri confirmă observația lui Lanson, au degajare atunci cînd practică forme uitate sau neglijate de retorică. Poemele mai ample, *Templul gustului*, *Mondenul*, interesează pentru dezvoltarea gîndirii, pentru trecerea de la un anumit sentiment de împăcare, ce se afirmă în al doilea poem, fără a fi optimismul pedant al lui Pangloss ci elogiu al sociabilității, la incisivitatea din *Candide*. Dar, cu excepția epistolei, flexibilă prin definiție, Voltaire se mișcă cel mai liber în versificări ocazionale care iau eroticul drept pretext pentru meditații lipsite de gravitate, săltărețe chiar. Asemenea strofe se prelungesc și se multiplică în anii bătrîneții, confirmînd o strofă de autocaracterizare, cu care începe scrisoarea din tinerețe către un prieten: *„Toujours un pied dans le cercueil / De l'autre faisant des gambades“*.

„Eternul muribund“ cînta, după formula unui critic *„d'une voix aigrelette“ (vocea în falset)*. Nu sînt versurile unui mare liric. Secolul nu l-a cunoscut în Franța pînă la André Chénier. Dar grația și ușurința cu care se trece de la tonul galant la reflecții rostite fără schimbări solemne de postură, cu același zîmbet, asupra marilor întrebări, face să străbată în astfel de texte unda de poezie absentă din tragedii și din construcțiile epice vaste. Georges Ascoli a vorbit cu îndreptățire de farmecul *Stanțelor către Doamna Lullin*:

„Hé quoi! vous êtes étonnée
Qu-au bout de quatre-vingts hivers
Ma muse faible et surannée
Puisse encore fredorner les vers?

Quelquefois un peu de verdure
Rit sous les glaçons de nos champs,
Elle console la nature
Mais elle sèche en peu de temps.“

Octogenarul nu se iluzionează cu privire la forța impulsului său erotic. Madrigalul devine pe nesimțite meditație horațiană asupra sfîrșitului, fără apelul lui Horațiu și Ronsard, la bucuria clipei: *„Délie, elle-même a son tour / S'en va dans la nuit éternelle / En oubliant qu'elle fut belle, / Et qu'elle a vécu pour l'amour. / Nous naissons, nous vivons, bergère, / Nous mourrons sans savoir comment.“*

Hazul absent din comediile voltairiene există din belșug în epigrame. Poantele sînt necruțătoare și adesea imprevizibile. Este și genul în care excelează versificările secolului bogat în atîtea excelente epigrame, unele anonime. Savantul La Condamine e primit la Academia franceză. O epigramă, datorată poate chiar celui în cauză, căruia îi plăcea să se descrie în versuri, sărbătorește evenimentul: *„La Condamine est aujour'hui, / Reçu dans la troupe immortelle, / Il est bien sourd, tant mieux pour lui, / Mais non muet, tant pis pour elle“ (La Condamine, a intrat astăzi / în turma nemuritorilor / E tare surd, norocul lui. / Dar nu și mut; ghinionul ei)*. E de amintit că în acelaș secol, Lebrun-Pindare a scris ode glaciale, azi greu de citit și epigrame scăpărătoare. Voltaire și-a mitraliat adversarii cu epigrame, aproape tot atît de eficace ca și pamfletele. Pe otrăvitul Fréron îl imaginează muș-

cat de un şarpe : *Que pensez vous qu'il arriva ? Ce fut la serpent qui creva*" [1]. Profetul Irimia s-a lamentat mereu, cum spune Biblia : „*C'est qu'en prophète il prevoyait / Qu'un jour Le Franc le traduirait*"[2]. E vorba de Le Franc de Pompignan, autor de „versuri sacre" despre care tot Voltaire a scris : „*Sacrés ils sont car personne n'y touche !*" [2].

[1] Ce credeţi că s-a întîmplat ? Şarpele e cel ce-a crăpat.
[2] Profet fiind a prevăzut / că de Le Franc va fi tradus.
[3] Sacre sînt, căci nimeni nu le-atinge.

IV. Pamfletul şi povestirea

Începînd cu Faguet şi Lanson (aici criticul sever şi cel admirativ se acordă), ierarhia inversată antiretoric aşază printre textele voltairiene cele mai rezistente o categorie ce ar fi părut efemeră şi ca alură stilistică şi ca procedeu. Denumirea sub care sînt desemnate aceste texte e mai curînd o etichetă aproximativă : „facéties" (glume, şotii, bufonerii). Lanson a încercat să le caracterizeze enumerînd procedee şi forme : „La facétie" este un monolog, o scrisoare sau o serie de monologuri, scrieri sau dialoguri. Enumerarea este evident incompletă. Cîteva dintre textele memorabile, mai ales cele antireligioase, adoptă alte procedee : enumeră aberaţiile ori contrazicerile pe puncte, ca într-un memoriu judiciar, înlocuiesc incisivitatea directă a ironiei cu o naivitate simulată (*Întrebările lui Zapata*), care dovedeşte că Voltaire a ştiut să-l citească pe Pascal, înaintaşul tratat adesea ostil.

Soarta acestei vaste categorii de scrieri e ciudată, una dintre numeroasele ciudăţenii ce se descoperă cînd cercetezi viaţa şi operele, în aparenţă limpezi, ale lui Voltaire. Criticii sînt de acord — s-a văzut — în a le aşeza printre marile reuşite alături ori îndată după povestirile filosofice. Sînt totuşi cele mai puţin citite, în afara cercurilor restrînse de specialişti. Numărul, diversitatea lor face greu de conceput ca ele să devină vreodată tot atît de populare ca *Zadig* ori *Candide*. Alcătuitorii de ediţii, siliţi să le grupeze laolaltă, au recurs la soluţia uşoară şi puţin satisfăcătoare a unei rubrici neutre. Astfel ediţia Lahure-Hachette (1859—1862), bazată pe ediţia Breuchot, intitulează şapte din cele treizeci şi cinci de volume cu vocabula atotîncăpă-

toare de *Mélanges* (*Amestecuri*). Marea majoritate a celor aproape două sute de titluri pot fi considerate „*facéties*". Dar sînt incluse acolo și texte avînd cu totul alt caracter, cu ambiții mai largi : *Scrisorile filosofice*, *Elementele filosofiei lui Newton* ori discursul de recepție al lui Voltaire la Academia franceză (1746).

Rămînînd la categoria imprecisă de „facéties" și căutînd o trăsătură comună, pentru atîtea zeci de scrieri eterogene, s-ar putea propune tonul și finalitatea pamfletară.

Astăzi doar unii profesori de literatură care continuă — fără a cuteza s-o examineze — o tradiție didactică cu clasificări și definiții decupate în forme geometrice regulate, acceptă și predau împărțirile pe genuri și specii, cu iluzia unei arhitecturi desăvîrșite. Chiar genuri mai vechi, la prima vedere cu specific distinct, se dovedesc problematice cînd sînt confruntate cu faptele de literatură. Încercările de a defini pamfletul ca o specie a genului satiric sînt destul de rare și, în general, naive. Se poate cita totuși un articol serios din *Dicționarul de termeni literari* (Academia R.S.R., 1976) care vorbește de „*o specie literară satirică, plină de violență, avînd un interes ocazional — acesta din urmă perimat, de obicei prin trecerea timpului*". Se poate pune la îndoială existența unei specii pe care chiar articolul de dicționar citat o ilustrează cu *Filipicile* lui Demostene, *Dialogurile* lui Lucian din Samosata, cu Swift și Zola (referire probabilă la *J'accuse*). Dicționarul nu mai enumeră în continuare decît autorii, nu și titlurile : Heliade Rădulescu, Arghezi, Bogza.

De fapt, și dicționarul — care indică originea termenului într-o comedie latină scrisă în Anglia secolului al XII-lea, *Pamphilus seu de amore* — și manualele definesc mai curînd decît o specie o categorie literară : atitudinea pamfletară. Dacă violența propusă ca trăsătură specifică caracterizează doar unele dintre texte și nu neapărat cele mai interesante, iar perisabilitatea nu poate fi socotită a afecta, de obicei, astfel de scrieri, e de reținut caracterul polemic, de răspuns imediat dat unor întrebări ori împrejurări. De asemenea, concentrarea, lapidaritatea (pamfletul nu suportă pregătirile și podoabele retorice zornăitoare), mobilitatea atitudinilor, comicul sub diversele lui forme, servind toate la ridiculizarea adversarului, om sau idee.

Voltaire nu e inclus printre exemplele date de *Dicționarul de termeni literari*. Nu se poate schița însă o hartă ori un istoric al literaturii pamfletare a lumii fără „facéties"-ile voltairiene. Iar secolul al XVIII-lea, secolul repunerii generale în discuție care a precedat mișcările revoluționare a fost prin excelență favorabil modalităților polemice, mobile și lapidare. Atunci au înflorit toate genurile de pamflete sociale și politice, filosofice și religioase. Căutînd înaintași și contemporani printre autorii de „facéties", Lanson îi pomenește pe Desfontaines, Lamettrie sau Montesquieu, autorul *Scrisorii unei tinere evreice de optsprezece ani către inchizitorii din Spania și Portugalia*. E de amintit că primul autor citat de Lanson a fost ținta unor pagini voltairiene virulente. Iar dacă ținem seama de modul cum concentrarea pamfletului se poate întrupa în corpusuri de scrisori (*Provincialele* lui Pascal), ar trebui pomenite și *Scrisorile persane*. De această scriere a lui Montesquieu Voltaire avea să-și amintească și în povestirile lui filosofice. Dar punctele de pornire nu se reduc nici la secolul al XVIII-lea, nici la Franța. În afară de pamfletul lui Pascal, scriitorul cu o cultură vastă (s-au comentat adnotările pe marginea volumelor din biblioteca lui Voltaire, semne de lecturi întinse, atente și agere) îi citise și asimilase și pe Lucian sau chiar pe Aretino. „Facéties"-ile ca și povestirile filosofice confirmă butada lui Paul Valéry cu privire la leul care este format din berbecii mistuiți. Tot ceea ce a primit Voltaire din cărți (idei, procedee) a fost filtrat de optica și formulat cu amprenta stilistică proprie.

Menționarea lui Pietro Bacci din Arezzo, rămas în literatură ca Aretino, după denumirea orașului natal, pretinde altă disociere. În afară de varietatea procedeelor care împart „facéties"-ile în dialoguri, scrisori, apologuri, memorii etc., în afară de obiectul lor ce poate fi social, politic, religios sau filosofic, se disting la Voltaire pamflete care dezbat idei, altele care se răfuiesc cu adversari. Firește că țintele se amestecă și se îmbină adesea, ideile sînt personificate, adversarii sînt loviți, precum Fréron, ca purtători de idei detestate, apărători ai clerului și ordinii constituite. Dar textele polemice se diferențiază uneori clar, devin pagini de răfuială propriu-zise. Silueta lui Aretino se ivește în planul al doilea. Diferențele rămîn însă de esență.

Aretino este un caz rar, poate unic. Nici o istorie a literaturii italiene nu-l omite. Nici o caracterizare făcută cu seriozitate nu e lipsită de severitate și dispreț. Autorul de dialoguri a știut să reanime și să modernizeze genul moștenit din Antichitate. Comediile lui surprind tipuri din viața cotidiană a secolului al XVI-lea. Renascentistul e antipedant, flexibil, plin de vervă. Înainte de înființarea presei propriu-zise, poate fi socotit drept un prim gazetar prin preocupări și stil. Din păcate, și printr-o venalitate care e legată de începuturile umilitoare ale unui tip de gazetărie pendulînd între recompensele solicitate și bastoanele lacheilor puși de seniori să pedepsească cutezanța. Traficînd cu elogiile și injuriile, Aretino poate fi socotit — pionierat puțin măgulitor — drept unul dintre precursorii presei de șantaj. Alături de atîția alții, Benedetto Croce, prea puțin înclinat spre aprecierile moralizatoare, a vorbit de josnicia omului, josnicie supărător prezentă în scris.

Un astfel de amestec de josnicie și de fosforescență, de talent pus la licitație, nu se întîlnește deloc nici în cele mai pătimașe pagini ale lui Voltaire. Dar iritabilitatea, incapacitatea de a trece cu dispreț senin peste atacurile folicularilor l-a împins adesea pe Voltaire la riposte mînioase date lui Desfontaines, Le Beaumelle și multor altora, deși prietenii literari l-au prevenit că-și face singur rău răspunzînd unor adversari nedemni. Se poate adăuga că uneori răspunsurile coborau la tonul adversarilor. Și aici e greu de generalizat. Simplele produse ale iritației alternează în aceste polemici *ad hominem* cu distanțarea ironică, mult mai eficace. Cu privire la *Diatriba doctorului Akakia* pamfletul care-l viza pe Maupertuis, istoria literară, în speță Lanson, notează că Frederic al II-lea s-a amuzat mai întîi citindu-l, apoi a trecut la postura monarhului absolut, mînios că e batjocorit un demnitar (Maupertuis conducea Academia din Prusia) și a pus să fie interzisă și arsă broșura. În Anglia, în secolul al XVIII-lea, răspîndirea și diversificarea pamfletului e inseparabilă de pătrunderea și progresele presei. Scrieri de retorică politică, cum au fost *Scrisorile* lui Junius, apărute în 1711 în *Public Advertiser* aveau să creeze un gen de publicistică : scrisoarea deschisă. În acest secol, presa, cu excepția parțială a celei engleze, se lovește încă de prohibiții și de piedici materiale. Astfel, taxele care o grevează, o silesc să vîndă gazetele la prețuri relativ ridicate, să mențină tirajele la cifre foarte modeste. Povara fiscală avea astfel finalități politice, îngrădea difuzarea. În secolul următor, schimbările politice, desființarea impozitului special, progresul în tehnica tipografică (mai ales inventarea rotativei) au dus la un salt spectaculos, la gazeta de mare tiraj. Pe plan literar au favorizat apariția unor genuri ca romanul foileton și schița. Pamfletul, sub toate formele sale, a continuat să fie un mod de a dinamiza și atrage cititorii de gazete.

În Franța lui Voltaire, cu instituțiile ei în destrămare, dar putînd încă reacționa sever și arbitrar, condiția gazetei rămîne precară și aceea a gazetarului umilă și tulbure. Figura cea mai răspîndită nu este — evident — aceea posibilă în Anglia a lui Junius (probabil pseudonimul lui Sir Philip Francis), ci a unui urmaș mai meschin al lui Aretino. De aici disprețul destul de general față de scribi, de „foliculari". De aici și o situație paradoxală : cei mai mulți dintre filosofi, dintre enciclopediști, au neglijat presa și au tratat-o chiar cu dispreț fățiș. Și în afară de o personalitate izolată, dealtfel cu existență pitorească destul de aventuroasă ca Abatele Prévost d'Exiles, aspectul simetric paradoxal este că mult mai mult s-au folosit de presă aceia care prin atitudine și scris erau adversarii criticii și ideilor noi, conservatorii și clericalii, iezuiții care publicau *Le journal de Trévoux*, Jean Fréron, care scotea *L'année littéraire*.

Contextul cultural și lumina înjositoare în care apăreau „folicularii" au făcut ca scriitorul menit parcă pentru publicistică să facă gazetărie cel mai adesea în afara gazetelor și în sutele lui de texte rapide, explozive, cu adresă directă, să prefere broșura articolului. Un text din 1737 *Sfaturi către un gazetar* e revelator pentru ostilitatea arătată de Voltaire față de un instrument a cărui importanță culturală era mascată de veșmintele umile. Cuprinde opinii interesante cu privire la filosofie, istorie, teatru, poezie și oferă imaginea caracteristică a gazetei la care năzuia neobositul autor de „facéties". *„Scrierea periodică la care aveți de gînd să lucrați, domnule, ar putea prea bine să izbutească, deși există prea multe de acest soi. Mă întrebați cum ar trebui să procedați pentru ca un atare jurnal să placă secolului nostru și posterității. Vă voi răspunde în două cuvinte :* fiți impar-

ţial. *Aveţi cultură şi gust. Dacă pe lîngă acestea veţi fi şi drept, vă prezic un succes durabil*[1]."

Textele care se pot subsuma noţiunii de pamflet în sensul ei modern urmează la Voltaire o traiectorie ce se regăseşte mai net în povestirile filosofice. Sînt mai rare în tinereţe, deşi încă din 1714, cînd debutantul avea 20 de ani, există o *Scrisoare către d. D... cu privire la premiul de poezie dat de Academia franceză*. E o intervenţie în disputa dintre „vechi" şi „moderni". Atitudinea e aceea pe care scriitorul o va păstra pînă la capăt, de fidelitate faţă de viziunea denumită mai tîrziu, a clasicilor. Rapiditatea, tonul moderat ascunzînd caracterizări nimicitoare, tenta ironică dau acestor pagini alură matură.

Pînă în pragul bătrîneţii, textele de acest fel sînt puţine. Ripostează, de obicei, unei critici fie sub semnătură, fie — procedeu care va reveni frecvent mai tîrziu — împrumutînd numele unui prieten : Thieriot sau Damilaville.

Numărul creşte şi sensurile, procedeele se diversifică în ultimele trei decenii de viaţă. Persistă şi texte născute din mînie, din conflicte avînd motive derizorii ori mai profunde incompatibilităţi temperamentale — cu Des Brosses sau Jean Jacques Rousseau. Dar obiectul scrierilor cu titluri adesea extravagante : *Înfrumuseţarea oraşului Caşmir*, *Mustrările bambarului cu sare* ori *Relatare despre boala, spovedania şi moartea şi despre învierea iezuitului Berthier, împreună cu relatarea despre călătoria fratelui Garasisse, cu ceea ce urmează în aşteptarea a ceea ce va urma* lărgesc evantaiul preocupărilor în toate zonele — politică şi de economie practică, filosofică ori religioasă. Demersul ironic a căpătat siguranţa caracteristică. Opinia adversă e redusă la absurd printr-o expunere uşor stilizată, cu un început de zîmbet, prin comentarii mereu rapide, implacabile în moderaţia aparentă a tonului. Cînd nu recurg la registrul bufon (în care se recunoaşte descendenţa rabelaisiană a scriitorului care l-a preţuit cu rezerve pe Rabelais), titlurile sînt şi ele construite ironic. *Mulţumire sinceră unei persoane milostive (charitable)* : „*Aţi adus servicii speciei umane dezlănţuindu-vă cu înţelepciune împotriva unor opere scrise pentru a o perverti.*

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. XVII, p. 158.

Nu încetaţi a scrie împotriva Spiritului legilor (de Montesquieu n.n.) *şi se vede chiar după stilul dumneavoastră că sînteţi duşmanul oricărui fel de spirit.*"[1]

Dramaturgul, pe care-l vom regăsi şi în corespondenţă, e prezent în „facéties" cu rezultate mult mai fericite decît în tragedii ori comedii. Înmulţirea pseudonimelor şi atribuirea scrierilor cutezătoare vreunui amic ori vreunei figuri marcante, adesea defuncte, precum lordul Bolingbrocke, este, în primul rînd, o dezavuare aparentă a textului a cărui paternitate era în general cunoscută şi greu de confundat. Dar poate fi şi un mod de a adopta cu umor o optică străină, o mască aşezată cu neglijenţă intenţionată, îndărătul căreia se percepe zîmbetul. Scrisoarea fictivă, care apare frecvent în scrisul ultimelor trei decenii, devine modalitate de dramatizare ironică a pamfletului. Trăsătura se accentuează. Scrisoarea fictivă reproduce dialoguri : „*Împărtăşesc mîhnirea dumneavoastră, spuse doamna Formé şi sînt tare mirată, căci vă făcusem credit, bazîndu-mă pe cuvîntul unui academician şi al unuia dintre stîlpii cei mai iluştri ai cafenelei Procope...*"[2]

Pamfletarul dramaturg recurge preferenţial la dialog şi la ceea ce s-ar putea denumi „scenetă" : *Dialog între Marc Aureliu şi un călugăr* ; *Dialog între un brahman şi un iezuit*, *Dialog între Lucreţiu şi Posidoniu*. Un text de o pagină, intitulat *Harababură (Galimatias) dramatică*, dă cuvîntul pe rînd — în faţa unui chinez — unui iezuit, unui jansenist, unui quaker, unui anglican, unui luteran, unui puritan, unui musulman şi unui evreu. Fiecare laudă propria lui religie, înţepînd din cînd în cînd pe a celorlalţi. (Acţiunea de convertire dusă de misionari se intensificase în secolul al XVIII-lea. Ecourile ei se percep şi în *L'ingénu*). Năucit, ascultătorul conchide : „*Domnule paznic al balamucului* (Les Petites-Maisons) *Chinei, du-te şi-i închide pe aceşti sărmani nebuni, pe fiecare în camera lui*"[3].

Reluarea cu funcţii mai net critice a unui procedeu folosit în *Henriada* dă dramatizării pamfletului alură modernă. Din nou răsturnarea ierarhizării genurilor îşi dovedeşte efectele benefice. Autorul atîtor tragedii şi comedii cărora li

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. XVIII, p. 162.
[2] Ibidem, p. 178.
[3] Ibidem, p. 286.

s-a reproșat timiditatea, rămînerea la inovații exterioare, cînd pășea pe drumul bătătorit, profită în pamflet de faptul că genurile minore, scapă de jurisdicția retoricii și de prohibiții. În *Henriada*, notele introduse în subsolul paginii avuseseră și caracter polemic, dar principalul lor rost era de justificare a surselor, de a acorda, fără pedanterie, poetului epic, sprijinul istoricului. *Biblia în sfîrșit explicată* este o scriere cu dimensiuni neobișnuite pentru un pamflet. Autorii indicați malițios sînt „*mai mulți duhovnici ai S.M.L.R.D.P.*" (Sa Majesté le roi de Pologne). Textul propriu-zis se mulțumește să reproducă, să parafrazeze ori să rezume *Biblia*. Notele care depășesc tot timpul dimensiunile textului au sub alura uneori savantă rosturi de pamflet antireligios. Nota la pasajul cu privire la bucuria evreilor după biruința obținută cu ajutorul Domnului : — „*Atunci Moise și copiii lui Israel cîntară un imn către Domnul*" — comentează în maniera întrebărilor lui Zapata : „*Criticii ridică dificultăți cu privire la acest imn, ei spun că nu e deloc probabil ca aproape trei milioane de oameni, socotind și pe bătrîni, femei și copii, abia scăpați de o asemenea primejdie, să fi putut cînta îndată un imn și Moise să-l fi putut compune într-o clipă. Se întreabă în ce limbă era scris imnul. Spun că n-ar fi putut fi decît în egipteană. Este o obiecție foarte frivolă*[1]." În ultimele zeci de pagini din *Biblia în sfîrșit explicată*, Voltaire renunță la scindarea text-note, face un rezumat polemic al istoriei poporului evreu. Trece apoi la *Noul Testament*, dînd textului propriu-zis tonul malițios rezervat mai înainte notelor.

DE LA PAMFLET LA POVESTIRE

„Facéties"-ile oscilează între adresa directă, pamfletul cu țintă personală și gluma cu tîlc, de tipul apologului. Povestirile filosofice pe care două secole de revizuiri critice continuă să le considere drept partea operei voltairiene cu vitalitate neîmpuținată, au alură mai detașată, exclud înverșunarea și răfuiala, chiar cînd polemizează implicit cu o formulă filosofică, ca în *Candide*. Înrudirea dintre cele două serii de scrieri

[1] *Oeuvres*, vol. XXIII, p. 157.

se impune însă la lectura paralelă. Se poate spune că deceniile de pamflet au făcut posibile „romanele".

Cea mai oțioasă ar fi o dezbatere cu privire la denumirea generică a acestor texte care aparțin ultimelor trei decenii de scris voltairian. Clasarea pe genuri capătă în cazul de față caracter de flagrantă pedanterie. Eticheta de „romane", folosită de numeroase ediții, e cea mai aproximativă. În pragul secolului al XX-lea, caracterizarea de „gen proteic", imposibilitatea de a defini romanul și acceptarea sub aceeași denumire a celor mai felurite formule epice și chiar a scrierilor care destramă programatic succesiunea epică (*Omul fără calități* de Musil), a devenit un loc comun. Ar fi o lipsă de distincție critică (și se știe prea bine că aspirația spre distincție, aluziile și elipsele elegante devin în critică la fel de imperative ca și volutele stilului) să se mai discute despre condiția și delimitarea romanului. Să remarcăm doar că încă n-am văzut trecute printre romane scrieri ca *Précis de décomposition* al lui Cioran, că — cu excepția noului roman, aflat astăzi în plină demitizare — o mișcare narativă, chiar reprimată, pare necesară pentru a îngloba o scriere în genul nedefinisabil.

Pentru „romanele" voltairiene optica lectorului de astăzi se cere completată de acea din anii cînd au apărut aceste texte. „Actualizarea" cu orice preț, care introduce concepte și obsesii contemporane abolind timpul, ca și viziunea pozitivist istorică, rămînînd mereu la nivelul și la configurația epocii de apariție a scrierii, sînt la fel de exclusiviste. La nivelul secolului al XVIII-lea conceptul de roman este încă incert. Genul, privit cu neîncredere de optica clasicismului, începuse a se ramifica. Burlescul, picarescul și, mai ales, construcțiile sentimentalo-epistolare pe care, de la jumătatea veacului, Richardson, apoi nume mai ilustre, le răspîndiseră în Europa, făceau mai greu de acceptat severitatea cu care Boileau ignorase genul în poetica lui normată.

Voltaire a fost nedrept cu Lesage, spirit totuși înrudit cu al său prin luciditate ironică. La bătrînețe curiozitatea l-a îndemnat să-l citească pe Richardson. De astă dată aprecierile severe se acordă mai mult cu perspectiva zilei de azi. Dar evident că nu intenția de a scrie romane intră în discuție. Năzuințele și autoaprecierile lui Voltaire au fost — se știe — dezmințite în cazul tragedilor. Le dezmint și pamfletele

și narațiunile care încep să se ivească, după 1746 și sînt tratate de autor nu fără o afecțiune greu deghizată, ca niște copii ilegitimi. Sînt divertismente mascate de pseudonime.

Dintre cele treizeci de scrieri clasate de edițiile voltairiene printre romane, un număr destul de mare sînt apologuri filosofice : *Le monde comme il va, Le crocheteur borgne, Cosi-Sancta, Les deux consolés, Les aveugles juges des couleurs* etc. Nedesprinsă explicit, morala apologului e mereu limpede. Cosi-Sancta, care-și apără cu îndîrjire virtutea, va fi nevoită să-și dăruiască trupul în trei rînduri, pentru a salva vieți apropiate și a evita nenorociri mai mari. Interdicțiile și scara etică sînt relative. Timpul alină. Propoziția cu care se încheie *Cei doi consolați* include semnificația scurtei povestiri. *Orbii apreciază culorile* se încheie sarcastic : „*Citind această istorioară, surzii au declarat că orbii greșesc cînd vor să aprecieze culorile, dar au rămas cu hotărîre de părere că doar surzii pot prețui muzica*".

Cît de elastică ar fi sfera romanului, e greu să introducem în ea aceste apologuri ironice, cuprinzînd o pagină sau cinci. Și totuși, cu o singură excepție, aceste texte grupate de obicei împreună au înrudiri sensibile. Excepție ar fi *Omul cu patruzeci de scuzi* în care însăilarea narativă ascunde prea puțin caracterul de pamflet la adresa legislației, fiscalității și diferitelor instituții din Franța ultimei treimi din secolul al XVIII-lea ; pamflet mai puțin izbutit ca întreg — deși multe pasaje sînt efectiv voltairiene — prea întins, pe alocuri greoi.

Dacă pentru a trece peste o pseudoproblemă, păstrăm pentru aceste texte denumirea de povestiri filosofice, eticheta evident imprecisă include cele două trăsături mai izbitoare : menirea de a răspunde polemic unei dezbateri de idei („filosofic" implicînd aici eticul ba chiar socialul și politicul) și o mișcare narativă ce devine inconfundabilă marcă a stilului.

Ca și pamfletele, povestirile au vivacitate polemică, alura de răspuns dat nu unor circumstanțe datate, nici unor figuri detestate, ci unor idei. Ca și în pamflete, autorul de tragedii, respectuos față de reguli, își îngăduie jocul unei fantezii care nu mai întîmpină restricții, povestirea ca și pamfletul nefiind jalonată de norme. Libertatea se extinde asupra stilului „stricto sensu". Eleganța voltairiană este în genere inamica limbajului familiar. Se citează replica verde dată unui interlocutor care apăra „naturalul" — deci cotidianul în limba literaturii :

„Mă iertați, domnule, și fundul meu face parte din natură. Totuși, port pantaloni." Întîlnim și în cîteva povestiri recurgerea la limbajul direct care încununează un moment bufon. Astfel, în *Candide*, lamentarea castratului cu privire la vitrega lui condiție nu evită un limbaj foarte verde, chiar dacă respectiva exclamație e citată în italiană și atenuată de punctele de suspensie.

Fantezia naratorului ce se mișcă liber face posibile unele gesturi cu neputință de conceput pentru Voltaire scriind în genurile sever reglementate. *Le blanc et le noir* (1764) se încheie în coadă de pește, cu un efect de surpriză ciudat de modern, în genul acelora pe care le-a practicat, paralel cu Voltaire, Diderot. Topaze îi oferă lui Rustan să-i aducă un papagal „*născut înainte de potop ; a călătorit cu arca* (lui Noe)... *Fu adus papagalul care vorbi astfel.*" Narațiunea se încheie aici. O notă precizează : „*Domnișoara Catherine Vadé n-a putut găsi niciodată povestirea papagalului în portofelul răposatului ei văr, Antoine Vadé, autorul acestei povestiri. E tare păcat, ținînd seama de vremile în care a trăit papagalul.*" [1]

Înrudite, pe multiple planuri, povestirile se despart de „glume", de pamfletele multiforme prin modalitatea și tonul narațiunii. Gestul narativ e prezent și în numeroase pamflete presărate ca și povestirile cu rapide dialoguri. *Relatarea despre boala, confesiunea, moartea și apariția iezuitului Berthier* începe, ca și *Povestirile filosofice*, cu o narațiune degajată, pregătită retoric. „*La 12 octombrie 1759, fratele Berthier a avut nenorocirea să se ducă la Paris la Versailles, împreună cu fratele Coutu, care-l întovărășea de obicei* [2]".

Interferențele stilistice marchează înrudirile. Dar chiar dacă peripețiile și titlurile capitolelor recurg la bufonerii, care abundă în pamflete, tonul narativ, în povestiri, e rezervat. Naratorul nu mai apare în penumbră, clipind uneori complice, ca în pamflete. Mișcarea povestirii începe din prima frază și se desfășoară cu o rapiditate neprecipitată, păstrînd continuitatea în ciuda decupajului pe capitole scurte. Același ritm, aceeași discreție ironică, aceeași fluență în povestirile de cîteva pagini și în cele „ample" care, dealtfel, arareori depășesc

[1] *Oeuvres*, vol. XV, p. 165.

[2] *Oeuvres*, vol. XVIII, p. 293

o sută. Dialogul încrustat nu întrerupe mişcarea care se păstrează identică în parantezele — povestiri în povestire — introduse în cele cîteva texte construite picaresc.

Mişcarea stilului e un fapt fundamental. Nu-l vom transforma pe Voltaire într-o Şeherazadă care se lasă prinsă de jocul propriei sale naraţiuni. Finalul la *Le blanc et le noir* e un avertisment împotriva speculaţiilor care ar transforma magia prozei voltairiene în fetişizarea actului narativ. Punctele de pornire se percep fără pedanterie. E o ridicare de lănci fie împotriva optimismului dogmatizat, fie a suficienţei antropomorfice. Apologurile nu-şi deghizează rosturile. Nici *Candide* ori *Micromégas*. Dar siguranţa uşoară, ceea ce limba franceză desemnează prin „aisance" şi mişcarea lipsită de efort a naraţiunii dau celor mai multe dintre aceste pagini graţie, impresia de desăvîrşire.

Cu privire la personajele care circulă prin povestiri, o observaţie se regăseşte în critică. Lanson i-a dat expresia fericită deşi vulnerabilă : *„El* (Voltaire n.n.) *e mai curînd artist decît psiholog şi tocmai astfel îmbogăţeşte psihologia. Nu analizează caractere, desenează siluete. Fiecare dintre marionetele* (fantoches) *care umblă să vîneze fericirea e surprinsă într-o atitudine expresivă, care dezvăluie resortul ce-o mişcă"* [1].

Caracterizarea accentuează expresivitatea, dar are implicaţii depreciative. Dominanta moralistă (interesul arătat genericului, tipului caracterial) aparţine epicii şi mişcării literare. În Franţa secolului al XVIII-lea chiar romane care contrazic în parte estetica clasicismului, cum sînt acelea ale lui Lesage, cu nonclasicul interes pentru particularizare şi pentru pitorescul social respectă în esenţă clasificarea de caractere. La prima vedere, un alt roman al secolului, apărut la cîţiva ani după moartea lui Voltaire, *Legăturile periculoase* de Laclos, care a intrat apoi curînd în purgatoriu şi a fost pecetluit timp de peste un secol drept proză licenţioasă, fiind redescoperit în zilele noastre, pare a respecta şi el orientarea clasicistă. Personajele sînt „seducătorul cinic", „ingenua", „femeia virtuoasă şi credincioasă", „ipocrita coruptă". Etichetele se aplică însă superficial, se descifrează curînd şi regiunile umbrite şi modul cum chimia relaţiilor, seducerea sistematică transformă şi anulează clasificările.

[1] G. Lanson, *Voltaire*, p. 153.

Personajele voltairiene merg pe alt drum decît cele ale lui Lesage ori Laclos. Voltaire profită şi în acest sens de privilegiile „genurilor minore" care scapă de legislatorii Parnasului. Nu-şi propune să creeze caractere. Pare preocupat doar să dea replici unor prejudecăţi, unor iluzii, unor idei greşite, socotite profund dăunătoare. Dar mişcarea narativă dă viaţă „siluetelor" cu geneză polemică. Ele nu au nici cristalizarea caracterelor tragediei şi comediei, nici totala plasticitate a personajelor picareşti, schimbate după împrejurări, căpătînd culorile ambianţei. Dacă ar fi să le includem, cu fatală aproximaţie, într-o clasificare, ar fi aceea propusă pe ton de butadă, de către E.M. Forster în eseul despre *Aspectele romanului*. Sînt personaje „plate" ca şi Doamna Micawber a lui Dickens. Au şi o prezenţă comparabilă cu aceea a respectivelor personaje dickensiene.

Voltaire şi-a propus să creeze caractere în tragedii şi s-a mărginit în povestire să deseneze siluete surprinse printr-un gest. Pînă va dobîndi sagacitate, Candide rămîne, respectîndu-şi numele, credul şi mereu mirat. *L'ingénu* este mai puţin naiv, cît stăpînit de rectitudine în felul de a gîndi, simţi şi acţiona, incapabil să accepte compromisurile şi minciunile convenţionale. Nu e nevoie de prea multe daruri critice pentru a observa că în tragediile, comediile sau epopeile voltairiene caracterele sînt neînsufleţite în timp ce siluetele din povestire conving, deşi perspectiva din care sînt văzute le menţine la suprafaţă, e foarte rar plonjantă. Le însufleţeşte şi mobilitatea povestirii şi senzorialitatea textului. Ele se mişcă într-o lume concretă, percepută cu toate simţurile. R. Pomeau a citat pentru savoarea şi concreteţea ei, descrierea amănunţită a unui banchet. Se poate cita şi scena primei întîlniri erotice între Candid şi Cunegunda : *„Tînărul sărută cu nevinovăţie mîna domnişoarei, ochii li se aprinseră, gurile se întîlniră, genunchii tremurară, mîinile se rătăciră"*. În necontenită mişcare, universul voltairian este al concretului şi simţurilor. Nici una dintre aceste pagini născute pentru a răspunde unor idei, construite uneori ca un apolog, nu rămîn demonstrative ori, într-o terminologie anacronică şi mai aproape de noi, teziste.

Povestirile voltairiene împrumută cu degajare cîteva dintre motivele şi multe dintre procedeele narative ale secolului. O excepţie e notabilă Epistolierul despre a cărui corespondenţă

s-a spus de mult și se repetă ca un loc comun că reprezintă o parte fundamentală a operei, n-a încercat narațiuni epistolare, deși a practicat copios ficțiunea epistolară în pamflet. Nici lectura lui Richardson, făcută cu impaciență și plictiseală, nici *Noua Heloiză* a adversarului său, Jean-Jacques Rousseau, nu i se vor fi părut a indica o cale prea ispititoare.

Motivele, procedeele rămîn doar puncte de pornire. Împrumuturile sînt departe de a se apropia de structura, de personajele și peripețiile unei scrieri-model în măsura în care o făcuse Corneille în *Cidul* în raport cu Guillem de Castro ori Molière în *Don Juan*, cu Tirso de Molina.

Povestirile orientale, cele picarești, „bunul sălbatic" și „ficțiunea străinului" oferă tonalități ori figuri emblematice pe care, cu un gest de politicoasă utilizare a limbajului în circulație, Voltaire le adoptă și le transformă într-atît, încît uneori pare a practica parodia mai curînd decît a continua. Doar în cazul lui Swift, pe care l-a descoperit în experiența engleză și l-a admirat, o idee generatoare de modalități narative, modificarea de dimensiuni și consecințele ei asupra societăților reale ori imaginare — e reluată direct în *Micromegas*.

Povestirea orientală, plasată într-un orient convențional, travestire transparentă a vieții franceze de curte, stăpînise o bună parte a romanului din Franța secolului al XVII-lea. Dulcegăriile, impregnarea de prețiozitate, puterile modeste ale scriitorilor (D'Urfé, de Scudéry) au îngropat cărțile respective în mausoleul istoriei literare.

Secolul următor introduce veșmintele orientale și în tragedii, cu rezultatele menționate anterior. Încă din 1704 adaptarea de către Galland a celor *O mie și una de nopți*, repusese în circulație, cu un plus de fast și de senzualitate, un motiv premergător exotismului. Dar exemplele memorabile de plasare a narațiunii într-un orient atemporal ori contemporan aparțin prozei satirice. Viitorul deschizător de drumuri în istorie și filosofia socială, Montesquieu, debutase cu strălucire, în 1721, în zona narațiunii ironice, nu lipsită de picanterie : *Scrisorile persane*. Ficțiunea străinului vizitînd Franța și comentînd critic cele văzute se desfășura paralel cu intrigile din harem. În 1748 Diderot îmbinase povestirea direct licențioasă cu observația de moravuri în *Bijuteriile indiscrete*.

Narațiunea orientală e mai moderată la Voltaire în planul erotic și în cel al satirei. Un istoric literar cu statut oficial și opinii conservatoare și academice de la încrucișarea secolului trecut cu al nostru, René Doumic, discutînd cu severitate tonul din *Candide* pe care îl considera cinic, îl opunea bonomiei surîzătoare din *Zadig*. Bonomia e mai curînd aparentă în *Zadig*. Reacția antifilosofică a fost vehementă și față de această primă povestire mai întinsă. În același an (1746), Voltaire a mai scris alte trei povestiri scurte : *Lumea așa cum este*, *Viziunea lui Babouc*, *Hamalul chior* și *Cosi-Sanctà*. Primele două sînt situate în Orient. Printre cele aproape treizeci de povestiri filosofice pe care le-a pus în circulație pînă prin 1776, mai multe sînt „orientale". Unele dintre ele nu încearcă prea mult să deghizeze convenția, cadrul creat pentru a ataca fanatismul. India și brahmanii apar în cîteva texte fiind reduși la o trăsătură stilizată : contemplarea propriului nas, hiperbolizare a pasivității și imobilității atît de detestate de pretutindeni activul Voltaire.

Formula povestirii orientale e mai efectiv prezentă în scrierile ample, în *Zadig* ori în *Prințesa din Babilon*. Culorile rămîn convenționale. Așa cum Voltaire, pionier al istoriei moderne și unul dintre reformatorii disciplinei, nu a descoperit încă istoricitatea în sensul de categorie estetică, deși se mîndrea că populase tragedia cu personaje istorice în locul celor mitice, specificul locurilor avea să fie introdus în literatură destul de lent, cu Bernardin de Saint-Pierre, cu Chateaubriand. Orientul voltairian e un *altceva* nediferențiat, fixat doar onomastic și toponimic ori prin cîteva detalii neutre. În afara înțepăturilor la adresa contemplatorilor nasului, cadrul persan din *Viziunea lui Babouc* nu diferă de Babilonul din *Zadig* ori din *Prințesa din Babilon*, ori de India din *Bunul Brahman*. Structura narativă a povestirii orientale are rezonanțe din *Halimà*, transpuse în registrul voltairian al lucidității și fanteziei controlate. În cele două povestiri mai întinse, peripețiile îndrăznețe ating fabulosul, fac să intervină supranaturalul. Astfel e în *Zadig* ermitul care-l surprinde și-l revoltă o clipă pe Zadig prin acțiunile lui în aparență nesăbuite și nedrepte și care se dovedește a fi un înger, exponentul unei ordini superioare. Astfel este și schema narativă, cu vasta ascendență arhetipală, a îndrăgostiților despărțiți de intrigi, reuniți în final. Zadig o va cîștiga pe As-

tartea într-un turnir, cum o va face peste cîteva decenii Ivanhoe al lui Scott. Voltaire practică reținut acest cod al narațiunii galante, ce părea inseparabil de epica situată în Orient. Îl practică totuși.

Încununarea fericită a aventurilor — *happy-endul* din zilele noastre — face și ea parte din convențiile genului. Dar bonomia e de suprafață și convenționalul nu sterilizează critica. Reformatorul și criticul social, partizanul monarhiei luminate, e mereu prezent, îl delegă pe Zadig să propună îmbunătățiri politice și o viziune iluministă. Ironia e mai temperată, dar Voltaire nu o poate abandona niciodată cu totul. Fidelitatea conjugală stă sub semnul relativității: Ca și văduva din Efes, Azora, soția lui Zadig, își clamează virtutea dar nu rezistă la probă, atunci cînd Zadig simulează moartea și, cu ajutorul unui amic, o pune la încercare : „*Ea plînse, își smulse părul și jură că nu va supraviețui. În seara aceea, Cador îi ceru îngăduința să vorbească și plînseră împreună A doua zi plînseră mai puțin și cinară împreună.*“ Incisivitatea și concentrarea ironică sînt mai intense în povestirile „orientale“ scurte, destul de apropiate de pamflete.

Admirația pentru Swift a generat *Micromégas*, povestire cu statut singular în opera lui Voltaire și, în ciuda unor scrieri cu vagi similitudini, diferite însă și prin sensuri și prin intonație (astfel *Entretiens sur la pluralité des mondes* a lui Fontenelle), singulară în proza veacului. Călătoria lui Micromegas, locuitor al „*uneia dintre planetele ce se învîrtesc în jurul astrului denumit Sirius*“, pe Saturn și pe pămînt, reia, din călătoriile lui Guliver, procedeul confruntării omului cu ființe supra și subdimensionate. Narațiunea transparentă din care au dispărut situațiile și procedeele convenționale — calea literară era mai puțin urmată — ilustrează prin excelență capacitatea lui Voltaire de a împrumuta, modificînd și asimilînd, rămînînd mereu Voltaire. Vigoarea, intensitatea lui Swift diferă profund de egalitatea intonației care dă întregii povestiri voltairiene un ton de cronică pseudo-savantă, corectată de calificative și repetiții ironice : „*Nasul lui fiind o treime din frumoasa lui față și frumoasa lui față fiind a șaptea parte din înălțimea frumosului său trup, trebuie arătat că nasul sirianului are șase mii trei sute treizeci și trei de picioare regale plus o fracție ; ceea ce era de demonstrat*“.

Și în povestirea lui Voltaire, lumile de pitici, de uriași, de cai miraculoși ale lui Swift prilejuiesc un tablou corosiv al omului și societății, reflectat în oglinzi care măresc, micșorează, deformează, dar răsfrîng aceleași vicii de esență și detalii. La nivelul locuitorilor din Sirius, al „piticului“ din Saturn, cu talia doar de șase mii de picioare, ori al pămîntenilor, se repetă intrigile de curte și gesturile de intoleranță. „*Scrise* (Micromegas, n. n.) *o carte foarte interesantă, dar care îi pricinui cîteva neplăceri. Muftiul din țara sa, foarte cusurgiu și foarte ignorant, descoperi în carte afirmații suspecte, sunînd primejdios, îndrăznețe, eretice ori mirosind a erezie și-l persecută aprig.*“ Dar aluziile terestre, inclusiv o înțepătură nefericită la adresa matematicianului Pascal, fac loc de-a lungul povestirii tonului detașat care consemnează paralelismele la scări diferite, cu un zîmbet nu lipsit de maliție — e pecetea voltairiană — totuși cu indulgență sagace. Meditația asupra pluralității lumilor se îndreaptă spre esența omului, spre iluziile, aspirațiile și întrebările zadarnice. Echivalența condiției ființelor cugetătoare, indiferent de scară și de dimensiuni, ceea ce exprimă și traducerea numelui împrumutat din elină (Micromegas=mic-mare), este refrenul convorbirii dintre locuitorul de pe Sirius și cel de pe Saturn. Cel dintîi îl compătimește pe „piticul“ stelar pentru puținătatea simțurilor cu care saturnienii explorează universul : șaptezeci și două față de cele aproape o mie ale lui Micromegas. La scările respective, ființele stelare deplîng scurtimea existenței : „*Cît timp trăiți ? întrebă sirianul. — Ah ! tare puțin, răspunse omulețul de pe Saturn. — Întocmai ca și noi, spuse sirianul : mereu ne plîngem. Pesemne că e o lege universală a firii. — Vai ! spuse saturnianul, trăim doar vreme de cinci sute de revoluții ale soarelui (ceea ce socotind în felul nostru, înseamnă cam cincisprezece mii de ani). Îți dai seama că trebuie să mori aproape îndată după ce te-ai născut... Micromegas îi răspunse : Dacă n-ai fi filosof, m-aș teme să te mîhnesc, spunîndu-ți că viața noastră este de șapte sute de ori mai lungă decît a voastră. Dar știi prea bine că atunci cînd trebuie să restitui trupul elementelor și să reînvii natura sub altă formă, cînd a sosit clipa metamorfozei, e același lucru fie că ai trăit o veșnicie, fie că ai trăit o zi.*“

Cînd, după cîteva explorări astronomice care îi îngăduie lui Voltaire o aluzie aprobatoare la Huygens și o înțepătură

la adresa părintelui Castel, cei doi călători ajung pe pămînt, obiectul reflecțiilor ironice se modifică. Confruntați cu pămîntenii, a căror existență o descoperă din întîmplare („*piticul, care cîteodată judeca prea grăbit, afirmă la început că nu există ființe pe pămînt*") și cu care izbutesc cu greutate să comunice, vizitatorii stelari încearcă două sentimente opuse. Descrierea stărilor de pe pămînt, făcute de un filosof aflat pe nava pe care sirianul a așezat-o grijuliu pe unghia unuia dintre degetele sale, pomenirea războaielor duse pentru „*cîteva colțuri de noroi*", îi revoltă. Certurile religioase și pretențiile antropocentrice ale „*unui animal minuscul care afirmă că lumile și ființele de pretutindeni sînt făurite pentru om*" le stîrnește un rîs nestăpînit, care periclitează existența navei și a pămîntenilor, azvîrliți de hohotele lui Micromegas într-un buzunar din pantalonii Saturnianului. Dar felul în care făpturile microscopice izbutesc să măsoare înălțimea interlocutorilor și dimensiunile universului le stîrnește admirația : „*Văd — spune Micromegas — că nu trebuie să judeci pe nimeni după mărimea lui vizibilă*". Pe altă cale, fără implicații religioase, Voltaire revine la opoziția de tip pascalian, la micimea și măreția omului : „micro-megas". Minusculii locuitori ai Terei, ființe imperceptibile într-un colț al Universului, sînt în stare să înțeleagă și să măsoare universul. Vorbește aici filosoful care proiectează dimensiunile omului pe ecranul nețărmurit al Cosmosului și admiratorul și popularizatorul lui Newton.

Cu puțină bunăvoință s-ar putea așeza *Micromégas* printre cărțile trecutului care prevestesc modernele aliaje dintre fantezie și știință, „*science-fiction*". Genul foarte înclinat să-și caute strămoși iluștri, de la Platon la Campanella și Morus (asimilînd oarecum arbitrar utopia filosofică cu moderna utopie științifică) ar putea revendica într-un sens foarte larg și povestirea lui Voltaire. Plasate în cadrul newtonian, peregrinările prin Cosmos ale făpturilor astrale au doar pomenitele rosturi de a da o largă proiecție umanului. Voltaire e puțin interesat de detaliile călătoriei astrale, nici nu încearcă să-și forțeze imaginația, cum o făcuse cu un veac înainte Cyrano de Bergerac, născocind mijloace extravagante de a ajunge în lună. Se mulțumește să menționeze „*îmbarcarea în atmosfera lui Saturn*". Unică prin cadrul ei sideral, *Micromégas* e, prin excelență, povestire filosofică, mai detașată stilistic decît celelalte. Dar detașarea de pămînt și de secol nu poate fi la Voltaire totală. Aluziile la oamenii, stările, războaiele de la jumătatea secolului al XVIII-lea, punctează parabola și meditațiile. Finalul execută o piruetă tradusă stilistic printr-o surpriză savuroasă. Deși puțin iritat de faptul că „*făpturi infinit de mici, au un orgoliu infinit de mare*", Micromegas se poartă binevoitor cu pămîntenii și le făgăduiește o foarte frumoasă carte de filosofie, scrisă mărunt de tot pentru a o putea folosi, în care ei vor descoperi temeiul lucrurilor. „*Le dădu într-adevăr cartea înainte de a pleca ; fu dusă la Paris, la Academia de științe, dar cînd bătrînul secretar o deschise, nu văzu altceva decît file albe. «Ah ! spuse el, îmi închipuiam eu».*" Finalul e ambiguu. E și o aluzie malițioasă la siguranța atotștiutoare a „bătrînului secretar" al Academiei, recte Fontenelle, și constatare cu privire la neputința de a atinge absolutul cunoașterii.

Aproape două decenii despart *L'ingénu* (*Huronul*) de *Micromégas*. După uz, Voltaire indică un autor fictiv : *L'ingénu, poveste adevărată extrasă din manuscrisele părintelui Quesnel.* Punctul comun este împrumutul aproximativ al unui procedeu în circulație. Dar septuagenarul, care publicase între timp *Candide*, face să se simtă, păstrînd mărcile stilistice, capacitatea sa de reînnoire.

Ceea ce reprezentase pentru *Micromégas* Swift — un punct de pornire mai curînd decît un model, un motiv literar transpus în propria tonalitate — este în povestirea din 1767 „ficțiunea străinului" atît de populară de-a lungul secolului al XVIII-lea. Hazardul aduce în Franța pe un locuitor dintr-o țară cît mai îndepărtată, de obicei orientală : un siamez, doi persani, un chinez. Impresiile și reacțiile servesc drept revelator fotografic, observațiile satirice capătă o falsă ingenuitate care le mărește, prin contrast, aciditatea și comicul. În *La pensée européenne au XVIII-e siècle*, Paul Hazard a trecut în revistă pe mai mulți dintre acești străini surprinși care au străbătut proza satirică a secolului [1]. Dar Voltaire însuși discutase procedeul cu puțini ani înainte de *Huronul* în *Catalogul celor mai mulți dintre scriitorii francezi care au apărut în secolul lui Ludovic al XIV-lea*, ce

[1] Paul Hazard, *La pensée européenne au XVIII-e siècle, de Montesquieu à Lessing*, Boivin, 1946, I, p. 5—8.

completează monumentala scriere istorică. Cele două pagini consacrate lui Montesquieu constituie, ca majoritatea textelor din catalog, un articol de tip foarte modern, dintr-un dicționar de literatură. Se vorbește acolo de *Scrisorile persane*, *„scriere glumeață, care anunță un spirit mai solid decît cartea"*. Aprecierea ar putea părea ciudat de bagatelizatoare din partea autorului celor cîtorva sute de „facéties". Frazele următoare o corectează, o transformă în elogiu. Interesantă e caracterizarea motivului și genului de către viitorul autor al Huronului : *„De obicei, aceste lucrări au succes numai datorită veșmintelor lor străine. Satirizarea stărilor din țara noastră, care ar fi mai rău primită din gura unui compatriot, e atribuită cu succes unui asiatic ; ceea ce este obișnuit devine atunci ciudat"* [1]. E de adăugat că relativitatea moravurilor și moralei, a credințelor, a tuturor instituțiilor, ideea importantă a secolului, la care au contribuit, printre alții, același Montesquieu și Diderot din *Supplément au voyage de Bougainville*, e sensibilizată prin confruntarea între civilizații foarte diferite. E o latură pe care *Huronul* nu-și propune s-o cerceteze. Puțin interesat și puțin cunoscător ai Lumii noi, care avea să capete identitate literară, semireală, semifictivă abia la începutul secolului următor, odată cu Chateaubriand, Voltaire nu descrie stări paralele cum făcuse Montesquieu, alternînd vizitele persanilor la Paris cu intrigile din harem. Huronul lui are funcție de reactiv prin vivacitatea, mirarea și indignarea cu care ia contact cu prejudecățile și cu inechitățile din Franța de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Astfel, adversarul lui J. J. Rousseau, autorul *Mondenului* și apologetul unei sociabilități guvernate de distincție și rațiune, împletește *ad hoc* ficțiunea străinului cu alt motiv în circulație, acela al „bunului sălbatic", ostil față de civilizație Concesia făcută rousseauismului e aparentă. Huronul, copilul de breton crescut de indieni, nu e simbolul purității naturale, ci, mai ales, exponentul bunului simț, împotriva a tot ceea ce încalcă justiția și rațiunea. Un Candid mai ferm, el nu va accepta contrazicerile ori ipocrizia.

Primele fraze prin care ironistul parizian descinde în Bretania cețoasă și legendară, sînt o chintesență voltairiană de demitizare bufonă : *„Într-o zi, sfîntul Dustan, de neam irlandez și de profesie sfînt, plecă din Irlanda pe un munte mititel care pluti spre țărmurile Franței și sosi, cu acest mijloc de transport, în golful Saint-Malo. Cînd ajunse la mal, binecuvîntă muntele care îi făcu adînci reverențe și se întoarse în Irlanda pe drumul pe care sosise"*. Anatole France își va aminti de aceste fraze în *Insula Pinguinilor*.

[1] *Oeuvres*, vol. VIII, p. 458.

Descinzînd din legendarul astfel exorcizat, narațiunea se oprește asupra vieții de provincie, apoi asupra celei pariziene. În contrast cu veșmintele convenționale ori pseudofantastice, cu orientul atemporal și cu salturile din Sirius în Saturn, *Huronul* păstrează coordonatele povestirii filosofice dar devine și cronică realistă a unei epoci. Moravurile și atmosfera aparțin unor ani ale căror rezonanțe le trăise și tînărul Voltaire. Admiratorul lui Ludovic al XIV-lea narează în maniera caracteristică povestirilor (deși *Huronul* e scrierea pentru care eticheta de roman pare ceva mai potrivită), cu rapiditatea uzuală, fără opriri și fără îngroșări de pastă, aventurile Huronului ajuns în Bretania, botezat, îndrăgostit de nașa lui, domnișoara de Saint-Yves și zbătîndu-se să obțină dezlegarea Bisericii. Este tabloul unei Franțe dominate de arbitrar și bigotism. Reprezentant al bunului simț, Huronul apără prescripțiile *Bibliei* în litera lor, cere să fie botezat în rîu, ca și eunucul reginei Candace : *„Iar mătușa lui și domnișoara de Saint-Yves, care-l priviseră cu luare aminte printre sălcii, deși erau în drept să spună că nu se potrivea să citeze o asemenea făptură, nu rostiră o vorbă, atît erau de discrete"*. Popasurile picante și mișcarea narațiunii lasă să străbată mereu contrastele dintre creștinismul textelor și cel al Bisericii, dintre bunul simț și arbitrarul puterii despotice. În ciuda faptelor lui de arme (a ajutat hotărîtor la respingerea unei trupe engleze, debarcate pe coastă), Huronul, ajuns la Paris, va nimeri în chip firesc la Bastilia, unde, de altfel, sub înrîurirea unui jansenist înțelept, descoperă cărțile și își îmbogățește cunoștințele.

E de notat ambivalența pe care în scrierile literare și istorice a arătat-o Voltaire față de jansenism. Ascetismul, intoleranța, ostilitatea față de artă l-au făcut adesea pe scriitor să se arate mai aspru față de janseniști decît față de iezuiți. Dar în Franța sfîrșitului de domnie a lui Ludovic al XIV-lea, iezuiții stăpîneau conștiința monarhului și a doamnei de Maintenon. Se pomenește în carte de confesorul iezuit al regelui.

Janseniștii erau persecutați. Domnul Gordon, jansenistul care face educația Huronului: *„era un bătrîn ager și senin, care știa două lucruri de seamă: să înfrunte nenorocirea și să mîngîie pe nenorociți"*.

Cronica realistă și datată din *Huronul* nu se poate încheia în maniera feerică a povestirilor orientale, cu reunirea îndrăgostiților. Sacrificiul domnișoarei de Saint-Yves, care pentru a-și scoate iubitul de la Bastilia, cedează unui personaj însemnat, va fi pentru ea un izvor de remușcări și, pînă la urmă, o va răpune. Dar Voltaire nu încearcă, din fericire, să schimbe zîmbetul malițios și pe alocuri amar din *Huronul* cu accente rezervate tragediilor. Ca și în *Les deux consolés*, scriitorul știe că *„timpul îmblînzește totul"*. Huronul, devenit *„un excelent ofițer... a trăit sub alte nume la Paris și în armată, fiind lăudat de toți oamenii de bine și a fost totodată un războinic și un filosof"*.

El nu vorbea niciodată de aventura lui fără să suspine, și totuși, mîngîierea era s-o povestească... Pînă la moarte; bunul Gordon a trăit în cea mai strînsă prietenie cu Huronul." Ca și *Candide*, *Huronul* se încheie cu un gest de împăcare, lipsită de iluzii, cu lucrurile.

N-am intervertit cronologia și n-am lăsat la urmă *Candide*, scris cu opt ani înainte, pentru un efect de crescendo. Ar fi să nedreptățim *Huronul*, *Micromégas* și chiar *Zadig*, care nu sînt deloc trepte spre textul atît de viu, în imensa lui capacitate de a trezi și entuziasm, și pioase anateme. Dar această recitire a lui Voltaire nu-și propune să devină o sinteză de istorie literară și deci, să respecte ordinea cronologică. Altfel, ar fi trebuit să încheiem cu povestirile din ultimii ani — și ele savuroase, fanteziste și îndrăzneț bufone — cu *Urechile contelui de Chesterfield și capelanul Goudman* ori cu *Povestea lui Jenni sau ateul și înțeleptul*. Neurmărindu-se o trecere în revistă, nici o monografie istorică, e potrivit să încheiem povestirile cu cea mai voltairiană scriere, cu *Candide*.

Tipul de construcție tratat cu mare libertate este aici acela picaresc, existent de două secole în Europa și de peste un secol în proza franceză. Căci, înaintea lui Lesage, în registrul destul de trivial al burlescului, structură de proză picarescă avuseseră în prima jumătate a secolului al XVII-lea romanele lui Scarron, Sorel, Furetière. Dar *Candide*, unicat în literatura secolului și a secolelor, se îndepărtează de calapodul picaresc și prin atitudinea principalului personaj și prin caracterul aventurilor. Fixat de candoarea, de surprinderea ușor indignată cu care constată că evenimentele infirmă optimismul ce i l-a imprimat înțeleptul Pangloss, Candid e opusul personajului picaresc obișnuit, cu caracter amorf, adaptîndu-se total ambianței, generos sau meschin, după împrejurări. Iar aventurile picarești sînt, în genere, deplasări sociale. Gil Blas devine din lacheu confident de ministru. Peregrinări asemănătoare cunoscuseră diferiții înaintași spanioli ai eroului lui Lesage, ca și celelalte variante naționale de picaros, Simplicissimus ori chiar Tom Jones (deși nici cartea lui Fielding nu e reductibilă la modelul picaresc). Călătorul Voltaire își plimbă eroul westfalez prin toată Europa, ba chiar printr-o foarte fantezistă Lume nouă. S-a spus că structura mai tuturor romanelor, recte a povestirilor filosofice voltairiene, implică o călătorie. Ar însemna să suprapunem destul de arbitrar drumurile lui Zadig ori Amazan printr-un orient fabulos și livresc, cu pățaniile Huronului în drum spre Paris și cu felul în care Candid și tovarășii lui cutreieră Europa.

Există o scriere voltairiană în care aflăm mult din ceea ce avea să germineze în *Candide*. E cu trei ani anterioară (1756). *Povestea călătoriilor lui Scarmentado, scrisă de el însuși* este un text puțin cunoscut și nedreptățit. Cele cîteva pagini au savoarea acrișoară a rememorării resemnate și condensează o întreagă narațiune picarescă. Este printre puținele texte ale lui Voltaire care adoptă ficțiunea autobiografică: *„M-am născut în orașul Candia, în 1600. Tatăl meu era guvernator și mi-amintesc că un poet mediocru, care numai în răutate nu se arăta mediocru, pe nume Iro* (anagrama lui Roi, poet minor al timpului n.n.) *a scris în cinstea mea niște versuri, în care mă făcea moștenitorul direct al lui Minos*[1]*; dar după ce tatăl meu a căzut în dizgrație, a scris alte versuri în care deveneam urmașul lui Pasiphae*[2] *și al amantului*

---

[1] Rege legendar și legislator al Cretei.

[2] Soția lui Minos, îndrăgostită de un taur, cu care a zămislit Minotaurul.

ei." E tonul povestirii ce se concentrează împotriva fanatismului. În Franța, Scarmentado întîlneşte mulțimea care-l sfîşiase în bucăți şi fripsese trupul mareşalului D'Ancre (favoritul Mariei de Medicis n.n.). În Anglia catolicii tocmai pregăteau conspirația „pulberii", menită să arunce în aer familia regală şi Parlamentul.

Călătoriile lui Scarmentado sînt întîlniri cu formele diverse şi agresive ale fanatismului catolic şi protestant, mahomedan şi mozaic. Loviturile de lance se îndreaptă împotriva sclavagismului şi a iluziei superiorității celor cu pielea de culoare deschisă. Luat prizonier în apropierea coastelor Africii de un corsar negru, Scarmentado îl ascultă pe corsar justificîndu-şi actele : *„Voi aveți nasul lung, al nostru e turtit ; părul vostru e lins, al nostru e lînos şi creț ; pielea noastră e de culoare cenuşie, a voastră de culoarea abanosului. Prin urmare, potrivit legilor sacre ale naturii, noi trebuie să fim mereu duşmani. Ne cumpărați la tîrg, pe coasta Guineii, ca pe nişte vite. Ne siliți cu biciul, să scormonim munții căutînd un fel de pămînt galben..."* [3]

Răscumpărat, întors acasă, obosit de călătorii, Scarmentado decide să nu-şi mai părăsească „penații". *„M-am însurat în oraşul meu ; am fost încornorat şi mi-am dat seama că e o prea plăcută stare".* [4] Textul se termină cu o butadă. Se află, ca şi alte cîteva scurte „povestiri filosofice" în zona de trecere de la pamflet la ficțiunea epică mai închegată. Ne oferă schema lui *Candide*, dar numai schema. Relația e echivalentă cu aceea dintre o temă muzicală de cîteva măsuri şi tratarea ei polifonică.

Sursa imediată a lui *Candide*, este, se ştie, polemică. Dar polemica e dusă cu o formulă : *„cea mai bună dintre lumile posibile"*. Voltaire nu-şi propune — ar fi fost şi greu şi insipid — să dialogheze într-o povestire ironică cu sursele ontologice şi cosmologice ale formulei lui Leibnitz. Ținta este — o indică şi titlul : *Candid sau optimismul* — răfuiala cu optimismul satisfăcut şi nătîng, cu ceea ce, anacronic, s-ar putea denumi complacerea „filistină". În 1756 Voltaire scrisese versuri cu privire la cutremurul din Lisabona, în care

---

[3] şi [4] *Oeuvres*, vol. XV, p. 921.

pieriseră cîteva zeci de mii de oameni. Văzuse în dezastru un argument împotriva aceluiaşi tip de optimism.

Astfel pornit, *Candide* ar fi putut deveni un pur pamflet ori o povestire-pamflet. Fapt este că ținta e mereu săgetată. Surpriza lui Candid cînd evenimentele îi contrazic grila optimistă, încrederea nestrămutată a lui Pangloss, care — infirm şi ros de sifilis — demonstrează pînă la capăt înlănțuirea optimă a evenimentelor, se ciocnesc periodic de realitate, în maniera unor refrene ironice. Dar, pamflet şi povestire, *Candide* obține un statut unic prin potențarea maximă a uşurinței stilistice.

Forma picarescă e tratată cu aparențe fidele şi, în acelaşi timp, cu totală libertate. Îşi plimbă personajul prin toate situațiile : soldat, dezertor, prizonier osîndit, posesor de comori. Candid străbate locurile şi stările încercînd să împace evenimentele încăpățînate cu preceptele venerate ale dascălului său. Voltaire respectă aparent calapodul intercalînd povestiri în povestire (cea a Cunegundei ori a bătrînei) ori aventuri fabuloase, precum călătoria în Eldorado. Parantezele sînt scurte, unificate cu întregul de viziunea ironică şi nu întrerup ritmul.

Povestirea porneşte ritual în maniera *„a fost odată"*, dar se instalează hotărît pe pămînt, refuzînd şi fabulosul şi pseudofantasticul. Primul capitol ne plasează în Westfalia, în castelul baronului de Thunder-ten-Tronckh. (Voltaire care, în exil, asimilase engleza, devenind capabil să scrie lucrări în această limbă, a păstrat aversiune pentru germană.) Mişcarea stilului se mulează pe mişcarea personajelor fixate în trecere prin cîte o trăsătură care gravează silueta. Detaliile se adună insensibil pentru a deveni un răspuns antiemfatic şi antipedant dat existenței. Candid are *„un fel de a gîndi destul de chibzuit şi spiritul foarte simplu"*. Astfel se va păstra de-a lungul tuturor aventurilor. E un profil cu expresie binevoitoare, confruntînd mereu întîmplările cu autoritatea speculațiilor optimiste ale lui Pangloss. Se bănuieşte, ne spune povestitorul, că e *„fiul unei surori a baronului şi al unui gentilom din vecinătate, cu care domnişoara a refuzat să se căsătorească pentru că nu putea dovedi decît şaptezeci şi una de generații nobile* (quartiers), *restul genealogiei sale fiind rătăcit de vremuri"*. Cunegunda, cea *„îmbujorată, proaspătă, dur-*

dulie, ademenitoare", baroneasa care cîntărea trei sute cincizeci de livre, Pangloss, preceptorul, „*oracolul casei*" pe care Candid îl asculta „*cu toată încrederea vîrstei și firii sale*" întregesc în cîteva fraze paradisul din care eroul e izgonit la sfîrșitul primului capitol. Pînă la capăt mișcarea narativă urmărește dialogul lui Candid și Pangloss cu evenimentele cărora eroul le opune aceeași bună credință, aceeași nezdruncinată încredere în vorbele magistrului. Cu excepția rapidelor paranteze pomenite — cele cîteva narațiuni autobiografice — mișcarea stilului plimbă siluetele în toate direcțiile, făcîndu-le obiectul celor mai ciudate capricii ale hazardului. Pentru a nu încetini mișcarea, Voltaire descoperă un procedeu care, reluat la modul mercantil, va deveni, pe la 1840, tehnica foiletonistă a lui „va urma". Fiecare dintre foarte scurtele capitole se încheie cu un pas făcut spre cel următor: după ce a fost biciuit pentru dezertare (lui Candid) „*începuse să i se vindece o parte din piele și putea umbla cînd regele Bulgarilor dădu bătălia cu regele Abarilor*". După capitolul bătăliei și salvarea de către Jacques, bunul anabaptist, eroul întîlnește „*un nenorocit plin de bube, cu ochii stinși, gura strîmbă... scuipînd cîte un dinte la fiecare efort*". Îl va recunoaște pe Pangloss, va ajuta la vindecarea lui, îi va asculta discursurile — vor porni împreună spre Lisabona: „*cînd, deodată, cerul se întunecă, vînturile șuierară din cele patru părți ale lumii și vasul fu scuturat de o cumplită furtună, în apropierea portului Lisabona*". Este cutremurul pe care Voltaire îl comentase în versuri. Punțile între capitole asigură continuitatea narativă. Spre deosebire de contemporanul său Fielding, Voltaire nu practică elipsa — întreruperea povestirii și saltul în timp. Dinamica acestei narațiuni continue ar face bizar un reproș al istoricului literar, care ar constata prezența inovației la Fielding, absența ei la Voltaire. Dacă modernitatea unui text din trecut implică flexibilitate și mișcare, e greu să găsim în proza secolului alte pagini atît de direct contemporane cu noi.

De la vechii eroi romanești ai secolului anterior, Candid a păstrat doar fidelitatea față de Cunegunda. Pînă la urmă, deși „*în adîncul inimii nu mai avea nici un chef să se însoare cu Cunegunda*", urîțită de aventuri, Candid, asemenea obișnuitului erou picaresc, ajunge la capătul aventurilor ancorat în mediocritate și resemnare, întărit însă de o activi-

tate modestă și utilă. „*Să muncim fără a face speculații — spuse Martin — e singurul mijloc să putem îndura viața. Cu toții încuviințară acest țel lăudabil, fiecare se puse să-și dovedească talentul. Ce-i drept, Cunegunda era tare slută, dar deveni o foarte bună cofetăreasă; Paquette făcu broderii, bătrîna se îngriji de rufe...*" Finalul a intrat în limbajul curent. Cînd Pangloss, întruchipare a pedanteriei neostenite, încearcă să dovedească bunăvoința hazardului care i-a adus în cea mai bună dintre situațiile cu putință, Candid îi răspunde: „*Ai vorbit bine... dar să ne cultivăm grădina*". Candoarea a capitulat în fața experienței. Finalul povestirii opune optimismului speculativ și miop o viziune needulcorată a Terrei măcinată de nedreptate și cruzime, și propune drept unică soluție activitatea utilă, chiar dacă se mărginește la grădina lui Candid.

Împreună cu adîncimea unui răspuns în aparență elementar și cu eficacitatea satirei care a cucerit Europa și secolul, povestirea — tradusă de doctorul Ralph, cu adăugirile găsite în buzunarul doctorului cînd acesta a murit la Minden, „*în anul de grație 1759*" — păstrează o calitate a comicului comparabilă cu siguranța cu care își mișcă narațiunea și siluetele. Discreția stilului ascunde diversitatea atitudinilor și surselor comice, care sînt departe de a se mărgini la des pomenita ironie voltairiană, la antifrază și litotă.

În *Dicționarul filosofic* Voltaire a propus nu o definiție a „spiritului" (în sensul sintagmelor franceze „homme d'esprit", „mot d'esprit"[1]) ci, o circumscriere a conceptului printr-o remarcabilă trecere în revistă care, la capăt, mărturisește că nu-și propune să fie exhaustivă: „*Numim spirit fie o comparație nouă, fie o aluzie fină: aici, iluzia stîrnită de un cuvînt înfățișat cu un sens, înțeles cu altul; colo este o metaforă neobișnuită; este căutarea a ceea ce un obiect nu arată de la început, dar se află într-adevăr într-însul; este arta de a îmbina două lumi îndepărtate ori de a diviza două lucruri ce par să se unească sau de a le opune unul altuia; este arta de a spune doar pe jumătate ce gîndești pentru a lăsa să se ghicească restul. În sfîrșit, v-aș vorbi despre toate*

---

[1] Om spiritual, vorbă de duh.

diferitele moduri de a dovedi spirit dacă aş avea şi eu mai mult." [1].

Este evident că „spiritul" astfel caracterizat, nu se suprapune cu comicul, este mai curînd teritoriul limbajului figurat, al fineţei şi al „sclipitorului" despre care vorbeşte îndată textul precizînd că *„asemenea sclipiri nu se potrivesc ori se potrivesc arareori cu o scriere serioasă, care trebuie să ne cucerească interesul"* [2]. Desigur că enumerarea voltairiană poate fi aplicată şi la tipul negativ de exprimare, desemnat în franceză prin „bel-esprit" şi conotînd preţiozitatea. E tot atît de evident că unele dintre modalităţile expresive enumerate se interferează cu comicul. Dar nu dificila definire a comicului e aici în chestiune, ci diversitatea modalităţilor comice, pe care, în ciuda eleganţei stilistice avînd, în aparenţă, o anumită uniformitate, le descoperă lectura mai atentă a lui *Candide*.

Ironia narativă e avantajată de revenirea la obişnuita persoană a treia, de renunţarea la ficţiunea autobiografică din *Călătoriile lui Scarmentado*. Impersonală, imperturbabilă şi distanţată, naraţiunea practică cu degajare suverană decalajul dintre formulare şi sens : *„Domnul baron era unul dintre cei mai puternici seniori din Westfalia, căci castelul lui avea poartă şi ferestre"*.

Libertatea îngăduită „genurilor minore" deschide numeroase izvoare ale comicului explorate cu aceeaşi înşelătoare linişte a stilului. Ironia face uneori loc stilizării caricaturale. Voltaire ne informează că Pangloss *„preda metafizica-teologico-cosmolonigologia"* şi că *„demonstra admirabil că nu există efect fără cauză şi că în cea mai bună dintre lumile posibile, castelul înălţimii sale Baronul era cel mai frumos castel posibil şi doamna, cea mai bună dintre baronesele posibile"*.

Simpatia pentru Rabelais pe care-l depreciase în tinereţe, face posibilă străbaterea unor regiuni ale comicului pe care textele anterioare, cu excepţia fugitivă a pamfletelor, le ignoraseră. Voltaire nu încearcă să practice limbajul rabelaisian, cu pasta lui groasă şi cu vervă gargantuescă. Stilul de maximă „aisance" rămîne reţinut, puţin sec. Dar citind *Candide*, e greu să-i reproşezi scriitorului că n-a încălcat mai cutezător ierarhiile lexicale.

---

[1] şi [2] *Oeuvres*, vol. XIII, p. 292.

Picanteria nu era neobişnuită în secolul *Bijuteriilor indiscrete* şi al *Sofalei* (ultima aparţinînd lui Crébillon-fiul). Arareori a căpătat ea intensitatea comică şi graţia frazelor care descriu o experienţă a Cunegundei. *„Plimbîndu-se într-o zi prin împrejurimile castelului, în păduricea căreia i se spunea parc, Cunegunda îl văzu printre tufişuri pe doctorul Pangloss care dădea o lecţie de fizică experimentală cameristei mamei ei, o brună mititică, foarte drăgălaşă şi ascultătoare. Pentru că domnişoara Cunegunda avea mari înclinări spre ştiinţă, observă fără să răsufle, experienţele repetate la care fu martoră."* Rabelaisiană, tradusă în maniera Voltaire, este şi scena în care Candid, în zdrenţe şi flămînd, cere ajutorul unui protestant care-l respinge cînd socoteşte că religia interlocutorului său nu este cea adevărată : *„Soţia oratorului scosese capul pe fereastră, şi, zărind un om care se îndoia că papa este Antihristul, îi turnă în cap o oală plină cu... O ! cerule ! la ce excese poate împinge credinţa pe doamne !"*.

Scepticismul faţă de disputele metafizice şi religioase, implicat mereu în reducţia caricaturală, duce la efecte de contrast practicate în fugă, cu o discreţie eficace. Candide îl întreabă pe Martin — personaj făurit ca un anti-Pangloss — dacă crede *„că oamenii au fost totdeauna mincinoşi, vicleni, perfizi... avari, ambiţioşi, sîngeroşi... — Crezi, spuse Martin, că uliii au mîncat întotdeauna porumbeii cînd i-au găsit ? — Da, desigur, răspunse Candid. Ei bine ! spuse Martin, dacă alţii au avut întotdeauna aceeaşi fire, de ce vrei ca oamenii să şi-o fi schimbat pe a lor ? — O ! spuse Candid, e o mare deosebire ; căci liberul arbitru... Tot discutînd astfel, ajunseră la Bordeaux."*

S-a amintit într-un capitol anterior caracterizarea malițioasă, aparţinînd, dealtfel, unui filovoltairian pasionat, după care în epopeea *Henriada* există pagini de proză bună.

În ce măsură termenii caracterizării se pot inversa referindu-se la „povestirile filosofice" ? Se poate spune oare că paginile narative, înrudite, confundîndu-se uneori cu verva pamfletarului, generează poezie ?

Lăsînd la o parte formula lui Faguet despre *„cel mai bun poet al unei epoci fără poezie"*, singurele texte care scapă şi astăzi de verdictul sever şi greu de contestat, ce judecă tragediile, epopeea, epistolele, sînt versurile ocazionale, micile

reflecții spirituale, care reiau pe un ton antisolemn, cu amărăciune controlată de glumă, considerații horațiene cu privire la fuga clipelor, la scurtimea existenței, la acceptarea inexorabilului : *„Adieu, je m'en vais au pays,/D'où ne revint pas feu mon père“*. Oricît de incerte ar fi categorisirile, oricît s-ar strădui criticii binevoitori să dea un statut mai demn versurilor „cu sunet ascuțit“, impresia de poezie minoră e inevitabilă, în ciuda reușitelor parțiale.

O discuție parantetică cu privire la esența poeziei și, deci, la dreptul de a vorbi de poezie în povestirile voltairiene, ar fi tot atît de nepotrivită în cadrul recitirii de față ca și un excurs în istoria filosofiei în legătură cu concepția filosofică a lui Voltaire. Incontestabilă este siguranța lipsită de efort, grația cu care sînt mișcate întîmplările și siluetele, cu care răspunsul dat unei formule etice ori filosofice se întrupează într-un microunivers sensibilizat și vivace : lumea bretonului și a Huronului, peregrinările lui Candid și Pangloss. Proza aceasta în care se descifrează convingeri și refuzuri pasionate, lăsate în penumbră de eleganța enunțului și de privirea ironică, distanțată, are un timbru asemănător poeziei gnomice, mult discutatei și greu contestabilei poezii a ideilor. Și dacă una dintre trăsăturile prin care se încearcă astăzi definirea poeticității este imposibilitatea sinonimiei și a comutabilității, o regăsim intens prezentă în povestirile voltairiene, îndeosebi în *Candide, Huronul, Micromégas*. La nivelul lexical, al topicii, al mișcării stilistice și al prezenței ironice, reținute a naratorului, e greu să imaginezi variante la textul lui Voltaire. Orice modificare ar părea mutilare. Pentru a-l parafraza pe Leibnitz și pe Pangloss, textele acestea dau impresia optimului stil și optimei structuri narative posibile în speță.

V. Istoricul

Clasicitatea și modernitatea își schimbă și sensurile și proporțiile pentru istoricul Voltaire. Un enunț curent îl așază printre pionierii unei concepții și al unui fel modern de a scrie istoria. E de reamintit că unul dintre punctele asupra cărora, în 1873, s-a dus polemica lui Maiorescu cu *Revista contemporană* s-a referit la Voltaire. În *Beția de cuvinte*, Maiorescu țintuise în insectar o frază a lui V. A. Urechia cu privire la nașterea istoriei *„cu caracter filosofic“*, *„interesată de organizarea politică a popoarelor... legile lor, progrese, civilizare, în secolii XVII și XVIII“*. Maiorescu nu contestase conținutul aserțiunii ci remarcase malițios : *„Voltaire istoric în secolul al 17-lea? Dar Voltaire este de 6 ani cînd se sfîrșește secolul al 17-lea și, în această vîrstă el de abia ar fi putut scrie un tractat ca acela al d-lui Ureche* (sic) *ne cum o istorie «cu caracter filosofic»“* [1]. De fapt, inadvertența istoricului muntean, deși datorată și ea potopului frazelor diagnosticat de critic, era un exemplu relativ inocent în raport cu celelalte presărate în *Beția de cuvinte*.

Modificarea de perspectivă, pe care au adus-o scrierile istorice voltairiene se referă și la metode și la obiect.

Critica surselor e indispensabilă pentru a se putea filtra istoricul de legendar și elimina enormități ce contrazic rațiunea și bunul simț. *„Nu-i cred nici pe martorii oculari* — scrie Voltaire în prefața la ediția din 1748 a *Istoriei lui Carol al XII-lea* — *cînd îmi spun lucruri care sfidează bunul simț. Degeaba mă asigură Joinville... că emirii din Egipt, după ce l-au ucis pe sultan, au oferit coroana prizonierului*

[1] Titu Maiorescu, *Critice*, I, Socec, 1931, p. 263.

lor, sfîntului Ludovic ; tot atît aș crede dacă mi s-ar spune că noi am oferit tronul Franței unui turc. Cum să crezi că mahomedanii s-au gîndit să-l aducă pe tron pe un om pe care nu-l puteau privi decît ca pe un conducător de barbari, pe care-l luaseră prizonier în luptă, care nu le cunoștea nici legile nici limba și era dușmanul de moarte al religiei lor ?" [1].

Astfel de enormități sînt semnalate la istoricii francezi din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, la Mézeray, Părintele Daniel, Rollin, dar *„chiar și la Titus Livius"*. Vocabula „chiar" e revelatoare pentru modul cum atitudinea istoricului modern se impune și în examinarea textelor aureolate ale istoricului latin. La fel sînt tratate exagerările. Simon de Montfort învingînd o sută de mii de oameni *„cu nouă sute de soldați împărțiți în trei corpuri"*, face parte din domeniul fabulosului. *„Aș pune la îndoială și lupta lui Carol al XII-lea la Bender, dacă n-ar fi amintită de mai mulți martori oculari și dacă însuși caracterul lui Carol al XII-lea n-ar face verosimilă o atare extravaganță eroică"*. Confruntarea mai multor mărturii cu privire la același fapt și confruntarea lor cu adevărul caracterelor, încheagă o regulă fundamentală de critică a izvoarelor : *„Să nu dăm crezare nici unui istoric vechi sau modern care ne relatează lucruri contrazicînd natura și alcătuirea omului"* [2].

Accentul pus pe confruntarea și trierea izvoarelor îl face pe Voltaire să indice pe cele care l-au călăuzit în realizarea primei sale sinteze istorice importante. Sînt pomenite mărturiile oculare (cu excepția lui *Essai sur les moeurs...*, principalele scrieri istorice ale lui Voltaire : *Histoire de Charles XII, Siècle de Louis XIV, Siècle de Louis XV, Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand* se ocupă de individualități și epoci destul de apropiate în timp pentru a permite istoriografului să culeagă amintiri și mărturii de primă mînă : memorii, jurnale militare, documente).

Cernerea izvoarelor e făcută în prefețe și în text. Jurnalul lui Nordberg, capelanul lui Carol al XII-lea, *„lucrare rău digerată și foarte rău scrisă"*, e folosit *„cu multă precauție și doar pentru unele detalii : un scriitor îl poate consulta*

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. XI, p. 2.
[2] Idem, p. 3.

cîteodată la nevoie, ca să extragă din el cîte ceva, ca un arhitect care utilizează ruinele unei clădiri" [1].

Corespondența oferă numeroase exemple cu privire la efortul lui Voltaire de a aduna și confrunta mărturii, informații în vederea unei lucrări în curs. Astfel sînt scrisorile adresate lui Șuvalov, în vederea clarificării unor puncte din *Istoria Imperiului sub Petru cel Mare*.

Programatică este de la început și schimbarea de perspectivă. Textele introductive la *Istoria lui Carol al XII-lea*, (*Observații asupra istoriei* și *Noi considerații asupra istoriei*) propun o altă ierarhizare a intereselor. Voltaire confirmă necesitatea de a stabili datele și faptele : *„Ni se notează cu grijă ziua în care s-a dat o luptă, și pe bună dreptate... Dar, după ce am citit trei sau patru mii de descrieri de bătălii și cuprinsul cîtorva sute de tratate, am descoperit că, de fapt, n-am învățat mare lucru (je n'etais guère instruit au fond)... Aș vrea să știu care era forța unei țări înaintea unui război și dacă războiul a mărit-o sau a scăzut-o. Spania a fost mai bogată decît astăzi, înainte de cucerirea Lumii noi ? Era mai populată în vremea lui Carol Quintul decît sub Filip al IV-lea ? De ce Amsterdam avea acum două sute de ani abia douăzeci de mii de locuitori ; de ce are astăzi două sute patruzeci de mii ?"* Lista de întrebări continuînd în același spirit, intercalează în trecere un enunț asupra progresului, caracteristic pentru secolul lui Condorcet : *„Orice s-ar spune, Europa are mai mulți locuitori decît atunci* (pe vremea Cartaginei, n.n.) *și sînt de soi mai bun (ils valent mieux)"*. Preocupările istoricului sînt lărgite mereu, cu un gest îndrăzneț. *„El* (istoricul, n.n.) *va căuta să afle de ce o națiune a fost puternică ori slabă pe mări ; cum și în ce măsură s-a îmbogățit în ultimul secol ; registrele exporturilor i-o pot arăta... Va dori să știe cum s-au instaurat artele, manufacturile ; va urmări trecerea și reîntoarcerea lor dintr-o țară într-alta. În sfîrșit schimbările în moravuri și legi vor fi principalul său interes. Astfel vom afla istoria oamenilor în loc de a ști o mică parte din istoria regilor și a curților regale* [2]."

Sînt trasate astfel obiectivele unei istorii economice, sociale și culturale. Structura biografică a *Istoriei lui Carol*

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. XI, p. 4—5.
[2] *Idem*, p. 12—13.

6 — Voltaire — 1983

al XII-lea nu avea cum să le realizeze decît parțial. Ele vor trece pe primul plan în celelalte scrieri, mai ales în cele două fundamentale, în *Eseu asupra moravurilor și spiritului națiilor*, cu titlul ei programatic și în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. În cea din urmă, acceptînd prin titlu o formulare curentă, dealtfel de acord cu unul din avatarurile idealului politic voltairian — despotismul luminat — autorul ține să corecteze încă din primele pagini titlul, lărgind orizontul cărții :

„Nu vă așteptați să aflați aici, cum n-am făcut nici în tabloul secolelor precedente, detalii nenumărate cu privire la războaie, la asedierea orașelor cucerite și recucerite cu armele, acordate și restituite prin tratate. Mii de împrejurări interesante pentru contemporani se pierd în ochii posterității și dispar lăsînd să se vadă doar marile evenimente care au fixat destinul imperiilor. Nu despre tot ce s-a petrecut merită să fie scris. În această istorie nu ne vom ocupa decît de ceea ce merită atenția tuturor timpurilor, de ceea ce e în stare să zugrăvească geniul și moravurile oamenilor, ceea ce poate sluji să-i instruiască și să-i îndemne la dragostea pentru virtute, arte și patrie“ [1].

Conceptul de modernitate are și în istorie coeficientul de relativitate nelipsit din nici o altă zonă de aplicare. Inovatorul care propunea istoria instituțiilor și nu a monarhiilor optează și pentru un mod de a tria faptele interesat de generalitate și de țelul explicit didactic al relatării. Pasajul sever și disprețuitor din jurnalul Goncourt, care vorbea de o manieră învechită de a scrie istoria la Voltaire, pornește probabil de la acest aparent refuz al culorii și de la minimalizarea detaliului. Pitorescul trecutului, care-i sedusese pe romantici, acționează cu optică și cu tehnică antiromantice la cei doi frați pionieri ai „istoriei cotidiene“, atît de practicată și gustată în zilele noastre.

Dar această detașare de individualitatea faptelor — care ne duce la întrebări mai apropiate de rosturile recitirii noastre — la raportul cu literatura al scrierilor istorice voltairiene, e departe de a fi totală, chiar dacă a fost formulată programatic.

[1] *Oeuvres*, vol. VIII, p. 496.

Istoricitatea — categorie literară care avea să se închege de-a lungul secolului al XVIII-lea și să explodeze nu fără inconsecvențe la romantici — e absentă, se știe, din scrisul lui Voltaire ca și exotismul. Petele de culoare ce fixează o temă din trecut în tragedie sau epopee, rămîn exterioare și convenționale. Conceptul cu multiple note al unui specific istoric, în limbaj, mentalitate, descrierea cadrului, avea să fie descoperit treptat și cu greu. E incomplet și la Walter Scott, *„întemeietorul romanului istoric.“*

Concepția despre disciplina pe care o practică istoricul atît de modern, interesat de aspectele instituționale, e prea puțin istoristă. Este egalizatoare „sub specie philosophiae“ : *„Toate timpurile au zămislit eroi și politicieni ; toate popoarele au cunoscut revoluții ; toate istoriile sînt aproape egale pentru cel care nu vrea să-și încarce memoria numai cu fapte“*. Privirea uniformizatoare distinge patru „secole“ însemnate. Evident că nu avem de-a face aici cu concepția ciclică a lui Vico, ci cu identificarea unor perioade de apogeu : *„Dar pentru oricine cugetă și — lucru mai rar — pentru oricine posedă gust, în istoria lumii se numără doar patru secole“* [1]. Sînt secolul lui Filip și al lui Alexandru Macedon, cel al lui Cezar și al lui August, secolul care a urmat cuceririi Constantinopolului de către Mahomed al II-lea și, în sfîrșit, secolul lui Ludovic al XIV-lea.

Astfel, inovînd spectaculos în privința izvoarelor și obiectului și, în același timp, ignorînd ireversibilitatea și culorile epocilor, istoria voltairiană ar părea menită să se îndepărteze de literatură. Lectura infirmă violent o asemenea apreciere apriorică. Nu numai pentru că în operele acestea îndelung și serios elaborate, revăzute după apariție și corectate pe baza unor informații noi, istoricul Voltaire rămîne pur și simplu Voltaire în toate planurile stilului, în transparența și agilitatea frazei, în aprecierile presărate cu discreție, dar făcînd mereu simțite inteligența și ironia. Însăși construcția operelor e gîndită de un artist.

Aspirația spre generalitatea filosofică ori morală, enunțată ca un principiu călăuzitor în scrierea istoriei, e contrazisă de structura literară pe care Voltaire filosoful și istoricul nici nu vrea, nici nu poate s-o contrazică. Senzorialitatea

[1] *Oeuvres*, vol. VIII, p. 493—494.

din povestiri, capacitatea de a percepe și recrea un univers al concretului au drept echivalent în paginile istorice atenția acordată comediei umane și rolului accidentalului și particularului. Moralistul clasic va desprinde apoi trăsătura generală ; filosoful iluminist va face considerații cu privire la răul pe care fanatismul, în primul rînd cel religios, l-a făcut necontenit în povestea de milenii a omenirii. Dar atenția acordată detaliului pitoresc și revelator e permanentă. Istoria voltairiană, devenită printr-o deschidere îndrăzneață de orizont istorie a instituțiilor, e — cu schimbările de perspectivă cerute de obiectivele diferite ale principalelor scrieri — istorie a oamenilor, cu pasiunile, reușitele, iluziile și prejudecățile lor. Chiar cînd anecdoticul e separat de istoric, cum se întîmplă în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* (în vastele capitole XXII—XXIII, *Particularități și anecdote...*), la baza disocierii este mai redusa justificare documentară și nu opoziția între detalii și generalizare. *Mutatis mutandis*, e un gest asemănător cu acela făcut la noi, cu farmecul ingenuității, de către Neculce, cînd a despărțit *O samă de cuvinte* de textul istoriografic.

Stilistic volumele de istorie se află la distanță și de libertatea pamfletelor ori povestirilor și de respectul retoricii din „genurile majore". Distanța nu e egală și „Secolul" sau biografia lui Carol al XII-lea sînt mai aproape de povestiri decît de istoria versificată din *Henriada*. Sînt antisolemne și antiemfatice. Chiar cînd se gîndește evident să riposteze lui Bossuet, Voltaire nu scrie un *„discurs asupra istoriei universale"*, ci trece rapid în revistă evenimentele, de la Carol cel Mare pînă la Ludovic al XIII-lea. Cele mai antiemfatice procedee retorice, sarcasmul, ironia sînt și aici permanente, ca și arta narativă care știe să se facă uitată. Voltaire inovatorul și moralizatorul încearcă implicit sfărîmarea sincretismului cultural. În această direcție ar părea că tinde să separe istoria de *belles-lettres*. Modul cum a construit *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, înșirarea capitolelor care tratează separat despre arte, despre afaceri eclesiastice (particularizate în capitole despre calvinism, jansenism, quietism) e rezultatul acestei concepții noi despre rolul istoricului. Dar Voltaire nu se gîndește să îmbrace veșminte de circumstanță, rămîne el însuși, păstrează degajarea și grația gîndirii și frazei care nu se estompaseră cu totul nici cînd

se străduise să-l popularizeze pe Newton. Nerefulat, scriitorul e mereu prezent în ipostazele diferite : aceea a biografului, a ceea ce astăzi am denumi a monografistului istoric sau a contemplatorului critic al istoriei universale.

Despre *Istoria lui Carol al XII-lea* s-a scris că ar fi prima biografie romanțată. Formula e mai rău decît aproximativă, e confuză. Romanțarea biografiei e o îndoielnică achiziție a secolului nostru, mai precis, a perioadei interbelice. Ar fi nedrept și puțin ipocrit să contestăm că gestul de romanțare a produs un șir de cărți agreabile, nu lipsite de valori literare, cînd amestecul de biografie și ficțiune a fost tratat cu indispensabil gust și putere de plăsmuire. Se mai pot aminti și înaintași cu blazon : altfel spus, scriitori autentici. În măsura în care rafinatele, astăzi pe nedrept uitatele *Vieți imaginare* ale lui Marcel Schwob reprezintă o sursă pentru pendularea între fabulația și rigoarea biografului, „viața romanțată" ar putea fi socotită un subprodus întîrziat și — pînă la urmă, din păcate, multiplicat comercial — al simbolismului. Oricare ar fi atitudinea față de viețile romanțate care continuă și astăzi a fi scrise și consumate, purist severă, ca a lui Zarifopol, ori mai disociatoare, scrierea lui Voltaire e biografie literar-istorică și nu romanțare. Nu extrapolează fapte, nu imaginează dialoguri și nu propune motivații. Cu atît mai puțin se hazardează în incursiuni în viața interioară a personajului istoric.

Confuzia e înlesnită de gestul narativ — susținut de firea neobișnuită a personajului care rămîne tot timpul în centrul narațiunii — de relația între substratul narativ și narator. „Discursul" preliminar justifică intenția de a concentra istoria în jurul unei biografii. Motivarea e ambiguă, implică și o autojustificare : *„Ne-am fi ferit să mai adăugăm această istorie închinată în special lui Carol al XII-lea, rege al Suediei, mulțimii de cărți de care e copleșit publicul, dacă acest prinț și rivalul său, Petre Alexevici* (Pierre Alexiowicz, după ortografierea voltairiană, n.n.), *om mai de seamă decît el, n-ar fi fost, după părerea întregii lumi, oamenii cei mai deosebiți* („*singuliers*" are aici acest sens, pe lîngă de acela de ciudat n.n.) *care s-au ivit de mai bine de douăzeci de veacuri. Dar n-am fost îndemnați să povestim această existență numai de dorința de a scrie fapte extraordinare. Ne-am gîndit că lectura ar putea fi de folos unor prinți,*

dacă din întîmplare le cade cartea în mînă. Fără îndoială că nu există suveran care, citind viaţa lui Carol al XII-lea, să nu ajungă a fi vindecat de nebunia cuceririlor." [1]

În această primă scriere importantă, istoricul literat ţine să-şi sublinieze seriozitatea documentară. Ediţia din 1759 avea să fie precedată de o „înştiinţare importantă" care reproducea un certificat de veracitate, dat la îndemnul regelui Poloniei şi exprimîndu-i opinia, de către locotenentul-general al armatelor poloneze: *„Suveranul (ce prince) a adăugat că d. de Voltaire n-a uitat şi n-a schimbat nici un fapt, nici o împrejurare interesantă, că totul e adevărat, că totul e pus în ordinea cuvenită în această istorie".* [2] Filosoful luminilor stăruie asupra utilităţii practice a cărţii pentru educaţia monarhilor şi asupra zădărniciei cuceririlor ce se desprinde din text. Dar atracţia celor două personalităţi neobişnuite, aflate în confruntare, e puternică chiar asupra unei structuri prin excelenţă critice şi nonromantice. Privirea lucidă a naratorului îşi însoţeşte personajul (căci cealaltă individualitate „singulière", Petru al Rusiei, apare aici doar în raport cu eroul biografic; o altă scriere avea să-i fie consacrată) din copilărie, cînd încăpăţînarea îndîrjită era domolită doar de cuvîntul „glorie", pînă în clipa cînd Carol al XII-lea va cădea răpus de mitralii la asediul cetăţii daneze Friedrickhall. Comentatorul lucid şi critic e mereu prezent, cu discreţie prezent. Nu uită să sublinieze în trecere despotismul lui Carol al XII-lea care şi-a neutralizat calităţile reale şi a *„mărginit sentimentele supuşilor săi... la teamă".* Istoria instituţiilor apare şi ea fugitiv, cu paranteze mai lungi cînd e vorba de reformele lui Petru cel Mare. Voltaire respectă şi canoanele istoriografiei mai vechi şi ţelurile critico-didactice, refuzînd să încheie naraţiunea cu momentul dramatic al pieirii lui Carol ori cu memorabila caracterizare finală: *„Astfel pieri la treizeci şi şase de ani şi jumătate Carol al XII-lea, regele Suediei, după ce cunoscuse tot ce are mai măreţ prosperitatea, tot ceea ce are mai crud vitregia întîmplărilor, fără să se fi lăsat moleşit de cea dintîi, nici copleşit vreo clipă de cea din urmă. Aproape toate faptele sale, chiar şi cele din viaţa personală, au depăşit cu mult verosimilul. E poate singurul om şi pînă astăzi singurul suveran care să fi trăit fără slăbiciuni; a împins toate virtuţile eroice pînă la un punct în care devin la fel de primejdioase ca şi viciile opuse"* [1]. Chintesenţa moralistă a acestui raccourci e apoi explicitată, devine un portret fizic şi moral amănunţit. Istoricul simte nevoia să intercaleze şi o justificare în favoarea unui ofiţer francez, Siquier, acuzat de bîrfeli anonime că l-ar fi asasinat pe rege, să adauge cîteva informaţii cu privire la succesiunea la tron şi să încheie cu o eroare judiciară care a costat viaţa baronului de Görtz: *„pildă de răzbunare mai curînd decît de dreptate şi o jignire crudă adusă memoriei unui rege pe care Suedia îl admiră încă".*

Istoricul, filosoful domină în ultimele pagini, naratorul refuză crescendo-ul, punctele de orgă. Totuşi formarea unui caracter neobişnuit, evenimentele, şi ele neobişnuite, impun fluenţă şi un dramatism nonemfatic dar intens. Privirea naratorului, admirativă sau critică, rămîne discretă, întîmplările se înlănţuie construind un portret în mişcare ce face poate inutilă explicitarea finală. Naraţiunea presară accente, păstrîndu-şi cursivitatea, creează din personajul nonfictiv un caracter cu o prezenţă pe care n-o are nici unul dintre zecile de eroi din tragedii. Gîndită şi construită ca istorie, povestea existenţei lui Carol nu e viaţă romanţată dar e apropiată de roman, deşi fără îndoială că pe Voltaire l-ar fi iritat o astfel de constatare.

Punctele de pornire ale *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* confirmă distanţa existentă între intenţiile care au orientat o scriere şi substanţa ei efectivă. Nu justifică cunoscuta interdicţie, dogmatizată în zilele noastre, de a raporta un text la condiţiile biografice. Există atîtea texte voltairiene care cer informaţii biografice pentru ca aluziile şi subtextele să fie inteligibile. Pun doar în gardă — lucru de mult cunoscut — împotriva confuziei simpliste dintre intenţii, de altfel, de cele mai multe ori greu de clarificat, şi texte.

Istoriografia literară a arătat că scrierea despre secolul a cărui încheiere Voltaire o trăise — avea douăzeci şi unu de ani la moartea lui Ludovic al XIV-lea — a fost generată iniţial şi dintr-un entuziasm genuin şi din intenţii polemice.

1 *Oeuvres*, vol. XI, p. 7.
2 Idem, p. 14.

1 Idem, p. 171.

O perioadă de glorie şi, mai ales, de strălucire culturală, unice în istoria Franţei, era destinată să scoată la iveală contrastul pe toate planurile cu anii în care trăia autorul şi cu monarhul cu mentalitate şi gusturi triviale, total impermeabil la artă, aşa cum era incapabil de gesturi generoase. Efectul de contrast a fost intuit şi de cardinalul Fleury, ministrul lui Ludovic al XV-lea, cînd a interzis prima parte a cărţii.

De la geneza polemică la forma definitivă a scrierii elaborate timp de cîteva decenii, distanţa e mare. Chiar admiraţia faţă de monarhul mecenat e umbrită de rezerve, care nu se mărginesc la ultimii ani de bigotism, de persecuţie a protestanţilor şi la războaiele ce au istovit ţara. Idealul despotismului luminat — şi e îndoielnic dacă figura lui Ludovic al XIV-lea, aşa cum se desprinde din scrierea lui Voltaire, e tipică pentru amîndoi termenii sintagmei — a fost fluctuant, ca multe alte idealuri politice şi sociale voltairiene. E de consemnat, între altele, un pasaj care, făcînd elogiul curajului şi abnegaţiei cu care au rezistat olandezii invaziei franceze din 1672, raportează aceste virtuţi la forma de stat republicană: *„In mijlocul acestor dezordini şi acestor nenorociri, magistraţii dădură dovadă de virtuţi ce se văd doar într-o republică.* [...] *La această virtute republicană au adăugat fermitatea spiritului care însoţeşte deciziile extreme în faţa răului fără leac".* [1]

Libertatea de spirit, dorinţa de a surprinde o individualitate deosebită fără a o mitiza, fără a disimula pudic umbrele, călăuzesc şi modul de a-l portretiza pe monarh. În forma sa definitivă, după peste trei decenii de elaborare, cartea nu mai este, în ciuda titlului, panegiricul plănuit în tinereţe. A devenit istoria unei epoci, cu toate pomenitele zone noi de interese. A fost, în acelaşi timp, influenţată de proiectul vast de filosofie a istoriei, început mai tîrziu, încheiat mai curînd, în 1756. A devenit o vastă parte, cu existenţă independentă, din *Essai sur les moeurs...* o ilustrare a sintezei de istorie universală. Totuşi figura lui Ludovic al XIV-lea păstrează un loc dominant. Admiraţia lui Voltaire pentru monarhul ai cărui ultimi ani de domnie i-a cunoscut direct, e genuină. Dar dacă în scrisori ori în pasaje de circumstanţă Voltaire a presărat elogiile convenţionale la adresa importanţilor lui corespondenţi, cu evidente exagerări, ca o formă de politeţă practicată fără servilitate, şi-a respectat prea mult marile scrieri istorice pentru a stiliza, amputa ori răstălmăci. N-a omis părţile întunecate. Respingînd unele gesturi ori replici atribuite monarhului, care circulau prin tradiţie orală, pentru că nu le găsea nici confirmate, nici verosimile, a relatat şi faptele care denotau duplicitate, asprime împinsă pînă la meschinărie, trăsături inevitabil asociate cu puterea absolută. Notează duplicitatea arătată de Ludovic înainte de a porunci să fie arestat ministrul Fouquet (care, în ciuda interpretării romaneşti a cuplului Dumas-tatăl—Maquet, delapidase într-adevăr milioane de livre). Moralistul subliniază şi inconsecvenţa arbitrară şi crudă arătată faţă de Lauzun, închis timp de zece ani pentru că se căsătorise în secret cu *La grande Mademoiselle*, verişoara regelui, deşi Ludovic aprobase cu puţin înainte căsătoria şi retrăsese apoi brusc aprobarea.

Începînd cu Lanson, istoria literară a confruntat figura regelui şi tabloul întregii epoci aşa cum apar la Voltaire şi la Saint-Simon. Comparaţia îl defavorizează pe cel dintîi, socotit abstract, cam uscat, lipsit de viaţă, în raport cu scriitorul „fără voie". Diferenţele sînt mari şi oricît de justificat şi măsurat este elogiul implicat în paginile voltairiene, izbucnirile de egocentrism ale monarhului absolut (astfel, scena memorabilă între toate cînd Ludovic e informat de avortul ce primejduieşte viaţa nepoatei sale şi izbucneşte în imputări mînioase pentru că i-a fost turburată tihna) creează la Saint-Simon un portret ce pătrunde spre adîncimi, literar şi istoric mai convingător. Dar nu numai diferenţele de gen fac nepotrivită comparaţia, istoria concepută elevat şi memorialistica semiconfesivă avînd statuturi diferite şi puncte de contact pur exterioare. Cu Saint-Simon începe să apară (Erich Auerbach a intuit-o magnific) un alt „model", o altă viziune asupra omului. Nici alăturarea textelor, nici ierarhizările nu sînt potrivite. Tot atît de inutilă ar fi comparaţia caracterelor raciniene cu acelea shakespeariene, inclusiv întrebarea preşcolară: „cine e mai mare — Racine sau Shakespeare ?"

S-a spus cu dreptate că *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, cartea ce inovează în istorie, poate fi pusă alături de marile

[1] *Oeuvres*, vol. VIII, p. 574.

scrieri ale epocii de care se ocupă. Nu e vorba de epigonism stilistic. Nutrit de veacul anterior, stilul voltairian e neconfundabil. E o apreciere dominant literară.

Construcția pare aridă, lipsită de desenul elegant al celorlalte scrieri ale autorului. Cuprinde o „privire asupra Europei", o narațiune cronologică, urmată de „particularități și anecdote", apoi capitolele care cercetează instituțiile și se opresc în încheiere la conflictele religioase. Istoria scrierii explică această dispersare și diversele modificări, mărirea numărului de capitole de la 30 la 39, schimbarea proporțiilor. Devenită din apologia unui monarh și a unei epoci o particularizare a filosofiei istoriei, gîndită în corelație cu *Essai sur les moeurs*, cartea se încheie cu ceea ce, alături de războaiele ruinătoare, a întunecat „marele secol" : influența crescîndă a iezuiților (prin intermediul confesorului regal și al Doamnei de Maintenon), persecuțiile religioase, atmosfera grea din ultimii ani de domnie.

Modul de construcție dăunează și tabloului istoric. Modalitatea analitică, secționată, face ca mai întîi să fie narat războiul cu Olanda și abia mai tîrziu să fie indicate cauzele sociale și economice ale acestui război (Lanson). Fragmentarea se resimte și în perceperea scrierii ca literatură.

Dar, luate separat, capitolele compensează și istoric și literar discutabila organizare a ansamblului, sinteza defectuoasă. Narațiunea se mișcă cu o siguranță căreia cu greu i se pot găsi echivalente în vastul teritoriu al istoriografiei, surprinde lapidar, în puține fraze, desenul printre liniile în aparență încîlcite, leagă acțiunile, evenimentele, mobilele și mișcă personajele istorice cu transparență nesimplificatoare. Ironistul e mai rar prezent, dar inteligența critică se face permanent simțită fără a insista. Evenimentele se perindă rapid, surprinse în momentele lor esențiale. (Astfel ar fi interesant de confruntat cele cîteva pagini narînd răsturnarea lui Iacob al II-lea și revoluția engleză cu miile de pagini pline de culoare ale lui Macaulay.) Portretele se construiesc din mers întregind mereu cîte o siluetă. Din cînd în cînd moralistul intervine cu rezultate memorabile. Despre pomenitul Lauzun, după ce amintește într-o frază aventurile ulterioare căsătoriei și închisorii — faptele de arme din Anglia — textul consemnează : *„L-am văzut stingîndu-se foarte bătrîn și uitat, cum se întîmplă cu toți aceia care n-au făcut decît să străbată evenimente însemnate fără să fi înfăptuit ceva de seamă"* (*de grandes choses*) [1].

Transparența stilului, capacitatea de a condensa, de a pune în mișcare și relație, fac potrivită pentru principala carte istorică a lui Voltaire o sintagmă cam tocită. Fiecare pagină e o sărbătoare a inteligenței.

Și în *Essai sur les moeurs*... punctul de pornire diferă în raport cu rezultatele. Galanteria intelectuală l-a îndemnat pe Voltaire să ofere marchizei du Châtelet, pentru care istoria se reducea la înșiruirea monarhilor și la descrierea bătăliilor, exemplul unui alt mod de a sonda trecutul. Țelul modest a devenit apoi replică dată lui Bossuet și o istorie a omenirii care face abstracție de orice factori supranaturali și stăruie asupra hazardului, erorilor, căutării. Pînă la urmă orizontul scrierii s-a lărgit la aventura umanității. Deși titlul circumscrie perioada de la Carol cel Mare la Ludovic al XIII-lea, *Filosofia istoriei*, vastă scriere introductivă, adresată direct doamnei du Châtelet (*„Ai vrea ca filosofii să fie cei care scriu istoria veche pentru că dorești s-o citești ca un filosof.. Căutai doar adevăruri utile și ai găsit — după cum spui — numai inutile erori. Să încercăm să ne luminăm împreună..."* [2]), pornește de la religia primilor oameni, de la *„sălbatecii americani"* și teocrația caldeană. Chiar și textul propriu-zis din *Eseu asupra moravurilor*... începe cu capitole despre China și India Antichității, Persia, Arabia, Mahomed, pentru a ajunge la Carol cel Mare. Voltaire știe că decupajul net e imposibil în istoria universală.

Minus afirmațiile martorilor oculari, aici evident imposibile, temeliile documentare sînt foarte solide, dovedind puterea de muncă și de absorbție și faptul că rapiditatea nu e decît foarte arareori grabă la istoricul Voltaire. În mult mai mare măsură decît *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* sau biografia lui Carol al XII-lea, sinteza atît de vastă, a făcut pionierat în domeniul istoriei universale (*Discursul asupra istoriei universale* al lui Bossuet este mai ales o ilustrare teologică, stilistic admirabilă în registrul solemn). E firesc ca, din perspectiva științei în care se înscrie, lucrarea să fi îmbătrînit. Aprecierea aparține specialiștilor.

[1] *Oeuvres*, vol. IX, p. 130.

[2] *Oeuvres*, vol. VII, p. 2.

Valorile literare sînt mai rezistente, rămîn greu de despărțit de concepția cărții. Filmul evenimentelor milenare, privite dintr-o perspectivă laică, care trece prin filonul ironiei, uneori chiar al sarcasmului, legendarul și interpretările pornite din credința în supranatural, e structurat meliorist. Progresul cunoașterii și rațiunii se impune cu greu dar sfîrșește prin a se impune.

Într-unul din solilocviile pe care le constituie notele adăugate de G. Lanson la edițiile succesive ale istoriei sale literare, dovezi de onestitate intelectuală, se revine asupra unei caracterizări aspre prilejuite tocmai de *Essai sur les moeurs*... Vorbind de absența reală a simțului istoric la Voltaire (poate că mai potrivit ar fi „simțul istoricității"), Lanson îl acuzase pe scriitorul totuși înțeles și prețuit cu finețe că *„n-a fost în stare să iasă din sine și din secolul său"* în judecarea evenimentelor și oamenilor trecutului. O notă la ediția a XI (din 1909) corectează : *„Această apreciere e mult prea aspră și inexactă în formularea ei categorică (absolue)"* [1]. Nota raportează optica voltairiană la optica secolului și dă exemple ilustrînd eforturile lui Voltaire de a fi imparțial și de a reliefa și acțiunea culturală pozitivă a *„papilor și călugărilor"*.

În cuvîntul înainte (*avant-propos*) la *Istoria imperiului rus sub Petru cel Mare* există o interesantă autocaracterizare. Arătînd că documentele adunate îl pun în măsură să facă cunoscut imperiul *„ale căror popoare sînt atît de vechi, dar în care legile, moravurile și artele sînt de curînd dobîndite"*, Voltaire constată că *Istoria lui Carol al XII-lea „era amuzantă, aceea a lui Petru I e instructivă"*.

Din punctul de vedere al progresului disciplinei, încercarea îndrăzneață și inovatoare de istorie a lumii suferă de lacune firești într-o epocă în care o bună parte a globului (Australia, o mare suprafață din Africa) nu fusese încă descoperită, în care cercetarea unei alte mari părți se afla la începuturi. Această latură a instructivului e evident deficitară. Obiectivul mai vast al sintezei laice, efortul de a desprinde progresele realizate de rațiune și cunoaștere împotriva înapoierii și a jocului întîmplării, e urmărit în maniera atrăgătoare dar cu simplificările interpretărilor melioriste.

[1] G. Lanson, *Histoire de la littérature française*, ed. cit., p. 767.

Farmecul propriu călătoriei printre milenii îl dă modul cum viziunea și construcția literară se contopesc cu instructivul, se desprind din el. Cu un minim de culoare istorică ori locală un spectator contemplă de la înălțimea veacului său zbaterea oamenilor și șerpuirea dificilă a civilizației. În ciuda perspectivei pe care i-o acordă inteligența critică, spectatorul e departe de a fi indiferent ori detașat. Amploarea spectacolului, judecat mereu critic, se face simțită și pe dimensiunea orizontală a globului. Iar călătoria prin vremuri e misterioasă. Încheierea penultimului capitol și întregul capitol final (*Rezumat al acestei istorii*...) sînt caracteristice pentru tipul de perspectivă „de la înălțime" și pentru sentimentul pe care-l degajă : *„Mai multe popoare trăiesc încă în stare naturală și, în timp ce noi ocolim lumea pentru a descoperi dacă pămînturile lor au cu ce să ne potolească lăcomia, populațiile acestea nu se întreabă dacă există și alți oameni asemenea lor și își petrec zilele într-o fericită nepăsare...*

A mai rămas mult de descoperit pentru deșarta noastră curiozitate ; dar dacă ne mărginim la utilitate, s-au descoperit prea multe ținuturi" [1].

Amărăciunea acestui pasaj — care rămîne foarte deosebit de rousseauism și de iluzia *„bunului sălbatic"* — e echilibrată de rezumatul final. Capitolul începe cu întrebări ce împrumută termenii străvechiului topos „teatrul lumii" : *„Am străbătut vastul teatru al revoluțiilor de la Carol cel Mare, întorcîndu-ne adeseori cu mult în urmă — și pînă la Ludovic al XIV-lea. Care vor fi roadele muncii noastre ? Ce folos putem trage din istorie ?"*

„Rezumatul" care urmează practică elipsa, în sensul ei modern, reconstituind scurgerea veacurilor din evenimente punctate, comentate critic și polemic, împotriva „fabulelor" generate de *„fanatism, de spiritul romanesc și de credulitate"* : conversiunea lui Constantin apoi cea a lui Clovis etc., etc. Filosoful istoriei va constata că *„tot ceea ce provine din intimitatea naturii omenești e asemănător, de la un capăt la celălalt al universului, că tot ceea ce depinde de obiceiuri e diferit"*... *„Astfel, fondul naturii umane e pretutindeni același, dar cultura dă roade diferite"*. Fără a înfrumuseța

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. VII, p. 372.

peisajul, ultima frază e o exclamație de încredere în capacitatea omenirii de a triumfa asupra iraționalului. *„Cînd o națiune cunoaște artele, cînd nu e subjugată de străini, ea izbutește să străbată ruinele și se reface întotdeauna“* [1]. Înfățișarea spectacolului s-a transformat în pledoarie. Accentele majore sună neforțat. Vulnerabil pe planul istoriei, amendabil pe acela al „filosofiei istoriei“, textul *Încercării asupra moravurilor* rezistă literar.

[1] *Oeuvres*, vol. VIII, p. 380.

VI. Teritoriul neglijat

La lectura contemporană, criticul Voltaire apare nedreptățit. Dar la neglijare a contribuit decisiv el însuși. Respingerea violentă a lui Shakespeare, apărarea încăpățînată a unei scări de valori ce începea să fie abandonată, acoperă orizontul. Motivul principal îl constituie adversitatea față de Shakespeare, asupra căreia e inutil să revenim detaliat. Trebuie doar precizat că, paralel cu pătrunderea încă timidă a lui Shakespeare pe scena franceză, refuzul a devenit la Voltaire campanie, reluată în scrisori, clamată în apeluri. (*Apel către toate națiunile Europei cu privire la judecățile unui scriitor englez*, 1761). Textele bătrîneții nu infirmă total elogiul din *Scrisorile filosofice*, dar rețin din formula „geniu primitiv“ a doua parte. Tentația de a-l anihila pe criticul Voltaire e facilitată în asemenea texte de reducția pamfletului. *Apelul* e o prezentare caricaturală a lui Hamlet, contemplat cu ochelari clasici. Rezultatul își poate avea locul într-o antologie a erorilor critice. Totuși, și în aceste pagini se consemnează că există frumuseți în opera lui Shakespeare și că *„d. de Voltaire le-a făcut cunoscute în Franța cu vreo treizeci de ani mai înainte“*. Dar — și e caracteristic pentru optica voltairiană — sînt observate la Shakespeare valori proprii literaturii engleze. Enumerarea e remarcabilă : *„firescul care nu se teme de ideile cele mai josnice nici de cele mai gigantice ; energia pe care alte popoare ar lua-o drept duritate ; îndrăznelile pe care spiritele puțin obișnuite cu stilul străin (aux tours étrangers) le-ar socoti harababură : sub aceste văluri pot fi descoperite adevărul, profunzimea și un nu știu ce care te prinde și te mișcă mult mai mult decît*

ar face-o eleganța... E un diamant brut, cu pete : dacă e lustruit, pierde din greutate“ [1].

Frazele se referă la monologul din *Hamlet* din care Voltaire oferise încă din *Lettres philosophiques* o traducere literală și o parafrază în alexandrini reluată aici : *„Demeure, il faut choisir et passer à l'instant / De la vie à la mort et de l'être au néant / Dieu juste, s'il en est, éclairez mon courage, / Faut-il vieillir courbé sous la main qui m'outrage, / Supporter ou finir mon malheur et ma mort ?“* [2]. În haine voltairiene, Shakespeare apare la fel de bizar ca și în prelucrările lui Ducis.

În ciuda tonului, a modului de a rezuma *Hamlet* și al încheierii (*„Abuzul de acțiune teatrală poate trimite tragedia înapoi spre barbarie... e probabil că tragedia va fi primejduită din dorința de a o perfecționa“*) [3], *Apelul* ilustrează dilema criticului Voltaire. Gustul și capacitatea de a percepe chiar sunetele noi există la scriitorul septuagenar, care n-a cunoscut involuția intelectului și sensibilității. Dar Voltaire a optat. Deși subliniază *„diversitatea în gusturile popoarelor“*, rămîne apărătorul bunei-cuviințe, al necesității *„de a nu lăsa niciodată scena goală, de a nu pune să iasă ori să intre personajele fără motiv convingător (sans une raison sensible) ; de a lega intriga cu artă și de a o dezlega în mod firesc, de a se exprima în termeni nobili și simpli, de a nu se îndepărta niciodată de regulile limbii“* [4]. Estetica moderată și normată impune preferințe și refuzuri : minimalizarea lui Dante, supraevaluarea lui Pope. Chiar cînd o apreciere o contrazice pe aceea a secolului și corespunde cu optica zilelor noastre — astfel frazele aspre despre romanele lui Richardson — e greu să facem abstracție de faptul că provine din rezistența la tendințele noi, reprezentate pe la 1760 de sentimentalism.

Rama clasicismului crepuscular inversează dictonul, împiedică să vezi copacii din cauza pădurii. Identificat cu adversarul miop al lui Shakespeare și cu paladinul întîrziat al regulilor și al *bienséance*-i cuminți, criticul Voltaire e minimalizat. Chiar exegeții entuziaști, precum Lanson, l-au pomenit doar indirect. În zilele noastre René Wellek are meritul de a-i fi consacrat un capitol din primul volum al *Istoriei criticii moderne*. Informată și minuțioasă, prezentarea lui Wellek caută, în spiritul vastei lui sinteze de istorie a criticii, să reconstituie mai ales concepția de ansamblu. Împotriva lui Saintsbury subliniază pasiunea pentru literatură a lui Voltaire, dar insistă asupra conservatorismului clasicizant : *„S-a văzut pe sine ca pe un apărător al credinței poetice într-o epocă prozaică, ca pe un reprezentant al civilizației aristocratice în era ridicării burgheze cu gustul ei coborît, «străin», pentru că era violent și cotidian“*. Wellek va încheia cu observația că : *„scepticismul religios și chiar radicalismul politic nu sînt incompatibile cu conservatorismul literar și n-au fost niciodată incompatibile de-a lungul istoriei“* [1]. Zonele efectiv explorate de criticul Voltaire și concretizarea pasiunii literare apar foarte șters și la Wellek.

Generalizările și observațiile la obiect sînt numeroase la Voltaire. Uneori sînt puse chiar în gura personajelor din povestiri ori se ivesc parantetic în poeme. În capitolul XXV din *Candide*, Procurante condamnă cu vervă vehementă *Paradisul pierdut* al lui Milton.

Mobilitatea gîndirii introduce generalizările și aprecierile despre literatură în pagini cu cele mai diferite rosturi și tonalități. Le amestecă adesea cu pamfletul politic și cultural. *Despre un fapt ciudat privitor la literatură* (1763) este unul dintre numeroasele texte menite să elogieze valoarea culturală a Enciclopediei și să-i înțepe pe detractori : *„Invidia s-a dezlănțuit și a înarmat în curînd fanatismul“* [2]. Un poem ca *Templul bunului gust* construiește într-o parodie dantescă un infern în care sînt alungați comentatorii sterili, un purgatoriu ierarhizat și el după îndepărtarea sau mai marea apropiere de templu. La mare distanță se află Jean Baptiste Rousseau sau Fontenelle. Mai aproape de bunul gust sînt Pascal, Marot, Rabelais. În sanctuarul templului, făcînd și ei unele corecturi (astfel, Fénelon *„șterge titlul de poem epic“*, dat *„romanului său moral“*, pentru că *„mărturisește*

---

[1] *Oeuvres*, vol. XVIII, p. 405.
[2] Ibid., p. 404.
[3] Ibid., p. 418.
[4] Ibid., p. 405.

---

[1] René Wellek, *A history of Modern Criticism, 1750—1950*, ed. a IV-a, Jonathan Cape, London, 1961, p. 115.
[2] *Oeuvres*, vol. XIX, p. 9.

7 — Voltaire — 1983 202

sincer că nu există poem în proză", iar elocventul Bossuet elimină *„cîteva expresii familiare lăsate să treacă în orațiile funebre de geniul lui vast, impetuos și facil"* [1], se mai află Corneille, Racine, La Fontaine, Boileau, Molière și Quinault. Pe cel din urmă, Voltaire l-a prețuit, corectînd severitatea lui Boileau.

Ca și *Le temple du goût*, epistolele, satirele, unele comedii pomenesc fugitiv de literatură și de literați, presărînd agil elogii ori înțepături. Textele cu rosturi direct critice sînt și ele numeroase și diverse; tomuri de multe sute de pagini, cum este *Commentaire sur Corneille* (1764), o mare parte din articolele *Dicționarului filosofic*. În cel despre *Frumos*, relativitatea criteriilor estetice se desprinde dintr-un apolog malițios: *„Întrebați-l pe un broscoi ce este frumusețea... Vă va răspunde că este broscuța lui, cu cei doi ochi bulbucați într-un cap mic, cu botul larg și plat, cu pîntecele galben, spatele cafeniu... Întrebați-l pe diavol: vă va spune că frumosul înseamnă o pereche de coarne, patru gheare și o coadă."* Scepticismul se referă și la răspunsurile încîlcite ale filosofilor și la formula după care un alt filosof constată existența frumosului la reprezentarea unei tragedii. *„Autorul și-a atins țelul". „A doua zi, el a luat un purgativ care l-a ajutat. Și-a atins scopul, i-am spus. Iată un purgativ frumos"* [2].

Dintre formele atît de diverse în care Voltaire se referă la artă, la poezie în genere ori la un anume scriitor, la o anumită scriere, pe lîngă *Discursul de recepție la Academia franceză* (1746), pe lîngă o mare parte din corespondență — modalitate ce se inserează într-o formă străveche, niciodată abandonată, de dezbaterile literare — trebuie consemnate articolele din *Gazeta literară a Europei*. Se știe că, în ciuda experienței engleze și, deci, a contactului din tinerețe cu o presă adesea fondată și alimentată de scriitori, Voltaire a păstrat rezerve față de gazetărie și le-a exprimat uneori cu oarecare maliție. *Articolele extrase din Gazeta literară* sînt recenzii, unele foarte acide, altele elogioase. Printre primele, este consemnată cea făcută unei cărți memorabile *Elemente de critică* de Henri Home, lord Kames. (Voltaire ortografiază Kaims). Minimalizarea lui Racine în comparație cu Shakespeare nu putea fi decît iritantă pentru autorul *Apelului către toate națiunile Europei*. Tonul recenziei e sever ironic: *...„D. Home conchide matematic că timpul pare lung unei fete pe cale să se mărite și scurt unui osîndit la spînzurătoare"* [1]. Istoria Angliei a lui David Hume este, în schimb, elogiată.

[1] *Oeuvres*, vol. VI, p. 63.
[2] *Oeuvres*, vol. XIV, p. 425.

Diversitatea de preocupări, de mijloace, de tonuri, diferitele grade de adîncire sînt izbitoare. Voltaire alternează opacitatea conservatoare — mai ales, în clipele de mînie — cu pasajele de penetrație și finețe. O scrisoare din 1761 către Deodati de Tovazzi este în primul rînd citabilă. Acesta îi trimisese cartea sa *Excelența limbii italiene*, care cuprindea și o paralelă între virtualitățile literare ale limbii italiene și acelea ale francezei, comparație ce elogia limba maternă a autorului. Admirator al lui Ariosto, Voltaire declară că a primit cartea ca pe un elogiu al propriei sale amante. Adaugă însă: *„Permiteți-mi, totuși, cîteva reflecții în favoarea limbii franceze pe care o vitregiți prea mult. Trebuie adesea să-ți aperi soția cînd amanta o nedreptățește"* [2]. Reflecțiile sînt remarcabile.

Spiritul clasic se afirmă în remarca inițială: *„Mi se pare că nu există pe lume decît două limbi cu adevărat armonioase: greaca și latina. Într-adevăr, sînt singurele în care versurile au o măsură adevărată, un ritm sigur, un adevărat amestec de dactili și de spondei, o valoare reală a silabelor."* Elogiul prozodiei cantitative a Antichității e întregit de observații cu privire la limbile moderne:

„Totdeauna i-am respectat pe italieni ca pe învățătorii noștri; dar trebuie să recunoașteți că ați format discipoli foarte buni. Toate limbile Europei au frumuseți și cusururi ce se compensează. Nu posedați terminațiile melodioase și nobile ale cuvintelor spaniole pe care o îmbinare fericită de vocale și consoane le face atît de sonore: Los rios, los hombres, las historias, las costumbres. *Vă lipsesc și diftongii care în limba noastră creează efecte atît de armonioase:* Les rois, les empereurs, les exploits, les histoires. *Ne reproșați e-urile noastre mute ca pe niște sunete triste și surde ce expiră în gură; dar tocmai în aceste e-uri mute consistă principala armonie a prozei și versurilor noastre.* Empire, couronne,

[1] Ibidem, p. 201.
[2] *Oeuvres*, vol. XXIX, p. 181.

diadème, flamme, tendresse, victoire; *toate aceste minunate desinențe lasă în ureche un sunet care mai stăruie încă după ce s-a rostit cuvîntul, ca un clavecin care mai răsună după ce degetele au încetat să atingă clapele.*"[1]

Ar fi exagerat să vedem în Voltaire un întemeietor al conceptului de literatură universală și al comparatismului. S-ar împotrivi concepția lui clasică după care frumosul e descoperit de o literatură și reluat de altele, deși, în *Apel...* l-am văzut stăruind asupra diversității naționale. Dar unul din articolele extrase din *Gazeta literară* intitulat modest *Anecdote asupra „Cidului"* (1 august 1764) cuprinde o analiză paralelă a *Cidului* cornelian și a trei piese spaniole cu aceeași temă, a lui Guillem de Castro, Juan Bautista Diamante și Fernando de Zarate... Datoriile lui Corneille față de modelele spaniole sînt relevate minuțios dar fără minimalizare, cu accentuarea a ceea ce versurile franceze adaugă calitativ. Astfel, schimbul de replici între Chimène și Don Diègue — *„Il a tué mon père — Il a vengé le sien"* — *„cu mult superior originalului pentru că e mai rapid și mai strîns."*[2]

Încorsetat frecvent de normele clasicismului, presărînd la mînie aprecieri nedrepte față de înaintași și de contemporani, Voltaire este el însuși în nenumărate texte, variabile și ca extindere și aprofundare, care dezbat întrebări mai largi cu privire la poezie ori analizează și apreciază scrieri. Criticul Voltaire mai oferă surprize cititorului care nu l-a cunoscut decît din comentariile, fie ele binevoitoare, ale istoriei literare.

[1] *Oeuvres*, vol. XXIV, p. 111—112

[2] *Oeuvres*, vol. XIX, p. 229.

VII. Epistolierul

Formula a căpătat circulația unui loc comun. De peste un secol se afirmă că opera cea mai de seamă a lui Voltaire rămîne uriașa lui corespondență. Din nou, un miez de adevăr e falsificat prin simplificări și absolutizare.

Există scriitori care au avut iluzia că vor rezista timpului prin opera lor de ficțiune și rămîn doar prin memorialistică. Este cazul, se știe, cu frații Goncourt, precursori efectivi ai zolismului. Dar valoarea pionieratului lor nu poate feri de uscăciune romanele și chiar cărțile de istorie cotidiană pe care frou-frou-ul stilului „artist" le face tot atît de artificiale și de desuete ca o rochie cu crinolină. Este și mai izbitor cazul lui Amiel. Jurnalul lui, azi neglijat, păstrează în măsură destul de mare puterea de comunicare cu cititorii de la sfîrșitul secolului XX. Doar specialiștii mai știu că memorialistul elvețian a fost poet și filosof de catedră.

Oricît de nesigure ar fi ierarhiile literare — și mai ales ierarhizarea cărților unui anumit scriitor — în cazul lui Stendhal sau Flaubert, la care memorialistica valorificată mai tîrziu a fost pentru mulți revelatoare și s-a impus, e greu să se susțină cu seriozitate că scrisorile lui Flaubert, pasionante pentru orice cititor și mai ales pentru cei interesați de mecanismele creației, domină *Doamna Bovary* și *Educația sentimentală* ori că jurnalul din tinerețe și mai ales *Amintirile egotiste* sau *Viața lui Henri Brulard* ale lui Stendhal, implicînd efectiv un nou mod de a înțelege omul și raporturile sale cu propriul lui trecut, umbresc *Mînăstirea din Parma.* Același lucru se poate spune despre povestirile filosofice și corespondența voltairiană. Diferite prin natură și finalitate, cele două tipuri de texte sînt greu comparabile. Dar o ierarhizare inversă ar fi excesivă.

La baza unei asemenea ierarhizări stă absolutizarea unei achiziţii critice mai recente, adoptarea ei de o anumită formă de snobism, de fapt, foarte naiv. Echivalînd esenţa literaturii cu prezenţa ficţiunii şi cu elaborarea, o mai veche concepţie didactică a refuzat să accepte, ca pe o erezie, existenţa literaturii „fără voie" şi „fără ficţiune" (în sensul de teritoriu al imaginarului). O lungă listă de texte incontestabile, de la autobiografia lui Cellini ori memoriile lui Saint-Simon şi pînă la atîtea scrieri contemporane, a dus la anihilarea barierelor, la reconsiderarea estetică a conceptului de literatură şi aceea critică a scrierilor în discuţie. Susţinută fără minime disocieri, cauza „literaturii de frontieră" (să fie iertat autorului recitirii de faţă că foloseşte termenul pe care l-a propus pentru aceste zone literare [1]) s-a transformat în afirmarea valorii literare a tuturor corespondenţelor scriitoriceşti. Am asistat la apărarea unei atari aserţiuni într-o teză de doctorat. A fost uşor unui interlocutor să citească o scurtă scrisoare a unui clasic, prin care acesta cerea politicos unei rubedenii cîţiva galbeni împrumut şi să întrebe care e valoarea literară a textului. Tezele simplificate atrag riposte asemănătoare.

În cazul special al corespondenţei, e cel mai elementar adevăr că ansamblul scrisorilor nu poate fi analizat cu criteriile axiologice potrivite pentru un roman sau o dramă. Că valorile literare, oricît de dense ar fi, sînt dispersate şi inegale. Un raport variabil existînd în corespondenţă între utilitatea documentară şi valorile literare, prima poate covîrşi, chiar în cazul unor scriitori de seamă. Revenind la Voltaire şi aplicînd metoda de examinare mărunţită terre-à-terre, amintită mai sus, e greu să găseşti literatură în cele două scrisori trimise la 22 de ani, după ce fusese eliberat de la Bastilia, locotenentului de poliţie (este titlul pe care-l avea şeful poliţiei vremii) D'Argenson şi Regentului, ducele D'Orléans. Acurateţea stilistică e cea obişnuită. Dar sînt simple şi explicabile înşirări de regrete cuminţi, de mulţumiri şi promisiuni.

La Voltaire, ca şi la alt epistolier ilustru şi prolific, Mérimée, numărul enorm de scrisori (mai multe fiind scrise

[1] Vezi S. Iosifescu, *Literatura de frontieră*, ed. I, E.P.L., 1969, ed. a II-a, Ed. Enciclopedică, 1971.

în aceeaşi zi) face inevitabile repetiţiile — de idei, de formule stilistice. Cititorul înarmat cu răbdare, care se încumetă să pătrundă în zecile de volume (numărul lor variază cu ediţiile ; s-au descoperit numeroase scrisori de-a lungul anilor) are o experienţă delectabilă. Redescoperă în culorile lor frecvent contrastante şi omul, şi secolul.

Primul termen are, în cazul lui Voltaire, nuanţe specifice. Toate textele memorialistice scrise cu o minimă libertate (nu e vorba, deci, de schiţele autobiografice seci, destinate enciclopediilor, ori cu rosturi administrative), oscilează pe axa subiectiv-obiectiv. În memorii, jurnale, scrisori, autorul, profesionist sau nu al scrisului, vorbeşte mai mult despre sine ori mai mult despre epocă. Practic, niciodată vreuna dintre cele două coordonate nu lipseşte total. Dar poate exista uneori numai indirect.

Temperamental şi prin opţiune literară, Voltaire este anticonfesiv. În puţine rînduri a schiţat gestul de a-şi scrie memoriile. Textele cotesc repede spre polemică. Se răfuiesc cu persoane — în cazul unuia dintre aceste „mémoires" cu Frederic al II-lea cu care reluase corespondenţa fără a-i fi uitat jignirile — apără sau combat oameni şi idei. Scrutarea melancolică ori meditativă a trecutului e rarisimă, trecătoare, formulată la modul general. Vitalitatea neştirbită de vîrstă a „eternului muribund" l-a făcut să conjuge totul la prezent, să raporteze mereu trecutul la clipa în care scria.

Dar memorialistica de orice fel lasă involuntar să se perceapă — aşa cum scrisul se trădează în faţa analizei grafologice — un portret de cele mai multe ori foarte diferit de acela pe care memorialistul crede că şi l-a făcut. S-a întîmplat aceasta cu Rousseau în *Confesiunile* gîndite ca un act de rostire a adevărului pînă la capăt, de denudare morală în faţa posterităţii. Posteritatea le citeşte cu grila ei proprie. Situaţia se repetă astăzi frecvent cu textele memorialistice ori jurnalele publicate de autori în viaţă, în care faptele şi autoportretul sînt retuşate şi adevărul se descifrează iarăşi dincolo de sau împotriva retuşelor. Scrisorile lui Voltaire se citesc şi ele în această lumină. Portretul ce se desprinde nu e în costum de gală. Memorialisticii i se poate aplica, transpusă, o frază voltairiană : *„Nu există om mare pentru*

[1] Voltaire, *Oeuvres*, vol. XXIV, p. 29—30.

valetul lui." Dar corectînd pozele drapate, trăsăturile întregesc un profil care, în ciuda micimilor de moment, motivează pînă la urmă și simpatia și stima.

Descifrarea unei personalități plămădite din contraste, uneori iritantă, mai totdeauna seducătoare, capătă un plus de savoare datorită și structurii comediografice a corespondenței. Îl vedem pe Voltaire agitîndu-se, protestînd, „strigînd" — ca în citata scrisoare către D'Argental, dar foarte arareori introspectiv și aproape niciodată complăcîndu-se în autosondaje. Contrazicîndu-l pe Pascal, l-a lăudat pe Montaigne pentru că s-a zugrăvit pe sine, izbutind să facă un autoportret viu și cu sensuri generalizatoare. Pe Voltaire corespondența îl înfățișează mai ales în comportări, în sensul modern al termenului. Totul apare în acțiune și în felul cum reflectează conversînd. O face ironic, ostil ori cu simpatie, dar ne oferă mereu mișcarea unei inteligențe, foarte rar pauze meditative. Prețul e evitarea întrebărilor abisale și a neliniștilor existențiale, o anumită superficialitate care-l îndeamnă să-și întoarcă privirile de la ceea ce poate risca să orbească rațiunea, în sensul maximei lui La Rochefoucauld care spusese că : „*soarele și moartea nu se pot privi în față*". La bătrînețe, conversînd cu contemporana lui, Doamna du Deffand, pomenește de cîteva ori de sfîrșitul vieții și de neant, citează din Seneca. Dar pornește mai departe, își continuă mișcarea gîndirii și activitatea. Ca și Candid, socotește mai înțelept decît să se lase pradă speculațiilor și întrebărilor paralizante, să-și cultive grădina care e foarte vastă ; se întinde de la manufacturile făcute să prospere pînă la scrisul continuat chiar și în ultimele luni de viață. Grădina voltairiană cuprinde și războiul permanent cu fanatismul și, din păcate, răfuielile mărunte, prelungite și ele pînă la capăt, coexistînd paradoxal cu gesturile realmente generoase. Au subliniat-o toți biografii. Omul acesta vindicativ și fără măsură cînd orgoliul literar îi era rănit, a dat mereu dovadă de bunătate activă față de cei din jur ori față de necunoscuți. Așa cum presupune un istoric literar, este foarte probabil că, dacă Jean-Jacques Rousseau, pe care l-a urmărit în ultimii ani cu o dușmănie clamată mereu, reanimată desigur și de reacțiile maniacale ale lui Rousseau, i-ar fi cerut ajutor și adăpost, i le-ar fi acordat fără să șovăie.

Caracterul comediografic al scrisorilor cere precizări. Afirmația că principala reușită în scrisul teatral a autorului celor cîteva zeci de tragedii și comedii o constituie corespondența nu e doar un paradox facil. Monolog și conversație caleidoscopică, în necontenită mișcare, confruntînd idei, apreciind, ripostînd, scrisorile au structura, viața și spiritul dialogului de bună calitate, neîngrădit de reguli, nediluat de simetria alexandrinilor din tragedii. Dar nu sînt teatru în sens de histrionism ori de ipocrizie. Există și elogii și mulțumiri de circumstanță. Scrisorile către capetele încoronate cuprind inevitabile laude dilatate : astfel, acelea către Frederic, prinț moștenitor sau monarh, către Ecaterina a Rusiei, către „*la markgrave de Bareuth*". Sînt echivalentele mai libere ale reverențelor de curte. Pe de altă parte, forme de conversație ale unui spirit sociabil, scrisorile schimbă diapazonul. Adoptă sfera de interese a interlocutorului și se nuanțează stilistic, după cum e vorba de Doamna du Deffand, D'Alembert, ducele de Richelieu, D'Argental. O cercetare paralelă dezvăluie ușor modificările stilului și ale subiectelor puse în discuție.

Dar Voltaire nu e nici un Polonius gata să accepte docil punctele de vedere străine, nici un ipocrit. În afară de izbucnirile spontane, cu cauze mărunte sau demne, cînd a suferit o jignire sau cînd pledează pentru vreo victimă, tonul rămîne de cele mai multe ori măsurat și elegant. Degajate stilistic, scrisorile reflectă „la bienséance" chiar dacă-și permit cîteodată o aluzie măscăricioasă. Fermecător este însă tocmai jocul dintre aparenta adaptare la interlocutor și pecetea personală de neconfundat, felul cum Voltaire se joacă cu registrele instrumentului epistolar rămînînd el însuși.

O scrisoare către J. J. Rousseau din perioada cînd relațiile dintre cei doi scriitori erau încă amabile, este caracteristică. În 1745, Rousseau, pe-atunci doar muzician autodidact, puțin cunoscut, îi trimisese o scrisoare foarte respectuoasă prin care-i cerea permisiunea să compună „*muzica unui divertisment*", pe un text mai vechi dat de Voltaire lui Richelieu : „*Domnule, de cincisprezece ani lucrez pentru a mă face demn de privirile Dvoastră și de grija pe care o arătați acelora la care descoperiți oarecare talent*". Răspunsul lui Voltaire fusese cordial și elogios : „*Uniți, domnule, două talente* (literar și muzical, n.n.) *care pînă astăzi au fost despărțite. Iată două motive temeinice pentru a vă stima și a căuta să vă fiu pe*

plac"[1]. După zece ani, Rousseau i-a trimis *Discursul cu privire la originea inegalității dintre oameni*. Pentru Voltaire, autorul *Mondenului*, gînditorul convins de modul cum cultura e în stare să amelioreze natura, tezele rousseauiste erau inacceptabile. Răspunsul e implacabil în conținut, elogios între ghilimelele ironiei: *„Am primit, domnule, noua dumneavoastră carte împotriva speciei umane și vă mulțumesc. Veți plăcea oamenilor cărora le spuneți adevăruri, dar nu-i veți îndrepta... Nu s-a mai folosit niciodată atîta spirit pentru a încerca să fim redați prostiei.* (Există aici un joc de cuvinte, *„bêtes"* însemnînd în franceză și „proști" și „vite", n.n.). *Cine citește opera dumneavoastră, capătă chef să meargă în patru labe. Totuși, pentru că de mai bine de șaizeci de ani am pierdut deprinderea, simt că, din nenorocire, mi-e cu neputință s-o redobîndesc și las această poziție naturală acelora care sînt mai potriviți pentru ea decît dumneavoastră sau eu însumi. Nici nu mă pot îmbarca pentru a mă stabili printre sălbaticii din Canada...*". Restul scrierii respinge pe alt ton și destul de sistematic anatema anticulturală. Intervertește formula că literatura și științele au făcut cîteodată mult rău; răul constă în suferințele îndurate de Tasso, în închisoarea lui Galileu, în campania antienciclopedistă. Și nu scriitorii și artiștii sînt vinovați de relele societății. *„Trebuie să admiteți că Cicero, Lucrețiu, Vergiliu, Horațiu n-au avut cea mai mică vină în proscripții... Trebuie să admiteți că Petrarca și Boccaccio n-au pricinuit tulburările din Italia... că glumele lui Marot n-au produs Noaptea Sfîntului Bartolomeu...*"[2].

Autoportretul involuntar îl înfățișează pe Voltaire în toate ipostazele, la toate vîrstele, în escapadele tinereții și în vremea bătrîneții cînd pare a se lamenta, dar refuză să accepte involuția și păstrează intacte gesticulația vioaie și rapiditatea gîndirii. Discreția epistolierului voalează ori omite cîteva momente grave. Durerea adevărată și dezorientarea pricinuite de moartea doamnei du Châtelet apar palid, din fuga condeiului. Chiar legătura cu doamna Denis se ivește doar în cîteva bilețele confidențiale, deshumate de indiscreția istoriei literare. E absentă din restul corespondenței care pomenește de nepoata scriitorului cu rețineri, cu formule

[1] *Oeuvres*, vol. XXVI, p. 231—232.
[2] *Oeuvres*, vol. XXVII, p. 383—384.

afectuoase dar neutre. Există în scrisorile tinereții un Voltaire galant. La 19 ani e îndrăgostit de Pimpette (domnișoara Dunoyer). Dar e o dragoste care vestește mai curînd atmosfera viitoarei Regențe decît amorul-pasiune căruia abatele Prévost avea să-i dea cetățenie literară. Îndrăgostitul Voltaire este practic și grăbit, în ciuda formulelor rituale: *„Cred, scumpă domnișoară, că mă iubești. Așa că pregătește-te să te slujești de toată puterea inteligenței cu acest prilej... Sînt nevoit să plec și să plec fără a te vedea. Poți să înțelegi durerea mea; m-ar costa viața... Dorința de a te vedea la Paris mă va mîngîia în călătorie... Dacă vei șovăi măcar o clipă, îți vei merita nenorocirea*"[1].

Corpurile de corespondență nu se pot citi în continuare, ca o scriere epică, decît cu finalități și atitudini extraliterare, astfel de către truditorii bibliologiei ori alcătuitorii volumelor de „scrisori alese" ori ai textelor cu indici de nume proprii. Cel care-l caută pe Voltaire — scriitorul și omul — de-a lungul zecilor de volume (nu cunosc ediție de opere, chiar dintre cele mai vechi, fatal incomplete, în care corespondența să ocupe mai puțin de 12—15 volume masive) este obligat la lungi pauze de respirație, la indispensabile întreruperi pentru ca dialogul cu acest interlocutor plin de seducții și de surprize să nu devină rutină, să nu fie sterilizat literar. Cititorul epistolierilor cei mai prolifici nu se recrutează neapărat dintre specialiști, istorici literari, filologi. Pe lîngă răbdarea care să-l facă să nu se lase descurajat de repetări, îi mai este necesar un anumit tip de atenție, de discernămînt, indispensabil din cauza reținerii și retoricii amabile ori galante.

Pentru acest cititor răbdător și cu un minim de discernămînt care-l duce dincolo de litera textului, e plin de savoare să urmărească felul cum liniile fugare se reunesc, se șterg, se despart cîteodată, se reunesc iar, desenînd un portret ale cărui trăsături sînt departe de a avea desenul net, pretins de estetica literară a epocii. Personajul dramaturgiei epistolare nu e un faustic, un scindat în căutare neliniștită, nu e nici caracterul cristalizat al comediei, cu atît mai puțin al tragediei clasice. Cu lacuna de care am vorbit — viața pasională, temperamental mai atenuată, apare și mai palid,

[1] *Oeuvres*, vol. XXIV, p. 1.

pentru că atîtea scrisori către doamna du Châtelet s-au pierdut — putem descoperi un Voltaire privit din toate unghiurile, al curiozității cognitive și al puterii de muncă, al ororii de fanatism și de tot ce înjosește și umilește omul, al orgoliului rănit și al prejudecăților. Momentele diminuante, dominate de capricii ori de meschinării, din fericire trecătoare, nu lipsesc. Cei mai mulți dintre adversarii pe care n-a reușit să-i ignoreze, să-i trateze cu efectivă distanțare ironică, au fost de o scăzută calitate umană, Aretini agresivi, lipsiți de verva lui Aretino. Pe abatele Desfontaines, autorul *Voltairomaniei*, scriitorul a început prin a-l ajuta cu generozitate, așa cum i-a ajutat pe atîția. Drept recompensă, Desfontaines l-a răsplătit cu cîteva pamflete care au dezlănțuit mînia lui Voltaire, prelungită timp de decenii. Altul dintre acești inamici de mică anvergură, dar foarte virulenți, Le Beaumelle, a tipărit prin fraudă și trunchiat, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, împodobindu-l cu note veninoase la adresa autorului, căruia îi dădea lecții. Fréron este adversarul tuturor „filosofilor" și cu specială înverșunare al lui Voltaire, un exponent aproape oficial, dealtfel nu lipsit de vervă, al iezuiților. În asemenea cazuri, punctul de pornire al iritației era justificat, reacția lui Voltaire — disproporționată. Conflictul cu președintele de Brosses a avut un altfel de caracter, o geneză de un derizoriu bufon. Litigiul cu spiritualul călător prin Italia a fost provocat de o cantitate de lemne de foc pe care Voltaire, cu atîtea prilejuri darnic pînă la prodigalitate, s-a încăpățînat să refuze a o plăti.

Luminile și umbrele alternează și în campaniile literare ale scriitorului, în stare să aprecieze cu cel mai sigur gust textele și autorii secolului anterior, să propună ierarhii pe care posteritatea le-a validat, să intuiască valențele poetice specifice limbii sale materne dar opac la poezia *Bibliei* și, pînă la urmă, refractar la Shakespeare sau Dante. Alternează și în relațiile cu cei puternici, nu numai cu monarhii, dar și cu ducele de Richelieu, colecționarul de aventuri erotice, ale cărui comportări — față de el adesea dubioase — Voltaire le-a suportat continuînd a-l numi hiperbolic „mon héros", așa cum soților D'Argental, prieteni mult mai fideli, le spunea totdeauna „mes anges".

Lumini, umbre... Cititorul atent al corespondenței e departe de a rămîne doar cu impresii amestecate. Liniile principale, chiar întrerupte, contrazise de iritația clipei, de meschinăria unui gest, se întregesc. Se impun cîteva trăsături pe lîngă cele de ordin intelectual, binecunoscute. Adversarul sensibleriei e mereu ceea ce epoca desemna prin formula tocită de „coeur sensible" și care s-ar putea traduce mai simplu prin omenos. Sensibilitatea, capacitatea de a se indigna în fața opresiunii și injustiției se percep în toți anii de corespondență, nu numai cu prilejul reabilitărilor devenite celebre. Curiozitatea intelectuală e la fel de prezentă, îl face să se aventureze, pe urmele lui Newton și ale matematicienei amatoare, d-na du Châtelet, în dificile chestiuni de mecanică, să pună întrebări specialiștilor. Și mereu se face simțită vitalitatea gînditorului și omului de acțiune, vitalitate păstrată în ciuda bolilor, ipohondriei, măștii decrepite, imprimate de vîrstă. Chiar lamentările „eternului muribund" lasă să străbată simțul nealterat al comicului, contrazicînd prin intonație ceea ce par a spune. Cînd doamna Necker își exprimă dorința ca sculptorul Pigalle să facă bustul octogenarului, acesta își descrie chipul fără autocruțare și cu umor: *„Mi se spune că domnul Pigalle urmează să sosească pentru a-mi modela fața. Dar doamnă, ar trebui să am față, abia i se mai ghicește locul. Ochii sînt înfundați de trei degete în orbite, obrajii mei sînt un pergament vechi, rău lipit pe niște oase care nu se sprijină pe nimic... Nu vă spun toate acestea din cochetărie, e adevărul curat."* [1] Zîmbetul voltairian departe de a fi totdeauna rece și superior, e adesea direct și se întoarce împotriva celui care scrie. Măsura omului pe care o propun miile de scrisori ale autorului lui *Candide* nu e hiperdimensionată. Dar e pătrunsă pînă la urmă de indulgență și tonicitate.

Secolul luminilor și contrastelor trăiește în corespondența lui Voltaire cu o diversitate și o prospețime a culorilor greu de întîlnit în alte epoci și în alte texte memorialistice. O analogie cu Saint-Simon ar fi nepotrivită. Nu numai pentru că lumea consemnată de surprinzătorul duce diferă istoric, sfîrșește — în timpul Regenței — acolo de unde pornesc scrisorile lui Voltaire. Diferă mai ales prin atitudinea și prin modul de a înțelege omul. Aristocratul sfredelește și

---

[1] *Oeuvres*, vol. XXXIII, p. 177.

pătrunde cu o furie lucidă în straturile ascunse, în „profunzimile opace" ale omului. Scrisorile lui Voltaire abundă în nenumărate observații de caracter, adesea de o mare penetrație, dar aparțin unui moralist, continuator neepigonic al culturii pe care a iubit-o. Dar Saint-Simon nu e un termen de comparație potrivit pentru nici unul dintre aceia care au scris o dată cu el, memorialiști sau romancieri. Rămîne singur, atipic.

Fizionomie proprie, inimitabilă are și filmul întîmplărilor unui secol pe care-l derulează în maniera sacadată și fatal repetitivă miile de scrieri voltairiene. Se întind pe aproape șapte decenii, din ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea pînă în preajma deplasărilor violente de straturi sociale. Vorbesc de Franța și de Europa. Merită amintită enumerarea lui Lanson : *„Nu știu cu cine n-a schimbat scrisori : englezi, spanioli, italieni, elvețieni, germani, ruși, regi, împărătese, miniștri, mari seniori, magistrați, poeți, matematicieni, negustori, preoți catolici, pastori protestanți, cardinali, chiar un papă, doamne din înalta societate, actrițe ; e o defilare amețitoare de oameni de toate națiile, de toate profesiile, vorbind toate limbile, purtînd cele mai felurite veșminte. Și despre ce nu se vorbește ? Știri din literatură și teatru, cele spuse ori culese în cafenele, afaceri politice, militare, diplomatice, judiciare, religioase, comerciale și vamale, subiecte din știință și artă, lucruri din toate țările și interesînd toate clasele și toată lumea. Nu cunosc vreo parte din viața socială și intelectuală a secolului al XVIII-lea cu privire la care corespondența lui Voltaire să fie cu totul mută."* [1] În legătură cu ultima aserțiune se poate observa că, păstrîndu-și bienséance-a chiar cînd spune picanterii, Voltaire nu ne introduce în tavernele și locurile rău famate ale secolului, cum o fac aventurierii de tip Casanova și că e prea consecvent raționalist pentru a se interesa de faptele tainice, de sectele inițiatice și de practicile magice pe care aceiași aventurieri le studiau dealtfel cu finalități practice, pentru a-și potrivi masca de șarlatani ori pentru a monta o escrocherie. Dar nu cerem corespondenței lui Voltaire să devină enciclopedia moravurilor din secolul său. Comparația cu cele mai

[1] G. Lanson, *Lettres choisies du XVII-e et XVIII-e siècles*, Hachette, f.a., p. 272.

vioaie pagini ale lui Casanova și Da Ponte care au avut veleități și activități literare este zdrobitoare pentru aventurierii literați.

Dintr-un anumit unghi, aici se află activitatea gazetărească a scriitorului plin de rezerve față de gazete și gazetari. Publicistul în sensul superior al cuvîntului în stare să discute cu competență *de omni re scibili*, este prezent alături de moralist. În ciuda impresionantei culturi și inteligenței atotpenetrante, nu lipsesc — ca la orice publicist — enormitățile. Sînt aserțiuni adesea citate și nu numai de comentatorii cu incompatibilitate de temperament și idei. Adversar al conceptului de evoluție, după cum n-a cunoscut înțelesul efectiv al istoricității, Voltaire a dat o explicație năzdrăvană unor fosile. Despre Canada pierdută de francezi în războiul cu Anglia, a vorbit disprețuitor : *„cîteva pogoane de zăpadă"*. Dar judecățile grăbite și prejudecățile sînt izolate în conversația sprintenă, avînd darul de a face totul atrăgător.

„Un secol văzut de Voltaire". Pare o manșetă comercială, înfățișînd publicului un „best-seller". E doar formularea condiției firești a oricărei corespondențe, condiție mai accentuată la irascibilul, entuziastul și — de atîtea ori — indulgentul Voltaire. Saint-Simon, pătimaș, auster, și-a încheiat memoriile cu o frază care arăta conștiința opticii subiective : *„Nu afirm că am fost obiectiv. Aș face-o zadarnic."* [1] Voltaire ne face să trăim odată cu el evenimentele secolului al XVIII-lea, folosind lentilele și modul lui de a reacționa și aprecia. Uneori vorbește istoricul, chiar cînd intonațiile sînt pasionate, cînd se referă la victimele pentru care s-a luptat și le demonstrează inocența. Alteori e doar pătimaș, aprins, capricios. În asemenea cazuri valoarea de document a frazelor respective scade fără ca puterea de a comunica literar să fie neapărat anulată.

Vorbind odată despre Stendhal, Paul Valéry a făcut una dintre observațiile care, în aprecierile lui despre literatură, țintesc atît de direct : a spus că Beyle a moștenit de la secolul în care s-a născut darul vivacității. Vivacitatea caracterizează cu adevărat scrisul secolului al XVIII-lea. Și este, în primul rînd, o însușire specific voltairiană. Se desprinde în măsură maximă din corespondență. De aici și destinul lite-

[1] Saint-Simon, *Mémoires*, Larousse, f.a., IV, p. 195.

rar al acestor pagini. Traiectoriile urmate de cărţile epocii cunosc atîtea infirmări. În biblioteca specialiştilor rămîn închise romanele lui Richardson sau chiar *Noua Heloiza*. Există apoi reevaluările, preţuirea crescîndă a unor scrieri peste care mulţi ani istoria literară a aruncat mantaua lui Noe şi le-a socotit doar licenţioase : *Legăturile periculoase* de Laclos şi — cu mai multe semne de întrebare, cu risc de supraevaluare — straniile romane ale lui Sade. Lăsînd la o parte pe alergicii la Voltaire — dar alergia, orice surse ar avea, face parte mai curînd din sociologie decît din istoria literaturii — corespondenţa a fost preţuită şi explorată progresiv, aşezată pînă la urmă alături de povestiri.

VIII. Două secole

Rezistenţa efectivă, prezenţa textelor vechi, şansa lor de a fi citite nu numai de profesori şi îngrijitorii ediţiilor e variabilă, în funcţie de relaţiile atît de diverse dintre structura scrierii şi cea a lectorului. Clasicizarea, în sensul de recunoaştere — nu neapărat ipocrit conformistă — a valorilor trecute, e foarte adesea lipsită de acoperirea citirii. În afară de o parte din tagma celor atinşi de „viciul nepedepsit al lecturii" din categoria nu foarte largă a cititorilor de poezie veche cîţi dintre aceia care-l clasează cu bună credinţă pe Dante în *„cercul angelic al «Paradisului literar»"* au străbătut efectiv miile de versuri ale *Divinei comedii*. Dante, Homer, Catul sînt comprimaţi, reduşi la cîte o metaforă, cîte un cuplu de versuri : *Nel mezzo del cammin*... *Quando leggemmo il disiato riso* ş.a.m.d. Presărate prin scris — în conversaţie sună mai pedant — nu sînt nici măcar simptome de snobism. Rămîn pentru mulţi cititori, chiar avînd vocaţia lecturii poetice, o formă selectivă de contact care nu le pretinde să cerceteze complicata arhitectură a *Infernului*, *Purgatoriului* sau *Paradisului* dantesc. Dificultăţile se micşorează pentru alte tipuri de poezie, cu atît mai mult pentru proză. Dar ar fi interesant de cercetat prin anchete convingătoare metodologic şi verificîndu-se reciproc numărul acelora care au citit măcar jumătate din *Comedia umană* ori au parcurs pînă la capăt *Omul fără calităţi* al lui Musil, scrieri a căror evaluare critică nu mai comportă ezitări.

În ceea ce priveşte prezenţa vie a lui Voltaire (e vorba, bineînţeles, de textele discutate anterior şi nu de *Meropa* sau *Orfanul din China*), două categorii de fapte acţionează contradictoriu. Codul, limba în care a scris, nu ridică greutăţi

8 — Voltaire — 1983 202

cititorului de azi. Iar în ciuda problemelor speciale pe care transparenţa stilistică le pune tălmăcitorului, textele lui Voltaire sînt traductibile, în măsura în care orice text literar e traductibil pînă la capăt. În genurile minore ponderea retorică e minimă. Nuanţată şi totuşi directă, puţin seacă, proza voltairiană are o modernitate accesibilă măcar la primul strat al percepţiei. Ca orice proză de calitate deosebită, se dovedeşte a avea, la relecturile atente, mult mai multe armonice decît acelea descoperite la prima lectură. Dar diferenţele apar în comparaţie cu fantezia şi voluptatea verbală rabelaisiene, cu cotiturile imprevizibile ale lui Montaigne, amîndouă aceste tipuri de texte, în ciuda mobilităţii lor, fiind incifrate de diferite forme arhaice. Proza lui Voltaire este — uneori doar pare — lesne accesibilă. Nu-l derutează pe cititorul fără bază aperceptivă specială nici nu-i descurajează pe traducători cum o fac atît de rar, uneori atît de aproximativ traduşii Montaigne şi Rabelais.

În sens opus acţionează masivitatea scrierilor. Butada lui Faguet — *„mai sînt mereu alte cincizeci de volume!"* — poate fi transpusă din tonalitatea sarcastică în cea constatativă. Faguet ironiza admiraţia de la distanţă, întemeiată pe respectul cantităţii. Dar cititorul contemporan, doritor să se apropie efectiv de textele lui Voltaire, mai ales de cele mai puţin cunoscute, are nevoie de răgaz şi răbdare. Povestirile sînt, se ştie, de o concizie exemplară. Concizia rămîne un atribut voltairian prin excelenţă. Dar dimensiunile, arhitectura altor genuri de texte se schimbă. În afară de *Histoire de Charles XII* şi de *Précis du siècle de Louis XV*, scriere prea puţin voltairiană, mai curînd datorată circumstanţelor (Voltaire devenise, precum odinioară Racine, *„istoriograf al regelui"*) celelalte principale opere istorice depăşesc mia de pagini. *Dicţionarul filosofic* se întinde pe mai multe mii. Ca să nu mai vorbim de zecile de volume ale corespondenţei.

Fireşte că ultimele două tipuri de texte — articolele din Enciclopedie şi scrisorile — nu pot fi, nici nu e indicat să fie citite într-un trudnic proces continuu. Doar autodidactul lui Sartre se chinuia să-şi înalţe un zid de cultură citind la biblioteca publică volumele în ordine alfabetică. *Corespondenţa*, *Dicţionarul filosofic*, chiar şi volumele din *Siècle de Louis XIV* ori din *Essai sur les moeurs* sînt menite să stea îndelungat pe masa de lucru, să fie reluate iar cele din primul grup, eterogene prin natura lor — să fie răsfoite şi citite fără respectarea ordinii cronologice ori aceleia convenţionale, de dicţionar.

Aici pot ajuta antologiile, s-ar putea spune. Nu sînt deloc de acord cu aceia care anatemizează antologiile. Ele pot fi de folos chiar cititorului matur. Deschid gustul pentru un autor ori un gen. Dar antologiile sînt binevenite dacă reprezintă o primă etapă. Cu ele se mulţumesc doar semidocţii. Oricît de mult gust ar sta la baza unei selecţii, ea nu poate obţine mai mult decît pomenita deschidere de apetit. Întrucît poate fi „reprezentativă", „fidelă" — termenii sînt aici evident improprii — reţinerea cîtorva pamflete ori cîtorva scrisori de Voltaire (fie şi a cîtorva zeci) din cele cîteva sute, respectiv din miile existente ? De dorit pentru cititorul evoluat este să călătorească singur printre volume, să spicuiască, să descopere. E un ideal greu de realizat. Operele complete par rezervate specialiştilor. Poate fi atins doar asimptotic, nespecialistul folosind tot mai mult ediţiile masive, eventual ediţiile critice.

Dar posibilitatea de contact continuu cu Voltaire şi ceea ce s-ar putea denumi „nevoia de Voltaire" nu pot fi căutate doar la nivelul codului stilistic, precum s-a văzut prielnic comunicării cu secolul nostru ori al masivităţii unor cărţi greu de explorat de către cititorul impacient. Voltaire nu se lasă analizat la nivelul exclusiv al succesiunii verbale oricît de tentante ar fi pentru iubitorii de precizie analizele strict formale. Cînd analiza se ocupă de zonele perene ale operei voltairiene — povestirea filosofică sau pamfletul, paginile de istorie şi de critică, scrisorile — este împinsă inevitabil să dezbată o optică, un mod de a înţelege şi de a răspunde lumii. Un text analitic excelent cum este *Voltairiana puşcă cu două focuri*, al lui J. Starobinski, care descoperă la nivelul frazei voltairiene „un ritm binar", se prelungeşte firesc cu observaţia că *„dicotomiile şi opoziţiile care ar fi putut să ne apară la început ca o expresie întrucîtva caricaturală a sentimentelor eroului şi numai a lor, corespund de fapt viziunii despre lume, pe care vrea să ne-o impună romanul lui Vol-*

taire"[1]. (*L'ingénu* n.n.). Partea a doua a studiului lui Starobinski lărgeşte sensul structurii binare: „*În ritmul binar al lumii acesteia, unde ceva nu merge şi unde o perfectă coerenţă este iremediabil imposibilă, nici primul timp şi nici cel de-al doilea nu reprezintă adevărul definitiv: ironia filosofică constată că unul nu poate exista fără celălalt şi că dacă totul ar fi perfect, lumea ar înceta să fie lume*[2]". Este şi amintita încheiere la *Candide*, implicînd, ca şi acolo, efortul indispensabil de a îmbunătăţi, printr-o acţiune, fie şi limitată, o lume imperfectă, dar care poate deveni viabilă. Concluzie foarte diferită de cea a meliorismului naiv.

Astăzi dialogul cu Voltaire nu poate însemna consens deplin cu o viziune despre lume îngrădită de mecanicismul veacului al XVIII-lea şi de atîtea obstinaţii, chiar prejudecăţi ale scriitorului. Dar liniile de forţă dau sens dialogului, refuzurilor, valorificărilor. Ele leagă scrierile de la *Scrisorile filosofice* la ultimele rînduri dictate — aşa cum în conduita omului cu izbucniri şi mînii, cu vanităţi şi capricii, unifică protestul versificat împotriva soartei postume a Adriennei Lecouvreur cu campaniile din ultimii ani.

Voltaire a fost mereu incomod pentru regimurile de opresiune şi pentru forţele conservatoare, chiar dacă asemenea forţe au căutat — procedeu străvechi de tulburare a apelor — să facă apel la fraze voltairiene izolate. Aşa au procedat, în timpul războiului, publicişti ai colaboraţionismului francez. Recent, revista *La Passerelle*, editată şi scrisă în întregime de poetul Pierre Béarn, se întreba: „*Ce a devenit creierul lui Voltaire, păstrat după moarte într-un vas de sticlă? Cînd duşmănia celor înţepaţi de Voltaire s-a mai potolit, vasul a fost oferit Muzeului Imperiului care l-a refuzat, apoi realiştilor Restauraţiei care au făcut la fel*"[3]. Metonimia implicată de aceste refuzuri are sens de program. Creierul şi gîndirea voltairiană au deranjat şi continuă să deranjeze. Nimeni nu poate pretinde să impună altora preferinţele lui literare. Gustul pentru proza voltairiană şi idiosincrasiile sînt fireşti. Refuzul sistematic şi îndîrjit e legat însă de formele moderne ale fanatismului, de etapele lui de recrudescenţă atît de extinse, de iraţionalismul divers metamorfozat. Contactul cu Voltaire, apelul la gîndirea lui în necontenită mişcare nu înseamnă autoiluzionare cu privire la inteligenţă şi raţiune. Ele nu sînt instrumente perfecte (o dovedesc şi erorile voltairiene), dar altele mai bune pentru a înţelege şi ameliora lumea nu avem. Chemările la toleranţă, la libertatea de gîndire critică, la respectul faţă de om nu şi-au pierdut deloc actualitatea. Perfect actuală este şi parabola grădinii lui Candid, extinsă la scara lumii.

SILVIAN IOSIFESCU

---

[1] Starobinski, *Voltairiana puşcă...* în *Estetică şi stilistică — orientări moderne*, Prolegomene şi antologie de Mihail Nasta şi Sorin Alexandrescu, Ed. Univers, 1972, p. 557.

[2] Ibidem, p. 565.

[3] *La Passerelle*, nr. 41 (Eté 81), p. 53.

PAGINI ALESE

SCRISORI FILOSOFICE

Scrisoarea XII

DESPRE CANCELARUL BACON

De curînd, într-un salon celebru, s-a pus o întrebare răsuflată și neserioasă și anume care din următorii oameni de seamă, Cezar, Alexandru, Timur Lenk sau Cromwell e mai presus de ceilalți. Cineva a răspuns că, fără doar și poate, cel mai mare este Isaac Newton. Persoana respectivă avea dreptate, căci, dacă adevărata măreție constă în faptul de a fi fost înzestrat cu geniu de la naștere și de a te fi slujit de el pentru a-ți lumina propria ta minte precum și pe cele ale semenilor tăi, atunci domnul Newton este într-adevăr un om mare, întrucît anevoie găsești unul pe potriva lui în zece secole de-a rîndul, în timp ce oamenii politici și cuceritorii care de obicei nu sînt decît niște mișei iluștri, nu lipsesc din nici o epocă.

Datorăm respect celor care domină spiritele prin puterea adevărului, dar nu și celor care, siluind oamenii, îi transformă în sclavi; ne înclinăm în fața celor care cunosc universul, dar nu în fața celor care ni-l prezintă sub o imagine deformată.

Celebrul baron de Verulam, cunoscut în Europa sub numele de Bacon, era fiul unui ministru de justiție. El însuși a îndeplinit multă vreme, în timpul domniei lui Iacob I, funcția de cancelar. Petrecîndu-și viața la curte, printre intriganți de tot soiul și văzîndu-și în același timp de înaltele sale îndatoriri, care ar fi copleșit pe oricare altul, Bacon a găsit totuși timpul necesar pentru a deveni un filozof de seamă, un bun istoric și un scriitor de mare ținută. Această performanță este cu atît mai uimitoare cu cît Bacon a trăit într-o epocă cînd nu se știa deloc cum trebuie să scrii și încă și mai puțin cum trebuie să cugeți. Cum se întîmplă

de obicei, i s-au recunoscut meritele mai mult după moarte decît în timpul vieții. Dușmanii lui se aflau la Londra, la curtea regală, iar admiratorii în țări străine.

Cînd marchizul de Effiat a escortat în Anglia pe prințesa Marie, fiica regelui Henric cel Mare[1], care trebuia să se căsătorească cu regele Carol, ambasadorul francez s-a dus să-i facă o vizită lui Bacon. L-a găsit zăcînd în pat într-o odaie cu perdelele trase. „Sînteți asemenea îngerilor", i-a spus marchizul. „Mereu auzim de ei; se zice că ne sînt superiori nouă oamenilor, însă nimeni n-a avut fericirea să-i vadă la față."

Se știe că Bacon a fost acuzat de o fărădelege nedemnă de un filozof și anume de corupție. Se știe, de asemenea, că a fost judecat de Camera Lorzilor. A fost condamnat să plătească o amendă de aproximativ patru-sute de mii de livre, socotită în banii noștri actuali, să fie demis din funcția de cancelar și exclus din Parlament.

Astăzi, englezii au un adevărat cult pentru Bacon, așa că anevoie spun că a fost acuzat pe drept. Dacă mi se cere părerea în această privință, voi răspunde, slujindu-mă de un cuvînt rostit de lordul Bolingbroke. În prezența lui se vorbea de zgîrcenia ducelui de Marlborough, cerîndu-i-se să ateste unele întîmplări. Atît timp cît trăise ducele, cei doi mari seniori se aflaseră întotdeauna pe poziții adverse și, ca atare, nu i se putea imputa lui Bolingbroke că vorbea de rău un prieten. „A fost un om atît de mare, a răspuns lordul, încît i-am uitat cusururile".

Mă voi mărgini deci să vorbesc de meritele care i-au adus Cancelarului Bacon stima întregii Europe.

Cea mai originală și cea mai bună din operele sale este cartea cea mai inutilă și cea mai puțin citită astăzi și anume Novum Scientiarum Organum. Ea reprezintă schela pe care s-a clădit noua filozofie. În clipa cînd edificiul a fost ridicat, cel puțin în parte, schela n-a mai avut la ce servi.

Cînd a scris-o, Bacon nu cunoștea încă natura, dar știa să indice căile care duceau spre cercetarea ei. Disprețuise încă din tinerețe știința pe care niște nebuni cu tichii pătrate pe cap o predau numind-o filozofie, în balamucurile botezate colegii. A făcut tot ceea ce i-a stat în putință pentru ca în aceste școli create pentru a perfecționa rațiunea oamenilor,

[1] Henri al IV-lea (n.t.).

profesorii să înceteze de a le-o stîlci prin felurite formule scolastice și concluzii neargumentate precum oroarea pe care natura o nutrește pentru vid, forme substanțiale și alte cuvinte de soiul ăstora pe care le consacraseră nu numai ignoranța oamenilor ci și folosirea lor în scrieri cu caracter religios.

Bacon este întemeietorul filozofiei experimentale. Nu este mai puțin adevărat că și înaintea lui se făcuseră unele descoperiri uluitoare. Oamenii inventaseră busola, tiparul, gravarea stampelor, pictura în ulei, oglinzile, mijlocul de a reda în oarecare măsură vederea bătrînilor prin lentilele numite ochelari, praful de pușcă etc. Căutaseră, găsiseră și cuceriseră o lume nouă. Cui i-ar fi trecut prin minte că aceste extraordinare descoperiri nu se datorau celor mai mari filozofi din epocile mai luminate decît a noastră? Ei bine, adevărul este că aceste mari schimbări s-au produs în vremea cînd domnea cumplita scolastică. Numai întîmplării trebuie să-i mulțumim pentru aceste inovații. S-a pretins chiar că ceea ce numim „hazard" a jucat un rol de seamă în descoperirea Americii. S-a crezut că numai bizuindu-se pe spusele unui căpitan al cărui vas fusese aruncat în timpul unei furtuni pe coasta uneia din insulele Caraibe, s-a hotărît Columb să pornească la drum.

Oricum ar sta lucrurile, oamenii pot merge acum pînă la capătul lumii, știu să distrugă orașe cu o mașină care bubuie mai tare decît tunetul dar nu cunosc circulația sîngelui, greutatea aerului, legile dinamicii și luminii, numărul planetelor etc. În răstimp un oarecine, care susține o teză despre principiile lui Aristotel sau despre universal (a parte rei) *sau altă gugumănie, este privit ca un fenomen extraordinar.*

Cele mai uimitoare și cele mai utile invenții nu s-au ivit din cele mai luminate minți ci se datorează unui instinct mecanic pe care îl posedă majoritatea oamenilor. Acești anonimi sînt autorii meșteșugurilor. Filozofii nu se pot făli cu ele. Descoperirea focului, plămăditul și coptul pîinii, topirea și făurirea metalelor, clădirea caselor, născocirea suveicii sînt lucruri de cu totul altă natură decît tiparul și busola. Totuși, aceste meșteșuguri au ieșit din capul unor oameni aproape sălbateci. Ce prodigioasă întrebuințare au dat grecii și romanii mecanicii! Asta nu i-a împiedicat însă să creadă că existau ceruri făurite din cristal și că stelele erau niște lămpi

mici, cărora li se întîmpla uneori să cadă în mare. Unul din cei mai de seamă filozofi greci, Anaxagoras, după ce a cugetat mult, a ajuns la concluzia că aștrii sînt niște pietricele care se desprinseseră de pămînt.

Într-un cuvînt, nimeni înainte de Cancelarul Bacon nu știa ce înseamnă filozofia experimentală. Toate cercetările întreprinse ulterior, cu unele foarte mici excepții, se află consemnate în cartea sa. El însuși a făcut unele experiențe. Astfel a construit un soi de mașini pneumatice grație cărora a intuit elasticitatea aerului. După alte încercări, era pe punctul să-i afle greutatea, cînd i-a luat-o înainte Torricelli. După puțin timp fizica experimentală a început să fie practicată simultan în toată Europa. Era vorba de o comoară ascunsă a cărei existență Bacon o bănuise. Încurajați de ceea ce aflase din cartea lui Bacon, toți filozofii încercau s-o dea la iveală. Am văzut că în susnumita lucrare se află formulată explicit acea lege a atracției, în general atribuită lui Newton.

Acest precursor al filozofiei a fost de asemenea un scriitor de mare ținută, un istoric și un om cultivat. Eseurile despre morală *sînt foarte prețuite, dar ele au fost concepute mai mult ca să instruiască decît ca să încînte. De vreme ce nu conțin nici satira rațiunii omenești ca* Maximele *ducelui de la Rochefoucauld, nici un program al scepticismului ca* Eseurile *lui Montaigne, ele sînt mai puțin citite azi decît genialele opere scrise în Franța.*

Cartea sa intitulată Viața lui Henric al II-lea *a trecut drept o capodoperă, dar e de mirare că s-au putut găsi unele persoane care să compare o lucrare atît de puțin importantă cu istoria scrisă de celebrul nostru istoric, domnul de Thou*[1]*.*

[1] Jacques Auguste de Thou (1533—1617), magistrat și istoric francez, autorul volumului *Histoire de mon temps* scris în limba latină, apărut la Paris în 1604 (n.t.).

Capitolul IV

CE LI S-A ÎNTÎMPLAT PE GLOBUL TERESTRU

După ce se odihniră nițeluș, mîncară la prînz doi munți, dealtfel foarte bine gătiți de slujitorii lor. După masă, doriră să afle în ce ținut anume poposiseră. Porniră mai întîi de la nord la sud. Un pas normal al locuitorului din Sirius, ca și ai însoțitorilor săi, măsura aproximativ cinsprezece mii de coți. Piticul din Saturn se ținea după el, gîfîind, dar fără să-l poată ajunge, întrucît el trebuia să facă vreo doisprezece pași, în timp ce celălalt punea stîngul înaintea dreptului. Dacă îmi este îngăduită o asemenea comparație, aș spune că semăna cu un cățeluș din speța celora pe care doamnele îl poartă în manșon întovărășind un zdrahon din garda regelui Prusiei.

Cum cei doi mergeau destul de iute, nu le trebui mai mult de treizeci și șase de ore ca să facă înconjurul globului. E drept că soarele, sau mai bine zis pămîntul, ajunge într-o zi la capătul unei asemenea călătorii, dar e cazul să ne gîndim că e mai ușor să te învîrtești în jurul axei tale decît să bați drumurile cu piciorul. Așadar, s-au întors exact în locul de unde porniseră, după ce zăriseră o băltoacă numită Mediterana și alt eleșteu care poartă numele de marele Ocean fiindcă înconjoară toată movilița. Piticului, apa îi ajunsese pînă aproape de genunchi, iar celuilalt de abia pînă la glezne. Făcură tot ce le stătu în puteri, mergînd cruciș și curmeziș pentru a încerca să-și dea seama dacă globul era locuit au ba. Se aplecară, se întinseră pe jos, pipăiră peste tot. Ochii și mîinile lor erau prea mari pentru niște tîrîtoare atît de mici, așa încît nu simțiră nimic care să le dea de bănuit că noi și ceilalți locuitori ai globului, confrații noștri, avem cinstea de a exista.

Piticul, care uneori se cam pripea, ajunse la concluzia că nu era nimeni pe pămînt. Primul său argument era faptul că nu văzuse nici o viețuitoare. Micromegas îl puse la punct, foarte politicos dealtfel, spunîndu-i că felul lui de a cugeta nu era din cele mai corecte.

— Oare, grăi el, fiindcă nu poți vedea cu ochii dumitale anumite stele de mărimea cincizeci, pe care eu le văd perfect, ajungi la concluzia că ele nu există?

— Mă rog, zise piticul, dar am pipăit bine.

— Mă rog, spuse celălalt, dar n-ai simțit bine.

— Mă rog, zise piticul, globul ăsta e făcut cam anapoda, și are o formă atît de neregulată încît mi se pare nemaipomenit de caraghios. O harababură cum nu s-a mai văzut. Ia te uită la pîrîiașele astea. Nici unul nu curge drept. Cît despre iazuri, nu sînt nici rotunde, nici ovale, nici pătrate. Nu vezi unul care să aibă un contur precis! Pe deasupra globul e zgrunțuros, și pe alocuri niște ieșituri mi-au zgîriat picioarele! (vorbea despre munți). Ce să mai zic de forma lui! Ia privește cît de teșit este la poli, și cît de stîngaci se învîrtește în jurul soarelui. Nu-i de mirare că la poli nu crește nimic din cauza climei. Ca să spun drept, cred că aceste meleaguri sînt nelocuite, deoarece mi se pare că unor oameni întregi la minte nu le-ar place să trăiască aici.

— Poate că n-or fi întregi la minte, zise Micromegas. Dar trebuie să mărturisesc că există unele indicii că globul ăsta n-a fost creat în van. Tot ce vezi ți se pare contra ordinei, fiindcă în Saturn și în Jupiter totul este tras cu rigla. Poate că din acest motiv priveliștea ți se pare cam haotică. Nu ți-am spus oare că în cursul călătoriilor mele atenția mea s-a îndreptat asupra diversității?

Saturnianul găsi răspuns la toate. Gîlceava nu s-ar fi sfîrșit niciodată, dacă, din fericire, Micromegas, înfierbîntîndu-se în timp ce vorbea, nu și-ar fi rupt colanul de diamante. Pietrele căzură pe pămînt. Erau niște nestemate inegale și foarte frumoase, cel mai mare cîntărind două sute de mii de kilograme, cele mai mici doar cincizeci. Piticul luă de pe jos cîteva. Cînd le apropie de ochi, își dădu seama că felul cum erau tăiate îți permitea să te folosești de ele ca de cele mai

bune microscoape. Ca atare, apucă un mic microscop care avea un diametru de treizeci de coţi pe care şi-l apropie de ochi. La rîndul lui, Micromegas alese unul cu un diametru de şapte sute cincizeci de coţi. Se dovediră excelente, dar ca să vadă ceva trebuiră mai întîi să le ajusteze. În cele din urmă, locuitorul din planeta Saturn văzu ceva imperceptibil mişcîndu-se în valurile mării Baltice: era o balenă. O luă binişor în mînă şi, punînd-o pe unghia degetului mare, o arătă lui Micromegas, care izbucni din nou în rîs văzînd cît de nemaipomenit de mici erau locuitorii globului nostru. Celălalt, convins de data aceasta că pămîntul nu e pustiu, îşi închipui imediat că era locuit de balene. Fiind un logician de forţă, încercă să descopere de unde şi cum un asemenea atom avea capacitatea să se mişte, întrebîndu-se dacă era dotat cu inteligenţă, libertatea de a acţiona şi voinţă. Micromegas nu ştia ce să creadă. Cercetă cu de-amănuntul specimenul şi ajunse la concluzia că era imposibil să crezi că în interiorul unei asemenea mogîldeţe putuse găsi sălaş un suflet. Cei doi călători erau din ce în ce mai mult ispitiţi să creadă că pe planeta unde poposiseră nu exista decît materie inanimată cînd, cu ajutorul microscopului, zăriră ceva mai mare decît o balenă plutind pe Marea Baltică. Se ştie că pe atunci un grup de filozofi se întorceau de la cercul polar, unde făcuseră nişte cercetări fără precedent. S-a scris în gazetă despre expediţie, spunîndu-se că vasul a eşuat pe coasta Botniei[1] şi că oamenii au izbutit cu mare greutate să scape cu viaţă, dar nu se ştie niciodată cum se desfăşoară în realitate lucrurile.

Voi încerca să povestesc această întîmplare, fără înflorituri, şi acest lucru, fie vorba între noi, reprezintă un mare efort pentru un istoric.

[1] Domnii de Maupertuis, Clairaut, Le Monnier etc. s-au dus în 1736 la Tornea pentru a măsura gradul meridianului şi s-au întors aducînd două femei din Laponia (nota lui Voltaire la ediţiile din 1748 şi 1752 la *Discours en vers sur l'homme*).

EXPERIENŢELE ŞI RAŢIONAMENTELE CELOR DOI CĂLĂTORI

Micromegas întinse cu multă băgare de seamă mîna spre locul unde se ivise obiectul, se răzgîndi, temîndu-se să nu se fi înşelat, apoi tot deschizînd şi închizînd două degete prinse cu dibăcie vasul pe care se aflau domnii filozofi şi-l puse cu grijă pe unghie, ca nu cumva să-l strivească.

— Animalul ăsta nu seamănă de fel cu primul, zise piticul din Saturn.

Locuitorul din Sirius aşeză „animalul" în palmă.

Pasagerii şi echipajul care crezuseră că fuseseră smulşi de un uragan şi aruncaţi pe un soi de stîncă începură cu toţii să se agite.

Marinarii se repeziră spre butoaiele cu vin şi le rostogoliră pe mîna lui Micromegas, venind şi ei pe urma lor. Geometrii cu octanţi şi compasuri în mînă şi fetele din Laponia coborîră la braţ pe degetele lui Micromegas. Mă rog, se învîrtiră în fel şi chip pînă ce uriaşul începu să simtă nişte gîdilituri în palmă; de fapt îi înfigeau în degetul arătător un baston cu un vîrf ascuţit. Simţind o uşoară usturime, Micromegas îşi zise că din animalul pe care-l ţinea în mînă mustea ceva, fără însă să se ducă mai departe cu gîndul. Microscopul, datorită căruia abia puteai deosebi o balenă de o corabie, nu putea capta o vieţuitoare atît de imperceptibilă cum sîntem noi oamenii.

Nu vreau să jignesc pe nimeni, dar rog persoanele care-şi dau ifose să ţină seama că, văzuţi de la o anumită distanţă, oamenii de pe globul nostru, fie ei şi înalţi, nu par mai mari decît un animal care măsoară cam a şasea suta mie parte dintr-un deget, care ar învîrti o bilă cu un diametru de cinci coţi. Imaginaţi-vă o substanţă capabilă să cuprindă în mîini întreg pămîntul, o substanţă dotată cu organe sensitive proporţional dezvoltate cu cele pe care le posedăm noi — şi s-ar putea să existe multe substanţe de felul acesta —, încercaţi să vă imaginaţi ce părere ar avea substanţa respectivă despre bătăliile în urma cărora ne-am ales cu două sătuleţe pe care, dealtfel, a trebuit să le dăm repede înapoi.

Nu mă îndoiesc că, de i se va întîmpla unui căpitan de grenadiri să citească ce-am scris aici, nu va ordona pe dată ca soldații din trupa lui să poarte căciuli cu două palme mai mari decît cele pe care le poartă acum. Trebuie să-l avertizez însă că măsura va fi luată în zadar. Orice ar face, căpitanul și soldații lui nu vor fi niciodată altceva decît niște ființe infinit de mici.

De cît de mare iscusință a trebuit să dea dovadă Micromegas pentru a putea zări atomii de care v-am vorbit! Cînd Leuwenhoek și Hartsoeker văzură, sau crezură că văd substanța din care sîntem plămădiți, n-au făcut nici pe departe o descoperire atît de uluitoare.

Nu vă pot descrie bucuria lui Micromegas cînd văzu aceste minuscule organisme mișcîndu-se, gesticulînd și făcînd tot felul de treburi. Începu să chiuie și puse încîntat unul din microscoape în mîinile tovarășului său de călătorie.

— Îi văd! strigau amîndoi deodată. Ia te uită cum merg ducînd greutăți în spate, cum se apleacă, cum se ridică!

Grăind astfel, mîinile le tremurau și de plăcerea de a contempla obiecte atît de minuscule și de frica de a le pierde din ochi. Locuitorul planetei Saturn, trecînd de la o excesivă neîncredere la o tot atît de excesivă convingere, consideră că subiecții supuși investigației se ocupau cu propagarea speciei.

— În sfîrșit, *spuse el*, am prins natura asupra faptului[1].

Se înșela însă, luîndu-se după aparențe, ceea ce se întîmplă adesea, fie că te slujești ori ba de microscoape.

Capitolul VI

CE LI S-A ÎNTÎMPLAT CÎND AU LUAT CONTACT CU OAMENII

Mult mai bun observator decît piticul, Micromegas văzu limpede că atomii vorbeau unii cu alții și-i atrase atenția tovarășului său de drum. Locuitorul din Saturn, supărat că emisese o asemenea ipoteză, nu voi nici în ruptul capului să admită că specimenele respective își pot comunica ideile. Avea darul de a învăța repede, ca și Micromegas, limbi străine. Fiindcă nu-i auzea vorbind, hotărî că nu vorbeau. Dealtfel, cum oare aceste ființe imperceptibile ar fi putut avea organe vocale, și chiar de ar fi avut, ce puteau oare să-și spună? Pentru a vorbi e nevoie să gîndești, cît de cît. Presupunînd că gîndeau, ființele astea ar fi trebuit să posede și echivalentul a ceea ce se numește suflet. Faptul de a atribui echivalentul unui suflet acestei specii i se părea de-a dreptul absurd.

— Să-mi fie iertat, spuse Micromegas, dar pînă adineauri erai convins că făceau dragoste. Crezi oare că se poate face dragoste fără să gîndești, fără să rostești vreun cuvînt, sau cel puțin să dai de înțeles ce vrei? Pe de altă parte, consideri oare că este mai greu să aduci un argument decît să faci un copil? Eu unul socot aceste două activități drept mari mistere.

— Nu mai îndrăznesc să zic nici da nici ba, spuse piticul, nu mai am nici o părere. Trebuie să cercetăm îndeaproape aceste insecte. Vom trage concluziile mai tîrziu.

— Drept grăiești, răspunse Micromegas.

Luă repede o pereche de foarfeci și-și tăie unghiile, și cu o bucățică din cea tăiată de la degetul mare făcu un fel de cornet în formă de pîlnie pe care și-l puse la ureche. Circumferința pîlniei cuprindea întregul vas și echipajul. Cea mai mică șoaptă intra în fibrele circulare ale unghiei, așa încît, datorită ingeniozității sale, filosoful venit din Sirius ajunse să distingă perfect zumzetul insectelor de pe pămînt. În cîteva ceasuri desluși cuvintele și pînă la urmă înțelese limba franceză. Piticul izbuti și el, deși îi veni mai greu, să priceapă ce spuneau pămîntenii. Uimirea celor doi călători creștea din ce în ce mai mult. Auzeau niște molii vorbind cu destul bun simț, și acest joc al naturii li se părea inexplicabil.

Vă dați desigur seama că atît Micromegas cît și piticul ardeau de nerăbdare să stea de vorbă cu atomii. Se temeau însă ca vocile lor tunătoare, și mai ales cea a lui Micromegas, să nu-i asurzească mai înainte ca cei cărora li se adresau să fi auzit ce voiau să le spună. Se străduiră deci să-și domolească glasurile. Își puseră în gură niște scobitori cu vîrfuri foarte ascuțite care ajungeau în apropierea vasului. Locuitorul din Sirius stătea cu piticul pe genunchi și cu vasul

[1] Aluzie la un citat din Fontenelle în *Eloge de Tournefort* (n.t.).

pe unghia degetului mare. Își înclinase capul și vorbea cît putea de încet. În sfîrșit, datorită tuturor precauțiilor enumerate mai sus și multor altora, Micromegas își începu astfel cuvîntarea:

— Insecte invizibile, voi, cărora mîna Creatorului a binevoit să le insufle viață în hăul infinitului mic, luați aminte. Vă spun că nu voi înceta să-i mulțumesc Făcătorului tuturor lucrurilor pentru a-mi fi îngăduit să descifrez taine care mi se păreau de nepătruns. Poate că la curtea mea nimeni nu va catadicsi să se uite la voi. Eu unul nu disprețuiesc pe nimeni și vă propun să vă iau sub oblăduirea mea.

Dacă a fost cineva mirat pe lume, mirarea lui nici că se poate compara cu cea a oamenilor care auziră aceste cuvinte. În primul rînd nu-și dădeau seama de unde li se vorbea. Duhovnicul echipajului spuse rugăciuni pentru a alunga diavolii, marinarii începură să înjure, iar filozofii de pe vas elaborară pe dată un sistem, sau mai bine zis mai multe. Din păcate, cu toate sistemele lor, nu izbutiră niciodată să afle cine le vorbea. Piticul din Saturn, care avea o voce mai dulce decît cea a lui Micromegas le făcu cunoscut, pe scurt, cu cine aveau de a face. Le povesti cum călătorise în Saturn, le spuse cine era domnul Micromegas și, după ce îi căină că erau atît de minusculi, îi întrebă dacă se aflaseră întotdeauna în această jalnică stare, vecină cu neființa. Îi mai rugă să-i comunice ce anume făceau pe un glob care părea să aparțină balenelor, dacă erau fericiți, dacă se înmulțeau, dacă erau înzestrați cu suflete și mai puse mii de alte întrebări de același soi.

Un om de pe vas, mai îndrăzneț decît tovarășii lui, și pe deasupra și mai iscusit în a da replica, se simți jignit la culme că se putea îndoi cineva de faptul că avea suflet și se puse pe dată să-și cerceteze interlocutorul prin niște vizoare pe care le fixă pe compas. După ce trecu de la un marcaj la altul luă cuvîntul și grăi astfel:

— Vă închipuiți poate, domnule, fiindcă din cap pînă în tălpi măsurați o mie de stînjeni, că sînteți...

— O mie de stînjeni, strigă piticul. Dumnezeule mare! De unde a putut oare afla cît măsor? O mie de stînjeni! Așa a zis și nu s-a înșelat nici un pic. Măi să fie! Atomul ăsta m-a măsurat. Am de-a face cu un geometru. Știe ce înălțime

am. Eu nu știu însă cît e de mic, deși mă uit la el cu microscopul.

— Da, domnule, v-am măsurat, zise fizicianul, și am să-l măsor și pe prietenul dumneavoastră care vă întrece în înălțime.

Propunerea fu acceptată. Excelența Sa, Micromegas, se întinse pe jos, căci, dacă ar fi stat în picioare, capul s-ar fi aflat mult deasupra norilor. Filozofii noștri îi înfipseră un copac falnic într-un loc despre care doctorul Swift nu s-ar fi sfiit să vorbească pe șleau, dar eu nu mă încumet, din prea mare respect pentru doamne, să-i spun pe nume. Apoi printr-o serie de triunghiuri legate între ele, ajunseră la concluzia că ceea ce vedeau era un tînăr care măsura cinci mii de coți.

Cînd auzi aceste cuvinte, Micromegas spuse:

— Îmi dau seama mai mult ca oricînd că nu trebuie să judeci niciodată luîndu-te după mărimea aparentă. Ție, Doamne, care ai înzestrat cu inteligență aceste corpuscule ce păreau atît de vrednice de dispreț, văd că infinitul mic îți este tot atît la îndemînă ca infinitul mare. Dacă este posibil să existe și ființe încă și mai mici decît astea, n-ar fi exclus ca și ele să aibă o minte superioară celei pe care le-ai hărăzit-o acelor animale de toată mîndrețea pe care le-am văzut în cer și ale căror tălpi puteau umbri în întregime acest glob.

Unul dintre filozofi spuse că putea afirma cu toată tăria că există într-adevăr ființe inteligente mult mai mici decît oamenii. Îi vorbi nu atît despre fantasmagoriile pe care le-a povestit Vergiliu despre albine cît despre descoperirile lui Swammerdam și disecțiile făcute de Réaumur. În sfîrșit îi destăinui că există animale care reprezintă pentru albine ceea ce reprezintă albinele în ochii oamenilor, afirmînd că același lucru era valabil și pentru omul din Sirius comparat cu animalele imense de care le amintise, acestea apărînd la rîndul lor față de altele doar drept niște atomi. Încetul cu încetul convorbirea deveni plină de miez și Micromegas luă și el cuvîntul.

CONVORBIRE CU OAMENII

— Atomi inteligenţi, în care se vădeşte iscusinţa şi puterea Celui fără de sfîrşit, sînt sigur că pe globul vostru vă puteţi adăpa din cele mai curate bucurii, căci, fiind făcuţi din atît de puţină materie, păreţi plămădiţi numai din spirit, aşa încît trebuie să vă petreceţi viaţa iubind şi gîndind, căci aceasta este adevărata viaţă a celor creaţi întru duh. N-am dat niciodată de adevărata fericire, dar, fără îndoială, aici trebuie să-şi fi aflat lăcaşul.

Cînd îl auziră vorbind astfel toţi filozofii clătinară din cap şi unul din ei, mai de bună credinţă decît confraţii săi, mărturisi fără ocol că, lăsînd de o parte un mic număr de locuitori, nu prea stimaţi dealtfel, populaţia globului se compunea din nebuni, ticăloşi şi obidiţi.

— Dispunem de mai multă materie decît ne este de trebuinţă, mai zise el, pentru a face rău, dacă răul provine din materie şi de prea multă minte, dacă răul de acolo se trage. Sînteţi oare la curent, că acum, chiar în clipa cînd mă adresez dumneavoastră, o sută de mii de descreieraţi din speţa noastră care îşi acoperă capul cu pălării ucid un număr egal de semeni de-ai lor care poartă turbane sau viceversa, şi că pe întreg pămîntul aşa s-au petrecut lucrurile de cînd e lumea lume ?

Micromegas se înfioră şi întrebă pentru ce anume se încăierau aceste pipernicite animale.

— Pentru o grămăjoară de praf nu mai mare decît călcîiul dumneavoastră, răspunse filozoful. Nici unul din milioanele de oameni care se duc să moară în război nu se alege cu nimic din petecul de pămînt cucerit de ei. Se dau bătălii numai ca să se afle dacă locul cu pricina va fi stăpînit de un anumit om căruia i se spune Sultan sau de altul căruia i se zice, nu ştiu de ce, Cezar. Cei doi n-au văzut şi nu vor vedea niciodată petecul de pămînt pentru care s-a declarat război şi nici unul din animalele care se omoară reciproc n-a zărit măcar animalul pentru care se măcelăresc.

— Nemernicilor, strigă Micromegas în culmea indignării, cum oare poate cineva concepe asemenea furie şi atîta nebunie ? Îmi vine să fac trei paşi şi să zdrobesc cu piciorul acest muşuroi de asasini ridicoli.

— Nu e nevoie să vă daţi atîta osteneală, i se răspunse. Oamenii se pricep foarte bine să facă tot ce trebuie pentru a merge la pieire. Vă informăm că într-un răstimp de zece ani dispare a suta parte din numărul populaţiei. Chiar dacă n-ar fi tras sabia din teacă, oamenii mor, fie de foame, fie că au trudit prea mult. Alţii fiindcă n-au ştiut ce-i cumpătarea. Dealtfel nu oamenii de rînd trebuie pedepsiţi, ci acei barbari care nu ies din birourile lor. În timp ce-şi fac digestia, ordonă să fie masacraţi milioane de oameni. Cînd ordinul a fost îndeplinit se duc cu mare alai să-i mulţumească lui Dumnezeu.

Călătorului i se frînse inima de milă pentru minuscula rasă umană, atît de plină de uluitoare contraste.

— Deoarece faceţi parte din puţinii înţelepţi care vieţuiesc pe glob, zise el, şi deoarece nu omorîţi şi nu jefuiţi pe nimeni, vă rog să-mi spuneţi domnilor cu ce vă petreceţi timpul.

— Disecăm muşte, răspunse filozoful, măsurăm linii, adunăm numere. Sîntem de acord cu privire la două-trei probleme pe care le înţelegem şi ne certăm mereu cînd e vorba de cele două sau trei mii cărora nu le-am dat de rost.

Celor doi călători le trecu prin gînd să-i întrebe pe aceşti atomi înzestraţi cu inteligenţă care erau punctele asupra cărora aveau aceleaşi păreri.

— Ce distanţă există, după opinia dumneavoastră, între steaua Canicului şi marea stea a Gemenilor ?

— Treizeci şi trei de grade şi jumătate, răspunseră cu toţii în cor.

— Dar de aici la lună ?

— Şaizeci de jumătăţi ale diametrului pămîntului, ca să spunem o cifră rotundă.

— Cît cîntăreşte aerul vostru ?, îi mai întrebă Micromegas, sperînd să-i înfunde, dar cu toţii răspunseră că aerul are o pondere de nouă sute de ori mai mică decît acelaşi volum din cea mai uşoară apă şi de nouăsprezece mii de ori mai mică decît aurul din care se bat monedele.

Piticul din Saturn, mirat de răspunsurile lor, fu ispitit să creadă că acei oameni cărora nu consimţise să le acorde un suflet cu un sfert de oră mai înainte, erau vrăjitori.

În încheiere, Micromegas le grăi astfel :

— *Fiindcă știți atît de bine ce se află în afară, cunoașteți desigur și mai bine ce se află înăuntrul dumneavoastră. Vă rog deci să-mi destăinuiți ce este sufletul și care este mecanismul gîndirii.*

Filozofii începură iar să vorbească cu toții deodată, dar fiecare spunea altceva. Cel mai bătrîn vorbea despre Aristot, un altul îi tot dădea cu Descartes, ceilalți îi citau cînd pe Malebranche, cînd pe Leibnitz, cînd pe John Locke. Un peripatetician destul de în vîrstă zise sus și tare :

— *Sufletul este o* entelehie *și o rațiune datorită căreia are puterea de a fi ceea ce este. Așa susține Aristot la pagina 633, din ediția apărută la Louvre.*[1] *Citez :* Ἐντελέχεια ἔστι *etc.*

— *Nu prea înțeleg limba elină, spuse uriașul.*

— *Nici eu, mărturisi molia filozoafă.*

— *Atunci ce-ți veni să-l citezi pe numitul Aristotel în limba elină.*

— *Fiindcă se cuvine să cităm ceea ce nu înțelegem deloc în limba pe care o pricepem cel mai puțin.*

Cartezianul grăi astfel :

— *Sufletul este un spirit pur care încă de pe vremea cînd se afla în pîntecele mamei sale a primit toate ideile metafizice. Din clipa cînd a ieșit de acolo a fost însă obligat să meargă la școală și să ia totul de la capăt ca să învețe tot ce știa atît de bine și nu va mai ști niciodată.*

— *La ce bun, răspunse animalul care măsura opt leghe să fii un făt atît de savant în burta maică-ti și să devii atît de neștiutor cînd încep să-ți crească tuleile ? Dar de fapt ce înțelegi oare prin spirit ?*

— *Poftim întrebare ! Habar n-am. Se zice că nu este materie.*

— *Ești cel puțin în stare să-mi spui ce este materia ?*

— *Cum să nu. De exemplu această piatră este cenușie, are o anumită formă, posedă trei dimensiuni, are o pondere și este divizibilă.*

— *Ei și ? Te hotărăști sau nu să-mi spui ce este acest lucru care ți se pare divizibil și cîntărește cît o fi cîntărind ? I-ai enumerat doar cîteva din atribute, dar îmi poți oare spune ce este ea de fapt ?*

— *Nu, nu pot.*

[1] Volumul a apărut în 1619 sub îngrijirea lui Guillaume du Val (n.t.).

— *Deci nu știi ce este materia.*

Atunci domnul Micromegas găsi de cuviință să se adreseze altui filozof care stătea pe degetul său mare și să-l întrebe ce era sufletul lui și cu ce se îndeletnicea.

— *Nu se îndeletnicește cu nimic, răspunse adeptul lui Malebranche. Dumnezeu face pentru mine tot ce trebuie. Văd totul prin Dumnezeu, fac totul întru Domnul. El e cel care săvîrșește totul fără ca eu să am vreun amestec.*

— *La ce bun atunci să mai faci umbră pămîntului, îl întrebă înțeleptul din Sirius. Dar, dumneata prietene, mai spuse Micromegas adresîndu-se de astă dată unuia din discipolii lui Leibnitz, îmi poți spune ce este sufletul dumitale ?*

— *E un ac care indică orele pe un cadran, în timp ce trupul meu e o pendulă care bate la anumite intervale, sau mai bine zis, căci se poate lua și așa, pendula sună în timp ce trupul indică orele. Altfel spus, sufletul meu este oglinda în care se reflectă universul și corpul meu rama care încadrează oglinda. Este limpede, nu e așa ?*

Alături de cel care vorbise se mai afla și alt filozof, adept al lui John Locke. Cînd fu întrebat spuse :

— *Nu știu cum gîndesc, dar știu că de cîte ori mi s-a întîmplat s-o fac, gîndurile mele s-au ivit din senzații. Nu mă îndoiesc că există substanțe imateriale dotate cu inteligență, dar nu-mi prea vine să cred că i-ar fi imposibil lui Dumnezeu să insufle gîndire materiei. Respect puterea eternă și nu e de căderea mea să-i atribui limite. Nu afirm nimic. Mă mulțumesc să cred că există mai multe lucruri posibile decît s-ar putea bănui.*

Micromegas zîmbi. Era de părere că cel care luase cuvîntul la urmă era cel mai înțelept. Piticul din Saturn l-ar fi îmbrățișat, dacă n-ar fi fost atît de mare și filozoful atît de mic.

Din nefericire se mai afla acolo și un fitecine cu o tichie pătrată pe cap care le luă maul tuturor celorlalți filozofi. Declară că el cunoaște taina tuturor lucrurilor, că era dezvăluită în Suma Teologică, *privindu-i de sus în jos și de jos în sus pe cei ce veneau din planetele cerești. Susținu că atît persoanele lor, cît și lumile din care veneau, soarele, precum și stelele lor, mă rog, totul era făcut numai și numai pentru oameni.*

Cînd îl auziră, cei doi călători se tăvăliră de rîs, și hohotele lor aminteau de acel rîs fără sfîrșit despre care Homer

spune că aparține zeilor. În timp ce trupurile lor se zvîrcoleau de atîta rîs, vasul pe care Micromegas îl ținea pe o unghie căzu în buzunarul pantalonilor piticului din Saturn. Își dădură multă osteneală ca să-l găsească și să pună la loc echipajul pe punte. Locuitorul din Sirius așeză iar în palma lui moliile și le vorbi cu multă blîndețe, deși în fundul sufletului stăruia un fel de rîcă produsă de faptul că aceste ființe infinit de mici aveau un orgoliu infinit de mare. Le făgădui că va scrie pentru ei, cu litere minuscule, o carte de filozofie unde vor putea găsi cheia tuturor lucrurilor.

Micromegas s-a ținut de cuvînt și le-a înmînat volumul înainte de plecarea lui de pe globul nostru. Tratatul a fost dus la Paris, la Academia de Științe. Cînd a fost deschis, s-a putut constata că era alcătuit dintr-un teanc de file albe.

Secretarul Academiei a exclamat :

— Mă așteptam !

CANDID SAU OPTIMISMUL

Traducere din limba germană
de domnul doctor Ralph
cu adaosurile găsite în buzunarul doctorului
cînd s-a săvîrșit din viață la Minden
în anul de grație 1759

Capitolul I

DESPRE FELUL CUM A CRESCUT CANDID ÎNTR-UN FRUMOS CASTEL ȘI DESPRE MODUL CUM A FOST ALUNGAT DE ACOLO.

În Westfalia, în castelul domnului baron de Thunder-ten-Tronckh trăia un băiețel pe care natura îl înzestrase cu o fire cum nu se poate mai blîndă. Fața îi era senină ca și sufletul. Avea destulă minte, dar nu din cele întortocheate, și o judecată limpede. Pentru acest motiv, îmi zic eu, oamenii l-au poreclit Candid. Slugile, care se aflau de ani de zile în casa baronului, bănuiau că era fiul surorii domnului baron, făcut cu un boiernaș din vecinătate, un om de treabă de altminteri, dar pe care domnișoara n-a vrut niciodată să-l ia de bărbat fiindcă putuse dovedi doar că șaptezeci și unu din strămoșii lui figuraseră în analele aristocrației, restul arborelui său genealogic pierzîndu-se în negura timpului.

Domnul baron era unul din cei mai de vază nobili din Westfalia, întrucît castelul său avea nu numai ușă, ci și ferestre. Unul din pereții celei mai mari dintre încăperi era chiar împodobit cu tapiserii. Cîinii din curte, adunați laolaltă, puteau, la nevoie, alcătui o haită cînd domnul baron se ducea la vînătoare ; la aceste ocazii, grăjdarii îi slujeau drept go-

nași; duhovnicul lui era popa din sat. Toată lumea i se adresa spunîndu-i „Înălțimea Voastră" și se prăpădea de rîs cînd baronul avea chef să spună snoave.

Doamna, soția sa, care cîntărea ceva mai mult de o sută cincizeci de kilograme, se bucura de deosebită stimă tocmai fiindcă era atît de corpolentă, își îndeplinea datoriile de stăpînă a casei cu o mare demnitate așa că toată lumea o respecta. Fiica ei, Cunegunda, în vîrstă de șaptesprezece ani, era rumenă la față, durdulie și ademenitoare. Feciorul baronului părea făcut după chipul și asemănarea lui taică-su. Pe profesorul Pangloss, oracolul casei, micuțul Candid îl asculta, luînd drept bun tot ce spunea, ca un copil cuminte ce era.

Pangloss preda metafizico-teologo-cosmolonigologia. Demonstra admirabil că nu există efect fără de cauză și că, în cea mai bună dintre toate lumile posibile, castelul domnului baron era cel mai frumos din toate castelele și că doamna, soția sa, era cea mai desăvîrșită din toate baronesele posibile.

„A fost dovedit, spunea el, că lucrurile nu pot fi altfel decît sînt; totul fiind creat pentru un scop anume, decurge de la sine că acest scop nu poate fi decît cel mai bun. Vă rog să băgați de seamă că nasurile au fost făcute ca să stea pe ele ochelari. Ni s-au dat picioare ca să le încălțăm și ca atare avem încălțări. Pietrele au fost făurite ca să fie cioplite și să se facă din ele castele; iată de ce domnul baron este stăpînul unui foarte frumos castel; cel mai de vază baron din ținut trebuie să aibă cea mai bună locuință; porcii fiind lăsați pe lume ca să fie mîncați de oameni, ne înfruptăm din carnea lor tot anul; în consecință cei care au spus că totul merge bine pe lume au spus o nerozie; corect ar fi fost să spună că totul merge cum nu se poate mai bine."

Candid asculta cu mare atenție și, neștiutor cum era, credea tot ce auzea, mai ales că domnișoara Cunegunda i se părea nespus de frumoasă, deși nu cutezase niciodată să facă o asemenea declarație. Trase concluzia că, dacă n-ai avut norocul de a te naște baron de Thunder-ten-Tronckh, fericirea de gradul doi constă în a fi domnișoara Cunegunda, cea de gradul trei în faptul de a o putea vedea zilnic, și fericirea de gradul patru în posibilitatea de a-l asculta pe profesorul Pangloss, cel mai mare filozof din tot ținutul și, prin urmare, cel mai mare din lume.

Într-o bună zi, Cunegunda, în timp ce se plimba într-o pădurice din preajma castelului, căreia i se spunea îndeobște „parcul", îl văzu pe Pangloss dînd într-un tufiș o lecție de fizică experimentală unei jupînese de ale maică-si, o fetișcană oacheșă, tare frumușică și care se dovedea o elevă foarte ascultătoare. Cunegunda avea multă tragere de inimă pentru știință. Observă cu mare atenție experiențele repetate la care îi fusese dat să asiste; înțelese perfect rațiunea suficientă a filozofului, efectele și cauzele și se îndepărtă foarte tulburată, gînditoare și dornică de a deveni la rîndul ei o femeie savantă. I se năzări că și ea ar putea deveni rațiunea suficientă a tînărului Candid, după cum, la rîndul lui, tînărul ar putea deveni a ei.

Cînd se întorcea acasă, îl întîlni pe Candid și se roși la față. Candid roși și el. Cunegunda îi dădu bună ziua gîfîind de emoție și Candid îi răspunse fără să știe ce vorbe îi ieșeau din gură. A doua zi, după cină, Cunegunda și Candid, sculîndu-se de la masă, se opriră după un paravan. Cunegunda lăsă să-i cadă batista; Candid o ridică. Domnișoara îl luă de mînă, fără să se gîndească la rele și tînărul, la fel de nevinovat ca și ea, sărută mîna domnișoarei cu atîta foc, cu atîta gingășie și cu atîta grație încît buzele li se întîlniră, ochii începură să le scapere, genunchii să le tremure și mîinile să o ia cam razna. Domnul baron de Thunder-ten-Tronckh trecu din întîmplare pe acolo și, văzînd această cauză și al ei efect, îl goni pe Candid din castel dîndu-i un picior în fund. Cunegunda leșină. Doamna baroneasă îi trase o pereche de palme de îndată ce fata își reveni în simțiri. Și iată cum restriștea se abătu pe cel mai frumos și cel mai îmbietor castel din toate castelele posibile.

. . . .

Capitolul XXVI

UNDE ESTE VORBA DESPRE O CINĂ LA CARE AU LUAT PARTE CANDID ȘI MARTIN ÎMPREUNĂ CU ȘASE STRĂINI ȘI SE SPUNE CINE ERAU ACEȘTIA

Într-o seară, cînd, urmat de Martin, Candid se îndrepta spre masa unde se așezaseră niște străini care trăseseră la

același han, un om cu fața tuciurie se ivi în spatele lui și, luîndu-l de braț, îi șopti :

— Fiți gata de drum. Luați aminte. Plecăm curînd.

Cînd întoarse capul, Candid dădu de Cacambo. Numai dacă ar fi văzut-o pe Cunegunda ar fi fost atît de uluit și de încîntat. Mai-mai să-și iasă din minți de bucurie. Îl îmbrățișă pe scumpul său prieten și-i spuse :

— Cunegunda e aici, nu e așa ? Unde se află ? Du-mă repede la ea ca să mor de fericire la picioarele ei.

— Cunegunda nu e aici, răspunse Cacambo, e la Constantinopol.

— Dumnezeule mare ! Tocmai la Constantinopol ! Chiar dacă ar fi în China și tot aș zbura spre ea. Haidem !

— Vom porni după cină, grăi Cacambo. Nu pot să vă spun decît atît ; sînt sclav și stăpînul meu mă așteaptă ; trebuie să-l servesc la masă. Tăceți chitic, ospătați-vă și fiți gata de drum.

Candid, cînd voios foarte, cînd cătrănit la culme, mulțumit de a-l fi revăzut pe credinciosul său prieten, mirat de a-l fi regăsit în sclavie, amețit la gîndul că se va reîntîlni cu aleasa inimii lui, mă rog, cu sufletul răvășit și cu mintea înfierbîntată, luă loc, împreună cu Martin, — care privea cu indiferență această întîmplare — la masa în jurul căreia stăteau șase străini veniți să petreacă carnavalul la Veneția.

În timp ce turna vin în paharul unuia din cei șase străini, un lacheu se aplecă și-i spuse la ureche :

— Sire, Majestatea Voastră poate pleca cînd îi va fi voia. Corabia e gata.

De îndată ce rosti aceste cuvinte, ieși din sufragerie. Comesenii se uitau mirați unul la altul, fără să scoată vreo vorbă. Între timp, o altă slugă se apropie de stăpînul lui și zise :

— Sire, caleașca Măriei Tale se află la Padova și barca e trasă la chei.

Străinul îi făcu semn să se îndepărteze. Toți cei ce se ospătau la aceeași masă se priveau în tăcere, din ce în ce mai năuciți. Un al treilea servitor se îndreptă spre cel de al treilea străin și zise :

— Sire, bizuiți-vă pe ce vă spun eu. Înălțimea Voastră nu trebuie să mai adaste aici. Alerg să văd dacă totul e în bună orînduială.

Ieși tot atît de repede precum venise.

Candid și Martin nu se mai îndoiră nici o clipă că asistau la o farsă, cum se pun multe la cale în timpul Carnavalului. Un alt valet intră și spuse celui de al patrulea străin :

— Luminăția Ta poate pleca în orice clipă va voi. Se făcu și el nevăzut ca și cei dinaintea lui.

Un al cincilea servitor spuse același lucru stăpînului său. Cel de al șaselea în schimb, se adresă cu totul altfel vecinului de masă al lui Candid :

— Pe legea mea, nimeni nu mai vrea să dea nimic pe veresie nici mie, nici Măriei Tale ; nu m-aș mira ca la noapte să dormim amîndoi la pușcărie. Mă duc să-mi văd de ale mele. Vă las cu bine !

După ce toți servitorii părăsiră sufrageria, Candid, Martin și cei șase străini mîncară cîtva timp în tăcere. Într-un tîrziu, Candid se încumetă să se adreseze comesenilor :

— Domnilor, îmi dau seama că e vorba de o farsă dar nu-i văd tîlcul. De ce sînteți cu toții regi ? Nici eu, nici Martin, vă mărturisesc, nu sîntem capete încoronate.

Stăpînul lui Cacambo luă cuvîntul și spuse pe un ton solemn, în italienește :

— Nu-mi stă în obicei să glumesc. Sînt Ahmet al III-lea. Am fost ani de-a rîndul mare sultan în țara mea. M-am urcat pe tron, dîndu-l jos pe fratele meu. Feciorul lui s-a purtat cu mine cum am făcut și eu cu taică-su. A pus să se taie capetele vizirilor mei. Îmi sfîrșesc zilele într-un vechi serai care a avut parte de zile mai bune. Nepotul meu, marele sultan Mahmud, îmi îngăduie uneori să plec în călătorie pentru a-mi vedea de sănătate. Am venit la Veneția ca să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Un tînăr, care ședea la masă alături de Ahmet, zise la rîndul lui :

— Numele meu este Ivan și am fost împăratul Marii Rusii. M-au detronat încă din leagăn. Părinții mei au fost întemnițați. Cît despre mine, pot spune că am crescut în închisoare. Am cîteodată voie să călătoresc, însoțit de paznici, și am venit la Veneția ca să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Cel de al treilea străin grăi astfel :

— Sînt Carol-Eduard, rege al Angliei. Tatăl meu mi-a cedat dreptul la domnie. Am luptat pentru cauza lui. Unora din cei care erau de partea noastră, opt sute la număr, li

s-au smuls inimile din piept și cu ele li s-au mînjit obrajii. Pe mine m-au băgat la beci. Mă duc la Roma să fac o vizită regelui, tatăl meu, dat jos de pe tron, așa cum mi s-a întîmplat și mie și bunicului meu. Am venit la Veneția ca să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Cel de al patrulea spuse :

— Sînt regele polonezilor. Sorții războiului s-au întors împotriva mea, lipsindu-mă de statele ce mi se cuveneau de drept, întrucît au fost stăpînite de moșii și strămoșii mei. Tatăl meu pățise ca și mine. Mă supun destinului întocmai ca sultanul Ahmet, împăratul Ivan și regele Carol-Eduard, cărora le doresc ca Domnul să le hărăzească o viață lungă. Am venit la Veneția ca să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Al cincilea vorbi astfel :

— Și eu sînt rege în țara polonezilor. Mi-am pierdut de două ori tronul dar Providența mi-a dat alt stat unde am făcut mai mult bine decît toți regii Sarmației care au domnit pe malurile Vistulei. Mă înclin și eu în fața soartei și am venit la Veneția ca să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Nu mai rămăsese decît un singur străin care nu luase cuvîntul, cel de al șaselea monarh.

— Domnilor, zise el, nu mă pot potrivi cu Măriile Voastre, dar, mă rog, am purtat și eu coroană, cum li s-a întîmplat multora. Am fost ales rege în Corsica. Oamenii mi se adresau spunîndu-mi „Majestatea Voastră" și acum abia catadicsesc să-mi arunce cîte un „Domnule". Am pus să se bată monedă și am rămas fără un sfanț. Am avut sub ordinele mele doi secretari de stat și acum nu mai sînt slujit, dacă oi mai fi, decît de un singur valet. M-am pomenit pe tron și pe urmă, la Londra, într-o temniță, unde am dormit pe paie. Mă tem că așa mi se va întîmpla și aici, deși am venit și eu, la Veneția, întocmai ca Majestățile Voastre, să petrec în acest oraș zilele Carnavalului.

Cei cinci monarhi îl ascultară demni și reculeși. Își manifestară compasiunea dăruind fiecare regelui Teodor cîte douăzeci de galbeni ca să-și poată cumpăra haine și cămăși de schimb. Candid îi oferi un diamant care valora două mii de galbeni.

— Cine o fi acest om de rînd nu numai în stare să dea de o sută de ori mai mulți bani decît am dat fiecare din noi, ci să se despartă atît de ușor de ei ?

În clipa cînd se ridicau de la masă, la han sosiră și alte altețe serenisime. În urma unor bătălii își pierduseră drepturile la domnie și veniseră ca și cei mai sus pomeniți, să petreacă la Veneția zilele Carnavalului. Candid nici nu-i luă în seamă. Nu se mai gîndea decît la Cunegunda și la drumul pe care-l avea de făcut ca s-o poată reîntîlni la Constantinopol.

Capitolul XXVII

CĂLĂTORIA LUI CANDID LA CONSTANTINOPOL

Cacambo, omul de credință al lui Candid, izbutise să-l convingă pe stăpînul corăbiei, un turc însărcinat să-l readucă pe sultanul Ahmet la Constantinopol, să-i ia la bord pe Candid și pe Martin.

După ce se prosternară în fața nepricopsitei majestăți, Candid îi zise lui Martin, în timp ce se îndreptau spre port :

— Așadar, am cinat cu șase regi detronați. Unde mai pui că unuia din ei i-am mai dat și de pomană. Poate că or mai fi și alți monarhi mai de plîns decît cei pe care i-am văzut noi. Eu, cel puțin, n-am pierdut decît o sută de oi și acum zbor în brațele iubitei mele Cunegunda. Dragă Martin, și de data asta îmi vine să spun că Pangloss avea dreptate. Totul merge bine în lume !

— Sper să fie așa, răspunse Martin.

— Totuși, continuă Candid, trebuie să spun că la Veneția am asistat la ceva de necrezut. Cine a mai auzit ca la un han să se adune în jurul aceleiași mese șase regi alungați din țările lor ?

— Întîmplarea asta nu mi se pare mai extraordinară decît unele din pățaniile noastre. E un lucru foarte obișnuit ca regii să fie dați jos de pe tron. Cît despre cinstea pe care am avut-o de a cina împreună cu ei... Nu merită să mai vorbim despre un asemenea fleac.

De îndată ce se urcară pe corabie, Candid sări de gîtul fostului său valet, Cacambo, și-l potopi cu zeci de întrebări :

— Spune-mi cum o duce Cunegunda? Neasemuit de frumoasă ca mai înainte? Mă mai iubește? E sănătoasă? I-ai cumpărat un palat la Constantinopol, nu-i așa?

— Stăpîne, răspunse Cacambo, Cunegunda spală vase pe malul mării Propontida, din ordinul unui mare senior căruia nu i-au rămas dealtfel decît cîteva blide. E sclavă la un fost voievod, pe nume Ragotski, căruia marele sultan îi dă cîte trei gologani pe zi ca să-și poată ține zilele. Cunegunda, din păcate, nu mai e plină de farmec, ba se poate spune că s-a urîțit îngrozitor.

— Frumoasă sau urîtă, zise Candid, sînt un om de cuvînt și datoria mea este s-o iubesc cît voi trăi. Dar cum a putut ajunge în halul ăsta cînd aveai asupra ta cinci sau șase milioane?

— Mai întîi, răspunse Cacambo, am fost nevoit să dau două milioane lui Don Fernando de Ibaras y Figueora y Mascarenes y Lampurdos y Suza, guvernatorul orașului Buenos Aires, pentru a căpăta permisiunea de a pleca de acolo cu domnișoara Cunegunda. Apoi un pirat ne-a despuiat vitejește de tot ce ne mai rămăsese. Piratul cu pricina ne-a tot purtat pe mare, de la Capul Matapan, la Milo, de acolo la Nicaria, la Samos, la Petra, în strîmtoarea Dardanelelor și apoi la Scutari, pe țărmul Mării Marmara, Cunegunda și baba sînt slugi fără simbrie la prințul de care am pomenit și eu sînt sclavul unui sultan detronat.

— Cîte grozăvii s-au ținut lanț de cînd nu ne-am mai văzut! Dacă stau să cuget, mie tot mi-au mai rămas cîteva diamante și nu-mi va fi greu s-o scot din robie pe Cunegunda. Păcat că s-a urîțit atît de tare.

Candid se adresă apoi lui Martin:

— Ce părere ai? Cine e mai de plîns, sultanul Ahmet, țarul Ivan, regele Carol-Eduard sau bietul de mine?

— De unde să știu? Ca să pot răspunde ar trebui să fiu în sufletele voastre.

— Ehei, să fi fost Pangloss aici, s-ar fi priceput el să ne spună cum stau lucrurile!

— Nu prea văd pe ce terezii ar fi putut pune Pangloss al dumitale năpastele ce cad asupra oamenilor și suferințele pricinuite de ele pentru a vedea care din ele atîrnă mai greu. Eu unul cutez doar a spune că pe pămînt există milioane de oameni mult mai vrednici de milă decît regele Carol-Eduard, împăratul Ivan sau sultanul Ahmet.

— Se prea poate, zise Candid.

Peste cîteva zile ajunseră la malul Mării Negre. Candid plăti un preț bun și-l răscumpără pe Cacambo. Fără să mai zăbovească nici o clipă, se urcă pe o altă corabie și porni spre țărmul Propontidei, s-o caute pe Cunegunda, fie ea oricît de urîtă.

Printre vîslași se aflau doi osîndiți care trăgeau fără spor. Stăpînul, un levantin, se apropia din cînd în cînd de ei și îi croia pe spinare cu o vînă de bou. Candid, dintr-o pornire cum nu se poate mai firească, își aținti privirile asupra celor doi nefericiți și se apropie de ei cu inima sfîșiată de milă. Deși sluțiți cum erau, cu greu îi mai putea recunoaște cineva, lui Candid i se năzări că unul din ei aducea cu Pangloss și că celălalt semăna cu prăpăditul ăla de popă iezuit, baronul, pe scurt, cu fratele domnișoarei Cunegunda. Gîndul că ar putea fi chiar el îl tulbură și-l întristă totodată.

— Dacă n-aș fi fost de față cînd l-au spînzurat pe ilustrul Pangloss, îi zise lui Cacambo, și dacă, spre nenorocul meu, nu l-aș fi ucis chiar eu pe baron, mai-mai că mi-ar veni să cred că ei trag la galeră.

N-apucă să sfîrșească bine și cei doi osîndiți începură să țipe amîndoi deodată cînd îl auziră rostind numele lor. Rămaseră nemișcați și vîslele le căzuseră din mîini. Levantinul se năpusti asupra lor și-i arse iar pe spinare cu vîna de bou, din ce în ce mai înverșunat.

— Potolește-te, domnule, potolește-te odată! răcni Candid. Am să-ți dau bani cu ghiotura.

— Ia te uită! Candid se află aici, spuse unul din osîndiți.

— Ia te uită! Candid se află aici, zise și cel de al doilea.

— Să fie un vis? Sînt oare treaz de-a binelea? Mă aflu într-adevăr pe o galeră? În fața mea se găsește chiar domnul baron, răpus de mîna mea? Și celălalt e Pangloss pe care l-am văzut atîrnînd cu ștreangul de gît?

— Noi sîntem, noi sîntem! strigară cei doi osîndiți.

— Să vezi și să nu crezi! Aici a ajuns marele filozof! zise Martin.

— Ia spune, șefule, cîți bani îmi ceri ca să răscumpăr pe domnul de Thunder-ten-Tronckh, unul din cei mai de seamă

baroni din Imperiu și pe domnul Pangloss, cel mai profund metafizician din Germania ?

— Ghiaur puturos, răspunse levantinul, fiindcă zici că javrele astea, cei doi osîndiți creștini, sînt unul baron și celălalt metafizician, adică, după cît îmi dai să înțeleg, oameni de vază în țara lor, ți-i vînd pe cincizeci de mii de galbeni.

— Îi vei căpăta, domnule, dacă ne duci fără ocol la Constantinopol. Vei primi banii de îndată ce vom pune piciorul pe uscat. Ba nu, mai întîi mergem la domnișoara Cunegunda.

Levantinul, de cum pricepuse că e rost de bani, dăduse poruncă să se întoarcă prova și-și îmboldea oamenii să vîslească atît de vîrtos încît nici o pasăre în zbor nu ar fi putut întrece corabia.

Candid îi tot strîngea în brațe cînd pe baron, cînd pe Pangloss.

— Cum se face că ai scăpat, dragul meu baron ? Credeam că ai murit de mîna mea. Iubite Pangloss, cum e cu putință să mai fii în viață după ce te-au spînzurat ? Prin ce întîmplare ați ajuns să trageți la galere ?

— E adevărat că scumpa mea soră se află și ea în Turcia ? întrebă baronul.

— E adevărat, răspunse Cacambo.

— Iată că mi-a fost dat să-l revăd pe scumpul meu Candid, strigă Pangloss.

Candid le prezentă celor doi pe Martin și pe Cacambo. Se îmbrățișară vorbind cu toții deodată. Galera mergea ca vîntul, așa că nu trecu mult și ajunse în port. Trimiseră după un zaraf căruia Candid îi vîndu pe cincizeci de mii de galbeni un diamant care făcea o sută de mii, căci jidovul se jură pe Avraam că nu putea da nici o para mai mult. Cu banii luați, Candid îi răscumpără pe baron și pe Pangloss. Acesta din urmă se aruncă la picioarele binefăcătorului său, vărsînd șiroaie de lacrimi. Primul îi mulțumi, înclinînd nițeluș din cap și îl asigură că, la prima ocazie, îi va restitui suma vărsată pentru el.

— Dar cum se poate ca sora mea să se afle acum în Turcia ? tot întreba domnișorul.

— Nu numai că se poate, dar s-a și putut, îi răspunse Cacambo, de vreme ce spală vasele în casa unui prinț din Transilvania.

Mai chemară doi zarafi și Candid vîndu iar niște diamante. Apoi se urcară cu toții pe altă galeră și porniră s-o scoată din robie pe Cunegunda.

Capitolul XXVIII

UNDE SE POVESTEȘTE CE LI S-A ÎNTÎMPLAT LUI CANDID, CUNEGUNDEI, LUI MARTIN, LUI PANGLOSS ETC.

— Încă o dată îmi cer mii de scuze, spuse Candid baronului, și rog pe cuvioșia ta să mă ierte pentru a-i fi străpuns cu sabia pieptul.

— Să trecem peste această întîmplare, răspunse baronul. Mi-am ieșit cam repede din fire atunci, recunosc. De vrei să afli cum am ajuns să fiu osîndit la galere, am să-ți povestesc. După ce fratele spițer din mînăstirea noastră mi-a vindecat rana, am fost atacat și luat prizonier de niște spanioli, inamici declarați ai iezuiților. M-au băgat în închisoare la Buenos Aires și asta s-a întîmplat puțin timp după plecarea surorii mele din acel oraș. Am cerut să fiu dus la Roma, să dau socoteală căpeteniei ordinului nostru. Am izbutit să fiu transferat la Constantinopol în calitate de duhovnic al ambasadorului Franței. Nu trecuse nici o săptămînă de cînd sosisem cînd, într-o seară, drumurile mi s-au încrucișat cu cele ale unui june și chipeș ofițer din garda personală a sultanului. Era foarte cald și tinerelul voia să se scalde. M-am gîndit că și mie mi-ar prii o baie. Nu știam că e o fărădelege ca un creștin să fie găsit în pielea goală alături de un musulman. Cînd a dat de noi, cadiul a poruncit să fiu bătut la tălpi și m-a osîndit la galere. Nu cred să se fi făcut vreodată o nedreptate mai strigătoare la cer. Aș vrea să aflu cum a ajuns sorumea în bucătăria unui domnitor din Transilvania refugiat la turci.

— Acum, dragul meu Pangloss, zise Candid, spune-mi și mie cum a fost cu putință să ne revedem.

— E adevărat, răspunse Pangloss, că ai fost de față cînd m-au spînzurat. În mod normal, ar fi trebuit să fiu ars de

viu. Dacă îţi mai aduci însă aminte, în ziua hotărîtă pentru execuţie ploua cu găleata. Ea o vijelie atît de mare încît, deşi au tot încercat, n-au izbutit să aprindă focul. Neavînd încotro, m-au spînzurat. Un felcer mi-a cumpărat cadavrul, l-a dus la el acasă şi a început să mă disece. A făcut mai întîi o incizie crucială de la buric pînă la claviculă. Greu de închipuit ca cineva să fie mai prost spînzurat decît fusesem eu. Cel însărcinat să îndeplinească măreţele ordine date de sfînta Inchiziţie, un diacon după cîte ştiu, se pricepea de minune să ardă oamenii pe rug, dar nu avusese de multe ori ocazia să-i spînzure. Funia era udă şi nu aluneca cum trebuie, aşa că au fost nevoiţi s-o înnoade. Pe scurt, cînd au terminat cu spînzuratul, eu mai respiram încă. În timpul inciziei cruciale am răcnit atît de tare încît felcerul s-a prăvălit pe podea, crezînd că a tăiat burta diavolului. Şi-a luat picioarele la spinare şi, cu frica în oase, a zbughit-o pe scară. Acolo s-a prăbuşit iar. Nevastă-sa, care se afla în odaia de alături, a venit într-un suflet. Cînd m-a văzut lungit pe masă cu o incizie crucială, s-a speriat şi mai tare decît bărbatu-su, a rupt-o la fugă şi a căzut grămadă, peste felcer. Cînd şi-au mai revenit în simţiri, am auzit-o pe felceriţă spunînd felcerului: „Ce ţi-o fi venit, dragă, să diseci un eretic? Ştii doar că dracul se cuibăreşte în trupurile de-alde ăstora. Mă duc să chem un preot să cînte ca să gonească din casă duhurile rele." M-am cutremurat auzind-o şi, adunîndu-mi toate puterile, am strigat: „Fie-vă milă de mine!" Într-un tîrziu, felcerul, un portughez, bărbier de felul lui, a prins curaj şi m-a cusut la loc. Chiar nevastă-sa mi-a purtat de grijă în timpul celor două săptămîni cît mi-a trebuit ca să mă pun pe picioare. Bărbierul mi-a făcut rost de o slujbă. Am intrat valet la un cavaler de Malta şi am plecat cu el la Veneţia. Cum n-avea de unde să-mi plătească leafa, am şters-o şi m-am băgat slugă la un negustor veneţian. Cu el am sosit la Constantinopol.

Într-o zi am avut chef să intru într-o moschee. Nu era nimeni înăuntru în afară de un bătrîn iman şi de o tînără foarte frumoasă; îşi spunea cu multă evlavie rugăciunile. Era îmbrăcată într-o rochie atît de decoltată încît i se întrezăreau sînii cu sfîrcuri cu tot. Purta pe piept un buchet de lalele, anemone, zambile şi miosotis. Făcu ce făcu şi buchetul se desprinse din corsaj. L-am cules de pe jos şi m-am repezit să-l

pun la loc într-un mod cît se poate de respectuos. Mi-a trebuit atîta timp ca să-l aşez bine încît imanul s-a înfuriat şi, cînd şi-a dat seama că sînt creştin, a început să strige, chemîndu-şi oamenii. Am fost dus în faţa cadiului care a poruncit să fiu bătut la tălpi şi m-a condamnat să trag la galere. M-am pomenit nu numai pe aceeaşi corabie dar şi pe aceeaşi bancă cu domnul baron. Printre osîndiţi se aflau patru tineri marsiliezi, cinci preoţi din Napoli, doi călugări din insula Corfu; au spus cu toţii că nu e zi să n-auzi că cineva a păţit ce păţisem noi. Domnul baron susţinea sus şi tare că el fusese mai nedreptăţit decît mine. Eu îi arătam că este mult mai de înţeles să pui la loc un buchet de flori pe sînii unei femei, decît să te despoi împreună cu un ofiţeraş turc. Discutam de dimineaţa pînă seara şi primeam fiecare cîte douăzeci de lovituri pe spinare cînd felul cum se înlănţuiesc evenimentele în univers te-a adus pe corabia noastră şi ne-ai răscumpărat.

— Ia spune, scumpul meu Pangloss, cînd te-au spînzurat, disecat, snopit în bătăi, cînd trăgeai la galere, tot aşa gîndeai? Că totul merge pe lume cum nu se poate mai bine?

— Cred şi acum ce am afirmat întotdeauna, răspunse Pangloss. Mă rog, sînt filozof şi ca atare nu mă pot dezice. Leibnitz neputînd greşi şi armonia prestabilită fiind, orice s-ar zice, cel mai frumos lucru din lume, deopotrivă cu materia subtilă şi plinul, rămîn pe poziţiile mele.

Capitolul XXIX

REÎNTÎLNIREA LUI CANDID CU IUBITA LUI, CUNEGUNDA, ŞI CU BABA.

În timp ce Candid, baronul, Pangloss, Martin şi Cacambo îşi povesteau aventurile, cugetau asupra evenimentelor contingente şi noncontingente din acest univers, şi discutau în contradictoriu despre cauze şi efecte, despre rău pe plan fizic

și pe plan moral, despre libertate și necesitate și despre felul cum te poți consola cînd tragi la o galeră în Turcia, corabia acostă pe țărmul Propontidei, unde se afla casa prințului din Transilvania. De cum coborîră o zăriră pe Cunegunda și pe babă întinzînd pe o frînghie niște rufe la uscat.

Baronul se făcu alb ca varul. Cînd o văzu pe Cunegunda cu fața tăbăcită, cu ochii spălăciți, cu sînii fleșcăiți, cu obrajii plini de zbîrcituri, cu brațele roșii și scorojite, Candid, bunul și îndrăgostitul Candid, se dădu înapoi îngrozit și numai din bunăcuviință se hotărî să se îndrepte spre ea. Cunegunda îl sărută pe Candid și pe frate-su. Toți cei de față o îmbrățișară pe bătrînă. Candid răscumpără cele două femei.

Nu departe de casa prințului se afla o mică fermă. Baba îl sfătui pe Candid să o cumpere pînă ce soarta le va surîde din nou. Cunegunda nu-și dădea seamă că se urîțise; nimeni nu i-o spusese încă. Îi aminti lui Candid de legămîntul lor cu atîta siguranță în glas, încît blajinul Candid nu îndrăzni să spună o vorbă. Îl înștiință deci pe baron că avea de gînd să se însoare cu soru-sa.

— N-am să tolerez niciodată, să se înjosească, însoțindu-se cu un om de rînd, și nici ca unul de teapa dumitale să-și ia în asemenea măsură nasul la purtare. Nu, niciodată nu se va putea spune despre mine că am îngăduit o asemenea infamie. Consimțind la această căsătorie, ar însemna să accept ca descendenții Cunegundei să nu figureze în analele aristocrației germane. În ruptul capului nu-i voi permite surorii mele să se mărite decît cu un baron al Imperiului.

Cunegunda se aruncă la picioarele lui și vărsă lacrimi amare. Baronul rămase neclintit.

— Mă omule, îi zise Candid, ești nebun de legat. Erai osîndit să tragi la galere. Eu te-am scăpat, eu am plătit bani grei ca să te răscumpăr și pe tine și pe soru-ta. Știi bine că spăla pînă azi vase și că e slută. Fiindcă nu mă lasă inima s-o părăsesc, o iau de nevastă. Ai văzut ce ai văzut și-ți trece prin minte să te împotrivești la această căsătorie. Mă scoți din sărite și, dacă n-aș ști să mă stăpînesc, mai că te-aș ucide încă o dată.

— Poți să mă omori din nou, zise baronul, dar cît voi trăi eu, nu te vei însura cu sora mea.

Capitolul XXX

ÎNCHEIERE

De fapt, Candid n-avea deloc poftă să se cunune cu domnișoara Cunegunda. Dar nemaipomenita obrăznicie a baronului îi dădu ghes să facă acest pas. Unde mai pui că logodnica îl tot bătea la cap, reamintindu-i făgăduiala, așa că îi venea greu să-și ia vorba înapoi. Se sfătui cu Pangloss, Martin și credinciosul său Cacambo. Pangloss redactă un memoriu în care demonstra că baronul nu avea nici un drept asupra surorii domniei sale și că domnișoara putea încheia, fără să încalce legile Imperiului, o căsătorie secretă cu numitul Candid. Martin ajunse la concluzia că baronul trebuia să fie aruncat în mare. Cacambo hotărî că cel mai bun lucru ar fi ca domnul baron să fie restituit levantinului și să tragă iar la galeră. Pe urmă aveau să-l trimită la Roma și să se înfățișeze căpeteniei ordinului iezuiților. Părerea lui Cacambo fu aprobată. Chiar și bătrîna zise că așa se cădea să se facă. Fără să i se spună vreun cuvînt Cunegundei, planul fu pus în aplicare și, după ce se mai cheltuiră niște bani, toată lumea se bucură că i-au venit de hac unui iezuit și că înfumuratul baron își merita pedeapsa.

Oricine și-ar fi zis că după atîtea nenorociri, Candid, însurat cu aleasa inimii lui, trăind sub același acoperămînt cu filozoful Pangloss, cu înțeleptul Martin, cu prudentul Cacambo și cu băbătia, știut fiind că mai avea și atîtea diamante luate din țara Incașilor, ducea o viață cum nu se poate mai plăcută. Din păcate, zarafii jidovi îl traseră de atîtea ori pe sfoară că nu trecu mult și Candid rămase doar cu ferma. Nevastă-sa se urîțea văzînd cu ochii și devenea din ce în ce mai țîfnoasă și mai nesuferită. Bătrîna, beteagă cum era, avea și mai multe hachițe decît Cunegunda. Cacambo, care lucra în grădină și se ducea să vîndă zarzavaturi la Constantinopol, muncea din greu din zori pînă seara și-și blestema soarta. Pangloss nu se putea împăca cu gîndul că nu strălucea într-o universitate din Germania. Martin socotea că, oriunde te-ai afla, tot rău o duci, așa că își trăia zilele, primindu-le așa cum veneau. Candid, Martin și Pangloss discutau uneori probleme de metafizică și morală. Pe sub ferestrele lor treceau

adesea bărci unde se aflau înghesuiţi paşale, efendii şi cadii maziliţi unii la Lemnos, alţii la Mitilene, alţii la Erzerum. Bărcile se îndepărtau şi în locul lor soseau altele, pline şi ele cu paşale, cu efendii şi cadii surghiuniţi la rîndul lor aşa cum fuseseră cei cărora le făcuseră ei felul. Mai treceau şi corăbioare de unde răsăreau capete împăiate după şart, pentru a fi duse la Înalta Poartă. Aceste spectacole stîrneau discuţii aprinse. Cînd încetau să se ciorovăiască, erau copleşiţi de un plictis atît de mare încît bătrîna îndrăzni într-o bună zi să le spună :

— Stau şi mă întreb ce-o fi mai rău, să te trezeşti violată de o sută de piraţi smoliţi la faţă, să ţi se taie una din buci, să treci prin faţa unui regiment de bulgari siliţi să te croiască fiecare cu nuielele, să fii biciuit şi spînzurat de Inchiziţie pentru mîntuirea sufletului, să te disece un felcer, să tragi la galere, să înduri tot ce am îndurat noi sau să stai aici şi să tai frunze la cîini ?

— Ridici o mare problemă, spuse Candid.

Vorbele băbătiei deveniră un nou prilej de cugetare şi Martin ajunse la concluzia că omul este născut fie pentru a trăi în zbuciumul neliniştii, fie în letargia inerentă plictiselii. Candid nu era de acord, dar nici nu emitea vreo altă ipoteză. Pangloss mărturisi că de cînd se ştia fusese îngrozitor de nefericit, dar, fiindcă apucase să spună că totul merge de minune, o ţinea una şi bună, fără să creadă o iotă.

Într-o zi se întîmplă ceva care avu darul să-i confirme lui Martin validitatea execrabilelor sale principii, să sporească şovăielile lui Candid şi să-l pună în mare încurcătură pe Pangloss, şi anume, sosirea călugărului Girofle şi a Paquettei, amîndoi flenduroşi şi fără o para chioară. Tocaseră repede cei cinci mii de galbeni, se despărţiseră, se împăcaseră, se certaseră iar, stătuseră în închisoare, evadaseră şi fratele Girofle se turcise. Paquette îşi vedea înainte de meserie, dar nimeni nu mai dădea un ban pe farmecele ei.

— Ţi-am spus eu, zise Martin, că se va alege praful din ce le-ai dat, şi că vor ajunge într-o stare şi mai jalnică decît erau înainte de a fi avut ceva la teşcherea. Nu mai ştiaţi ce să faceţi cu atîta bănet şi acum nici tu nici Cacambo nu sînteţi mai de invidiat decît fratele Girofle şi Paquette.

— Să nu-ţi vină să-ţi crezi ochilor, spuse Pangloss, întorcîndu-se spre Paquette. Cerul te trimite la noi, biata mea

copilă ! Ştii oare că, din cauza ta, mi-au ciuntit nasul, mi-au scos un ochi şi mi-au tăiat o ureche ? Măi să fie ! Tot frumoasă eşti ! Multe ciudăţenii mai sînt pe lumea asta.

După această nouă întîmplare discuţiile filozofice continuară şi mai abitir.

În vecinătate locuia un derviş foarte renumit care trecea în ochii tuturor drept cel mai luminat om din toată Turcia. Se duseră la el să-i ceară sfatul.

— Maestre, i se adresă Pangloss, am venit să te rugăm să ne spui în ce scop a fost creat un animal atît de ciudat precum este omul.

— Ce-ţi pasă ? grăi dervişul. Vezi-ţi de treburile dumitale !

— Preaînţeleptule, zise Candid, e prea mult rău pe lumea asta.

— Ei şi ? Ce importanţă are dacă e rău sau bine ? Cînd marele sultan trimite o corabie în Egipt, crezi că stă să se întrebe dacă şoarecii pripăşiţi sub punte se simt sau nu la largul lor ?

— Şi atunci ce-i de făcut ? întrebă Pangloss.

— Să taci din gură, răspunse dervişul.

— Nutream speranţa, zise Pangloss, că vom putea discuta împreună despre cauze şi efecte, despre cea mai bună din toate lumile posibile, despre originea răului, despre felul cum este alcătuit sufletul omenesc şi despre armonia prestabilită.

Cînd auzi aceste cuvinte, dervişul le trînti uşa în nas.

În timp ce Candid, Martin şi Pangloss stăteau de vorbă cu dervişul, începuse să se zvonească în tîrg că la Constantinopol fuseseră gîtuiţi doi viziri de vază şi muftiul, ba chiar că mulţi prieteni de-ai lor fuseseră traşi în ţeapă. Această întîmplare făcu mare vîlvă preţ de cîteva ceasuri. Pangloss, Candid şi Martin porniră spre fermă. Pe drum văzură un moşneguţ care stătea în pragul casei lui ascunsă printre portocali

Pangloss, căruia îi plăcea să iscodească pe cît îi plăcea să discute, se opri şi-l întrebă cum se numea muftiul, despre care vorbea toată lumea.

— Habar n-am, răspunse bătrînelul, nu m-am ostenit niciodată să aflu cum îi cheamă pe viziri sau pe muftii. Nu ştiu nimic despre ce s-a întîmplat la Constantinopol. După părerea mea, cine se vîră în treburi de astea nu prea moare de

moarte bună și eu zic că își merită soarta. Dealtfel, nu vreau să aflu ce se întîmplă la oraș. Trimit la tîrg tot felul de fructe din livada mea plină de pomi roditori.

După ce grăi astfel, moșneagul îi pofti să intre în casă. Copiii lui, două fete și doi feciori, le aduseră mai multe feluri de dulciuri, făcute de ei, caimac amestecat cu bucățele de chitră zaharisită, portocale, lămîi, ananas, fisticuri și cafea Mocca, neamestecată cu cea proastă, venită din Batavia sau de aiurea. După ce îi îmbiară să se înfrupte din toate bunătățile, fetele bătrînului turc parfumară bărbile oaspeților.

— Aveți, de bună seamă, spuse Candid moșneagului, o moșie mare.

— N-am decît douăzeci de pogoane. Copiii mei și cu mine vedem de ele. Munca ne cruță de cele mai cumplite rele : plictiseala, viciul și sărăcia.

Cînd se întoarse acasă, Candid cugetă mult la vorbele turcului. După cîtva timp, spuse lui Pangloss și lui Martin :

— Mi se pare că moșul ăla, un om de treabă de bună seamă, și-a croit o soartă mai bună decît cei șase regi alături de care am avut cinstea să stăm la masă.

— Măririle, zise Pangloss, sînt aducătoare de cumplite primejdii, așa spun toți filozofii. Lucrul e dealtfel dovedit. Eglon, regele moabiților, a pierit ucis de Iehud ; Absalom a fost spînzurat de părul din cap, fără să mai punem la socoteală că mai înainte primise și trei lovituri de pumnal ; regele Nadab, fiul lui Ieroboam, a fost răpus de Baasa ; regele Eloa, de Zambri ; Ocosias, de Iehu ; Atalia a murit de mîna lui Joad; regii Ioachim, Iehonias, Sedecias au murit în robie. Știți foarte bine cum au pierit Cresus, Astiages, Darius, Dionis din Siracuza, Pirus, Perseu, Hanibal, Iugurta, Ariovist, Cezar, Pompei, Neron, Oton, Vitelius, Domițian. Richard al II-lea, Eduard al II-lea, Henric al VI-lea, Richard al III-lea, Maria Stuart, Carol I, cei trei Henrici ai Franței precum și Henric al IV-lea. Știți foarte bine că...

— Mai știu și că fiecare trebuie să-și vadă de grădina lui, zise Candid.

— Ai dreptate. Omului i s-a dat drept sălaș grădina raiului, ca să vadă de ea. Ut operatur eum. *Cu alte cuvinte, ca s-o muncească i-a fost hărăzită și asta dovedește că omul nu a fost făcut pentru odihnă.*

— Să muncim și să nu ne mai tot frămîntăm mințile, încheie Martin, numai așa te poți bucura cît de cît de viață.

Toți găsiră că ăsta era cel mai cuminte fel de a trăi și începură să lucreze, fiecare după cum se pricepea.

Sfoara de moșie le aduse o mulțime de bani. Cunegunda era, fără tăgadă, grozav de urîtă, dar se dovedi o excelentă bucătăreasă. Paquette broda frumos ; bătrîna se ocupa de spălat și de călcat. Pînă și Girofle se puse pe treabă. Deveni un bun dulgher și, pe deasupra, un om cumsecade.

Pangloss îi spunea uneori lui Candid :

— Toate evenimentele se înlănțuiesc în cea mai bună din toate lumile posibile. Dacă n-ai fi fost gonit dintr-un frumos castel, dîndu-ți-se un picior în fund fiindcă te îndrăgostiseși de domnișoara Cunegunda, dacă n-ai fi căzut pradă Inchiziției, dacă n-ai fi străbătut pe jos toată America, dacă nu l-ai fi pălit cu spada pe baron, dacă nu ți-ai fi pierdut toate oile găsite în minunatul Eldorado, n-ai fi acum cu noi și n-am mînca împreună dulceață de chitră și fisticuri.

— Toate bune și frumoase, răspunse Candid, dar trebuie să ne vedem de grădina noastră !

HURONUL

POVESTE ADEVĂRATĂ
EXTRASĂ DIN MANUSCRISELE PĂRINTELUI QUESNEL

Capitolul I

ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE PAROHUL BISERICII „MAICA DOMNULUI DE LA MUNTE" ŞI SORA DOMNIEI SALE S-AU ÎNTÎLNIT CU UN HURON

Într-o bună zi, Sf. Dunstan, de naţionalitate irlandez şi de profesie sfînt, porni din ţara sa urcîndu-se pe un munte nu prea înalt; datorită acestui mijloc de locomoţie, navigă pe mare şi sosi cu bine în portul Saint Malo. De cum puse piciorul pe uscat binecuvîntă muntele, care, după ce îi făcu mai multe plecăciuni, se întoarse în Irlanda, luîndu-o pe acelaşi drum.

Dunstan ctitori o bisericuţă prin partea locului şi o numi „Biserica de la munte", cum i se spune şi acum.

În anul 1689, în ziua de 15 iulie, pe înserat, parohul bisericii „Maica Domnului de la munte" ieşise să ia aer pe malul mării, însoţit de sora domniei sale, domnişoara de Kerkabon. Părintele, un om în toată firea, era un preot foarte bun şi de cînd trecuse de anii tinereţii era îndrăgit de toţi enoriaşii, aşa cum, mai mult, fusese îndrăgit de enoriaşe. Se bucura de mare stimă mai ales pentru că el singur dintre toţi clericii era în stare să se întoarcă acasă, ţinîndu-se bine pe picioare, după ce se ospătase cu fraţii lui întru Hristos. Ştia teologie atît cît îi era de trebuinţă şi cînd i se ura tot citind din Sfîntul Augustin îşi descreţea fruntea deschizînd unul din volumele lui Rabelais, aşa că toată lumea îl vorbea de bine.

Domnişoara de Kerkabon, care nu se măritase niciodată, deşi ăsta fusese şi era încă oful ei, nu se ofilise la cei patruzeci şi cinci de ani bătuţi pe muchie. Bună la suflet, simţitoare din fire, nu dispreţuia plăcerile lumeşti şi era foarte cucernică.

Lăsîndu-şi privirile să rătăcească pe mare, preotul grăi astfel:

— De aici s-a îmbarcat, din nefericire, în 1669, bietul nostru frate împreună cu scumpa noastră cumnată, doamna de Kerkabon, soţia sa, pe fregata „Rîndunica" pentru a-şi face datoria către ţară, în Canada. Dacă n-ar fi fost ucis, am mai putea nutri speranţa de a-l revedea.

— Crezi oare că irochezii au mîncat-o pe cumnata noastră, cum s-a zvonit? spuse la rîndul ei domnişoara de Kerkabon. Fără îndoială că aşa trebuie să se fi întîmplat. Altfel s-ar fi întors. Am s-o jelesc cîte zile voi mai avea de trăit. Era o femeie încîntătoare. Şi fratele nostru, isteţ cum îl ştim, ar fi făcut desigur o mare avere.

În timp ce se înduioşau răscolind vechi amintiri, văzură intrînd în rada portului Rance o corăbioară care se apropia de mal o dată cu fluxul. Veniseră nişte englezi să-şi desfacă mărfurile. Oamenii săriră de pe vas fără să arunce nici măcar o privire preotului sau surorii domniei sale şi domnişoara se simţi jignită foarte de lipsa lor de consideraţie.

Cu totul altfel se purtă un tînăr chipeş care se avîntă spre ei, sărind peste capetele tovarăşilor săi de drum ca să se oprească în faţa domnişoarei. Neştiind că ar fi trebuit să-i facă o reverenţă, înclină doar uşor din cap. Atît înfăţişarea cît şi veşmintele lui atraseră atenţia domnului şi domnişoarei de Kerkabon. Era în capul gol, nu purta ciorapi şi în picioare avea doar nişte sandale. Pe creştet se încolăceau mai multe cozi împletite din părul lui lung. O tunică strînsă pe corp arăta că tînărul era zvelt şi bine legat. Felul lui de a se purta era pe cît de blînd pe atît de marţial. Într-o mînă ţinea o sticlă cu rachiu din Antile şi în cealaltă o punguţă cu un păhărel şi nişte biscuiţi ce păreau foarte buni. Vorbea franţuzeşte de n-ai fi zis că e străin. Tînărul îi pofti să bea împreună cu el pe domnul de Kerkabon şi pe domnişoara, sora domniei sale şi, văzînd că le place rachiul din sticluţa lui, le mai oferi cîte un păhărel, purtîndu-se atît de firesc încît şi preotul şi sora sa fură extrem de plăcut impresionaţi. Îi spuseră că ar fi încîntaţi dacă i-ar putea fi cumva de folos

și îl întrebară cine era și unde se ducea. Străinul le răspunse că habar n-avea și că, fiind curios din fire, voise să vadă cu ochii lui cum arăta Franța, că venise și că era pe picior de plecare.

Preotul, zicîndu-și că după felul cum vorbea franțuzește nu putea fi englez, își îngădui să-l întrebe din ce țară era de fel.

— Sînt huron, răspunse tînărul.

Domnișoara de Kerkabon, uluită și fericită de a se fi întîlnit cu un huron care se purtase atît de curtenitor cu ea, îl invită la masă. Huronul nu se lăsă rugat, așa că porniră toți trei spre casa parohiei.

Bondoaca domnișoară îl privea pe huron făcînd ochii mari, dacă se poate zice așa despre niște ochi mici ca ai ei, și, din cînd în cînd, îi spunea lui frate-su :

— Fețișoara flăcăului ăstuia parcă e făcută din petale de crini și de trandafiri. După cum arată nu s-ar zice că e huron !

— Drept grăiești, zise preotul.

Domnișoara nu-l slăbea cu întrebările și tînărul venit de pe mare îi dădea de fiecare dată răspunsuri foarte la locul lor.

Nu trecu mult și se duse vestea că în casa parohului se afla un huron. Toate notabilitățile din localitate se grăbiră să le bată la ușă. Abatele de Saint Yves sosi împreună cu sora lui, o fată foarte frumoasă și extrem de bine crescută. Judecătorul și perceptorul veniră împreună cu soțiile lor. Străinul fu poftit să ia loc la masă între domnișoara de Kerkabon și domnișoara de Saint Yves. În ochii tuturor se citea admirația ; oaspeții începură să-i pună tot felul de întrebări, vorbind toți deodată. Huronul nu părea deloc stînjenit. S-ar fi zis că luase drept deviză „nihil admirari“, ca lordul Bolingbroke. Dar pînă la urmă sastisit de atîta hărmălaie, tînărul spuse pe un ton blînd dar categoric :

— Domnilor, în țara mea se vorbește pe rînd. Cum vreți să vă răspund cînd mă împiedicați să vă aud ?

Rațiunea are întotdeauna darul să-i facă pe oameni să-și adune mințile, preț de cîteva minute. În sufragerie se lăsă o profundă tăcere. Judecătorul care, oriunde s-ar fi aflat, cînd se întîlnea cu un străin, nu mai dădea nimănui pas să stea de vorbă cu el, fălindu-se că nimeni din ținut nu se pricepe mai bine ca el să descoasă pe cineva, puse prima întrebare, deschizînd o gură cît o șură :

— Domnule, spuneți-ne cum vă numiți.

— De cînd mă știu, răspunse huronul, mi s-a zis „Naivul“ și tot așa m-au numit și cei din Englitera, fiindcă spun pe șleau tot ce gîndesc și fiindcă fac întotdeauna ce îmi pun în minte.

— Cum se poate, ca fiind de baștină huron, să fi ajuns în Englitera ?

— N-am venit. Am fost adus. După ce m-am apărat destul de vajnic, am fost luat prizonier de englezi la sfîrșitul unei bătălii. Englezii, care admiră curajul, fiindcă și ei sînt viteji și cinstiți ca și noi, mi-au dat să aleg : ori merg cu ei în țara lor, ori mă duc la părinții mei. Am acceptat prima propunere fiindcă îmi place să călătoresc.

— Bine, domnule, spuse judecătorul cu o voce tunătoare, cum v-a lăsat inima să vă părăsiți părinții ?

— Nu mi-am văzut niciodată nici tatăl nici mama.

Toată lumea se înduioșă, repetînd într-una : „Nici tatăl nici mama“.

— De acum înainte noi îi vom fi părinți, spuse stăpîna casei, adresîndu-se fratelui său. Domnul huron este un tînăr extrem de interesant.

Naivul le mulțumi foarte călduros dar pe un ton demn și mîndru le dădu a înțelege că nu duce lipsă de nimic.

— După cît văd, spuse severul judecător, vorbiți limba franceză mai bine decît s-ar cădea unui huron.

— Am învățat-o de la un francez pe care ai mei l-au făcut prizonier pe vremea cînd eram încă un copilandru. M-am legat foarte tare de dînsul și el m-a învățat să vorbesc franțuzește. Învăț repede cînd îmi place ce mi se predă. Cînd am sosit la Plymouth, am făcut cunoștință cu unul din refugiații francezi cărora, nu știu din ce pricină, dumneavoastră le ziceți hughenoți. Datorită lui, am făcut unele progrese și, de îndată ce mi-am dat seama că mă pot exprima în așa fel încît să fiu înțeles, am venit ca să vă vizitez țara, deoarece îmi plac mult francezii cînd nu sînt din cale afară de iscoditori.

Abatele de Saint Yves, făcîndu-se că nu pricepe unde bate tînărul, îl întrebă care limbă îi place mai mult, hurona, engleza sau franceza.

— Hurona, de bună seamă, răspune Naivul.

— E oare cu putință ?! strigă domnișoara de Kerkabon. Niciodată nu m-am îndoit că limba franceză e cea mai frumoasă din lume, cu excepția limbii bretone, desigur.

Oaspeții începură care mai de care să-l întrebe pe străin ce nume poartă în limba huronă tutunul și Naivul le răspunse taya ; cum se spune a mînca, și primiră drept răspuns essentem. Domnișoara de Kerkabon ținea cu tot dinadinsul să afle cum se zice în huronă a face dragost și, după ce pronunță cuvîntul trovander, străinul afirmă, nu fără oarecare temei, că termenii respectivi erau nici mai presus dar nici mai prejos de cuvintele din limba engleză sau franceză ale căror echivalente erau. Toți cei strînși în jurul mesei declarară că trovander era un cuvînt deosebit de frumos.

Parohul avea în bibliotecă o gramatică a limbii hurone pe care o primise în dar de la sfinția sa părintele Sagard-Theodat, unul din cei mai celebri misionari din ordinul franciscanilor. Ieși din sufragerie pentru a verifica afirmațiile huronului ; se întoarse gîtuit de emoție și de bucurie pentru a declara că Naivul este un adevărat huron. Mai discutară puțin despre nenumăratele limbi care există în lume și toată lumea căzu de acord că, dacă n-ar fi fost tărășenia cu Turnul Babel, toți oamenii ar vorbi franțuzește.

Iscoditorul reprezentant al legii, care, pînă atunci nu prea avusese mare încredere în huron, fu cuprins de un profund respect și începu să i se adreseze mult mai politicos decît înainte, însă Naivul nu luă în seamă schimbarea.

Domnișoara de Saint Yves se arătă foarte doritoare de a afla cum își manifestă bărbații dragostea în Huronia.

— Săvîrșind fapte demne de laudă, răspunse Naivul, pentru a fi pe placul celor ce vă seamănă.

Toată lumea lăudă cu mirare în glas această declarație. Domnișoara de Saint Yves se îmbujoră la față de bucurie. Domnișoara de Kerkabon se înroși și ea dar nu păru atît de voioasă ca cealaltă. Era cam paraponisită pentru că nu ei îi fusese adresat complimentul, fiind însă bună la suflet, afecțiunea ei pentru huron rămase neștirbită. Îl întrebă, pe un ton foarte blînd cîte femei iubise în țara lui.

— N-am iubit decît o fată, răspunse Naivul, pe domnișoara Abacaba, cea mai bună prietenă a dădacii mele. Mai

mlădioasă ca trestia, mai albă ca blana herminei, mai blîndă decît o mielușică, mai falnică decît orice vultur, mai sprintenă decît căprioarele, așa era iubita mea Abacaba. Într-o zi, fugărind un iepure, se cam îndepărtase de casă. Un algonkin, foarte prost crescut, care sălășluia la vreo sută de leghe depărtare de noi, a ajuns-o din urmă și i-a luat iepurele. Cum am aflat, am pornit într-un suflet, i-am dat algonkinului una în cap cu măciuca și l-am adus legat de mîini și de picioare în fața iubitei mele. Părinții Abacabei au vrut să-l mănînce, dar fiindcă nu-mi plac zaiafeturi de felul ăsta i-am redat libertatea ; ba mai mult, m-am împrietenit cu algonkinul. Abacabei i-a plăcut atît de mult felul cum m-am purtat încît din acea zi nici nu s-a mai uitat la flăcăii care erau îndrăgostiți de ea. M-ar mai iubi și acum dacă n-ar fi mîncat-o un urs. Ursul și-a primit pedeapsa. Multă vreme i-am purtat blana pe spinare, dar sufletul meu a rămas nemîngîiat.

Ascultînd această relatare, domnișoara de Saint Yves se bucura în sinea ei și fiindcă Huronul nu iubise decît o singură femeie, și fiindcă Abacaba nu mai era printre cei vii, dar nu deslușea bine de ce era atît de voioasă. Musafirii își aținti-seră privirile asupra Naivului și toți îl lăudau pentru că izbutise să-și convingă compatrioții să nu se înfrupte din carnea unui algonkin.

Necruțătorul judecător, nefiind în stare să-și struneascâ pornirea de a pune mereu întrebări, merse atît de departe încît avu indiscreția să-l întrebe pe huron de ce religie era. „Ce hotărîse ? Să fie anglican, galican sau hughenot ?"

— Cred în ceea ce cred oamenii din țara mea, așa cum faceți și domniile voastre pe aceste meleaguri.

— Vai de mine ! strigă domnișoara de Kerkabon, se vede că păcătoșii ăia de englezi nu s-au gîndit să-l boteze.

— Doamne Dumnezeule, zicea domnișoara de Saint Yves, se poate oare ca huronii să nu fie și ei catolici ? Ce-or fi așteptînd cuvioșii frați iezuiți ca să-i converteascâ ?

Naivul îi răspunse că în țara lui nimeni nu fusese vreodată convertit și că un adevărat huron nu se răzgîndește niciodată, adăugînd că în limba huronă nici măcar nu exista vreun cuvînt care să însemne „nestatornicie". Aceste ultime vorbe îi merseră drept la inimă domnișoarei de Saint Yves.

— Îl vom boteza noi, îl vom boteza noi, spuse rotofeia domnişoară, adresîndu-se fratelui ei. Va fi o mare cinste şi pentru biserică şi pentru paroh. Eu ţin neapărat să-i fiu naşă. Abatele de Saint Yves îi va călăuzi paşii spre cristelniţă. Va fi o ceremonie de toată frumuseţea. O să se ducă vestea în tot ţinutul şi toată lumea o să ne laude.

Oaspeţii fură cu toţii de părerea stăpînii casei şi începură să strige în cor :

— Îl vom boteza ! Îl vom boteza !

Naivul răspunse că în Englitera oamenii erau lăsaţi să trăiască după cum îi tăia capul. Spuse răspicat că propunerea nu-i surîdea de fel şi că religia huronilor este cel puţin tot atît de bună ca cea a bretonilor. Sfîrşi prin a declara că va pleca a doua zi.

Cei prezenţi băură şi ultimele picături din sticla cu rachiu a Huronului, apoi se duseră cu toţii la culcare.

După ce îl instalară pe oaspete în odaia care îi fusese pregătită, domnişoara de Kerkabon şi domnişoara de Saint Yves nu se putură abţine şi se uitară pe gaura cheii ca să vadă cum se culcă un huron. Constatară că întinsese pătura pe podea şi că dormea cum nu se poate mai graţios.

Capitolul II

HURONUL, CĂRUIA I SE ZICEA NAIVUL, RECUNOSCUT DE RUBEDENIILE SALE

Naivul se trezi, după cum îi sta în obicei, în zori cînd se aude primul cîntat al cocoşului, numit atît în Englitera cît şi în Huronia „trîmbiţa dimineţii". Nu semăna cu acei tineri din protipendadă care trîndăvesc în aşternut pînă la amiază, nefiind în stare nici să doarmă, nici să se scoale, pierzînd astfel atîtea ceasuri preţioase între vis şi viaţă şi tînguindu-se tot ei că viaţa este prea scurtă.

Huronul, după ce mersese mai bine de două leghe pe jos, umblînd după vînat, se întoarse acasă cu tolba plină. În grădină, dădu de parohul bisericii „Maica Domnului de la munte"

şi de soru-sa care se plimbau fără să-şi fi scos de pe cap scufiile pe care le puneau cînd se băgau în pat. Le dădu tolba şi, scoţînd din sîn un fel de talisman pe care-l purta întotdeauna la gît, îi rugă să-l primească în dar în semn de recunoştinţă pentru felul cum îl primiseră în casa lor.

— E tot ce am mai de preţ pe lume. Mi s-a spus că voi fi fericit cît timp voi purta asupra mea zorzoanele astea. Vi le dăruiesc ca să fiţi mereu fericiţi.

Preotul şi domnişoara surîseră, înduioşaţi de candoarea huronului. Darul pe care îl oferea era un breloc făcut din două portrete zugrăvite de o mînă nedibace şi legate de o curea cam slinoasă.

Domnişoara de Kerkabon îl întrebă dacă există pictori în Huronia.

— Nu, răspunse Naivul, miniaturile astea sînt o raritate. Le am de la dădaca mea. I le-a dat bărbatul ei, care la sfîrşitul unei bătălii a despuiat leşurile unor francezi din Canada, căci împotriva lor ne războiserăm. E tot ce ştiu.

Preotul privi cu mare atenţie cele două portrete. Nu trecu mult şi se schimbă la faţă. Mîinile începură să-i tremure de emoţie.

— Mă jur pe „Maica Domnului de la munte", strigă el, că nu mă înşel ! Aceste două portrete înfăţişează pe fratele meu, căpitanul şi pe soţia sa !

Soru-sa, foarte tulburată, după ce luă la rîndul ei în mînă miniaturile şi le privi îndeaproape, îi împărtăşi părerea. Amîndoi erau uluiţi la culme şi sufletul lor era cotropit de o bucurie din care nu lipsea amarul. Amîndoi vărsau şiroaie de lacrimi. Portretele treceau din mîinile preotului în cele ale domnişoarei de douăzeci de ori pe secundă, şi ochii li se îndreptau cînd spre chipurile zugrăvite cînd spre cel al huronului.

Îl întrebară fiecare, uneori amîndoi deodată, în ce loc, cînd anume şi cum ajunseseră miniaturile în posesia dădacii. Socoteau anii scurşi de la plecarea căpitanului, şi stăteau încă în cumpănă cînd îşi aduseră aminte că primiseră odată veste că fratele lor ajunsese în Huronia şi că de atunci nu mai aflaseră nimic despre el.

Naivul le mărturisise că nu-şi cunoaşte părinţii. Parohul, care ştia să confrunte faptele, observă că flăcăul lăsase să-i crească barba, obicei necunoscut în ţara lui de baştină.

— Tuleiele demonstrează că e fiul unui om venit din Europa. Fratele meu și soția sa n-au mai fost văzuți din 1669 cînd a avut loc expediția împotriva huronilor. Pe atunci nepotul meu nu putea avea mai mult de cîteva luni. Doica din Huronia i-a salvat viața și i-a ținut loc de mamă.

După sute de alte întrebări și tot atîtea răspunsuri, parohul și soru-sa ajunseră la concluzia că huronul era chiar nepotul lor. Îl luară în brațe și-l sărutară cu obrajii plini de lacrimi. Naivul rîdea, neputîndu-și închipui cum ajunsese un huron să devină nepotul unui preot din Bretania.

Toți trei coborîră în tîrg. Domnul de Saint Yves, un excelent fizionomist, compară cele două portrete cu fața Naivului. Declară, aducînd-o bine din condei, că flăcăul avea ochii maică-si, fruntea și nasul răposatului căpitan de Kerkabon și că obrajii îi moștenise de la ambii părinți.

Deși nu-i văzuse niciodată, domnișoara de Saint Yves exclamă că Naivul semăna nemaipomenit cu părinții săi. Admirară cu toții felul cum, datorită Providenței, evenimentele se înlănțuiesc în această lume.

Pe scurt, toată lumea susținea atît de sus și atît de tare că Naivul era fiul căpitanului, încît pînă la urmă nici huronul nu se mai împotrivi și zise că, dacă tot trebuie să aibă un unchi, era mai bine să fie parohul decît altcineva.

Merseră cu toții să mulțumească lui Dumnezeu în biserica „Maica Domnului de la munte“ în timp ce huronul, care nu-și ieșise din ale lui, rămase acasă să guste dintr-un vinișor.

Englezii veniră să-i spună că sînt gata de plecare și că era timpul să se urce pe corabie.

— După cît se vede, vouă nu vi s-a întîmplat să vă regăsiți unchii și mătușile. Eu rămîn aici. Vă urez să ajungeți cu bine la Plymouth. Vă dau toate boarfele mele. Nu mai am nevoie de nimic de vreme ce sînt nepotul unui paroh.

Englezii își văzură de drum fără să se sinchisească de rubedeniile bretone ale Huronului.

După ce unchiul, mătușa și prietenii lor ieșiră din biserică, după ce judecătorul îi puse iar huronului întrebări cu duiumul, după ce spuseră tot ce spun oamenii cînd sînt uluiți, încîntați și bucuroși de a fi împreună cu cei dragi lor, parohul bisericii „Maica Domnului de la munte“ și abatele de Saint Yves hotărîră că botezul huronului trebuia să aibă loc cît mai repede. Nu se putea însă proceda cu un flăcău de

douăzeci și doi de ani, cum se obișnuiește cu un prunc pe care îl speli de păcate, fără ca el să aibă habar de ce i se întîmplă. Huronul trebuia lămurit și nu era o treabă ușoară. Abatele de Saint Yves era de părere că un om care nu se născuse în Franța nu putea judeca la fel ca toată lumea.

Parohul spuse că nepotul său, Naivul, nu avusese, ce-i drept, norocul să se nască în Bretania, dar avea o minte ageră, așa cum dovedeau toate răspunsurile pe care le dăduse și că, desigur, moștenise multe din calitățile părinților săi.

Începură prin a-l întreba dacă i se întîmplase vreodată să deschidă o carte. Huronul răspunse că-l citise pe Rabelais, în traducerea făcută în limba engleză și cîteva fragmente din Shakespeare, adăugînd că ultimele le mai știa și acum pe de rost. Găsise aceste cărți la căpitanul vasului care îl dusese din America la Plymouth și declară că îi plăcuseră foarte mult.

Judecătorul începu iar să-l iscodească.

— Vă mărturisesc, spuse Naivul, că am avut impresia uneori că pricep cîte ceva, însă multe lucruri mi-au scăpat.

Cînd auzi aceste cuvinte, abatele de Saint Yves își zise în sinea lui că nici el nu citise vreodată altfel și că, de fapt, așa trebuie să se întîmple cu toată lumea.

— Ați citit, desigur, Biblia ? *întrebă abatele.*

— Nu. Nu se afla printre hîrțoagele căpitanului și nimeni nu mi-a vorbit vreodată despre o asemenea carte.

— Așa sînt blestemații ăia ! Englezii pun mai mult preț pe o piesă de Shakespeare, pe o prăjitură cu prune sau pe o sticlă de rom decît pe cărțile sfinte ! strigă domnișoara de Kerkabon. Iată de ce n-au izbutit să convertească pe cineva în America. Fără îndoială că i-o fi afurisit Dumnezeu, așa că le vom lua Jamaica și Virginia mai repede decît s-ar putea crede.

Fără să mai stea pe gînduri, îl chemară pe cel mai bun croitor din Saint Malo pentru a-l îmbrăca pe huron din cap pînă în picioare. Oaspeții își luară rămas bun. Judecătorul porni prin vecini să mai pună întrebări. Domnișoara de Saint Yves se opri în prag ca să-l mai privească pe Naiv care făcea mai multe reverențe decît făcuse în toată viața lui.

Judecătorul, înainte de a-și lua rămas bun, îi prezentă domnișoarei de Saint Yves pe fiul său, un tăntălău abia ieșit de pe băncile școlii. Domnișoara îl privi fără să-l vadă, într-atît era de intrigată de comportarea galantă a Huronului.

CONVERTIREA HURONULUI, ZIS NAIVUL.

Parohul, dîndu-şi seama că merge spre bătrîneţe şi că Dumnezeu l-a fericit cu un nepot ca să-i fie de mîngîiere, se gîndi că i-ar putea lăsa parohia, dacă ar izbuti să-l boteze şi să-l convingă să se preoţească.

Naivul avea o excelentă memorie. Născut din părinţi robuşti, cum sînt bretonii — şi ai lui se mai şi căliseră cît timp stătuseră în Canada — huronul era grozav de căpăţînos, aşa că mai că nu simţea cînd îl trăsnea cineva în creştet, iar dacă îi intra ceva în cap acolo rămînea pentru vecie. Nu i se întîmplase vreodată să uite ceva. Mintea îi mergea iute şi bine, datorită faptului că nimeni nu-i împuiase capul cu tot felul de baliverne sau de lucruri fără rost, cum fac dascălii noştri. Ca atare, orice lucru nou îi parvenea direct, nu printr-o pîclă cum se întîmplă pe la noi. Preotul se hotărî să-i dea să citească Noul Testament. *Naivul îl citi pe nerăsuflate. Neştiind nici cînd, nici în ce ţară anume se petrecuseră întîmplările narate în carte, nu se îndoi nici o clipă că despre Bretania şi bretoni era vorba şi se jură că de-i va întîlni vreodată pe nemernicii ăia de Caiafa şi de Pilat avea să le scurteze nasurile şi să le taie urechile.*

Unchiu-su, încîntat de felul cum luase lucrurile, începu să-l lămurească. Îl lăudă mai întîi pentru zelul de care dădea dovadă, apoi îi explică că bunele lui intenţii erau inutile, deoarece oamenii asupra cărora voia să tabere muriseră cu mai bine de o mie şase sute nouăzeci de ani înainte. Naivului nu-i trebui mult ca să înveţe pe de rost aproape toată cartea. Ridica uneori nişte probleme care îl puneau în mare încurcătură pe preot. Fu silit să se consulte adesea cu abatele de Saint Yves. Nici el nu prea ştia cum s-o scoată la capăt, aşa că socoti nimerit să cheme un iezuit, ca să-l poată pregăti pe huron pentru trecerea la religia catolică.

În cele din urmă harul pogorî asupra Naivului, care făgădui că se va creştina. Era sigur că se va începe prin tăierea împrejur.

— În toată cartea pe care mi-aţi dat-o nu există om care să nu fi fost şi ca atare reiese că şi eu trebuie să fiu gata pentru această jertfă. Cu cît mai iute, cu atît mai bine.

Nu stătu mult pe gînduri şi chemă felcerul din sat, rugîndu-l să-i facă operaţia. Nu se îndoia că domnişoara de Kerkabon şi prietenii ei se vor bucura foarte aflînd vestea. Felcerul nu se îndeletnicise niciodată cu asemenea treburi, aşa că se grăbi să înştiinţeze familia. Toţi ai casei începură să ţipe şi să se vaiete. Biata domnişoară, ştiind că nepotu-su se hotăra iute şi trecea tot atît de iute de la vorbă la faptă, tremura toată, ca nu cumva huronului să-i treacă prin minte să se opereze singur. Din lipsă de experienţă, putea să nimerească — Doamne fereşte! — alături, fapt care putea avea tragice consecinţe pentru femei. Bune la suflet cum sînt, nu puteau privi cu indiferenţă o asemenea nenorocire!

Preotul îl aduse pe huron pe calea cea bună, arătîndu-i că moda se schimbase între timp şi că botezul era un procedeu mai blînd şi mai binefăcător decît cel vechi; de altminteri, spunea el, doctrina iertării nu semăna cu cea în care exista legea Talionului. Naivul, înzestrat cu mult bun simţ şi cinstit cum era, mai zise ce mai avea de zis, dar pînă la urmă recunoscu că nu avusese dreptate, lucru rar în Europa, unde toţi o ţin morţiş cînd au apucat să afirme ceva. Pînă la urmă declară că e de acord să fie botezat în ziua pe care o va hotărî parohul.

Mai întîi trebuia ca huronul să se spovedească şi nu le veni prea uşor să-l înduplece. Naivul avea întotdeauna asupra lui cartea pe care i-o dăruise unchiul său. Oricît căuta, nu dădea de nici un paragraf unde să se arate că vreunul dintre apostoli se spovedise, aşa că deveni din ce în ce mai îndărătnic. Parohul îi închise gura, arătîndu-i în epistola sfîntului Iacob cel Mic acele cuvinte care apasă sufletele „ereticilor": „Mărturisiţi-vă unul altuia păcatele". Huronul nu mai zise nimic şi se duse să se spovedească unui preot franciscan. Cînd termină îl scoase pe popă din jilţ, se aşeză în locul lui şi, ţinîndu-l zdravăn, îl sili să îngenuncheze spunîndu-i:

— Şi acum, părinţele, e rîndul tău, căci aşa stă scris: „Mărturisiţi-vă unul altuia păcatele". Pe ale mele le ştii. Nu pleci de aici fără să le aflu şi eu pe ale tale.

Nici că era chip să plece, deoarece huronul îl ținea bine, ba își mai și proptea din cînd în cînd genunchiul în pieptul franciscanului care începuse să urle de mama focului. Biserica se umpluse de credincioși și rămaseră cu gura căscată văzînd cum învățăcelul îl bruftuia pe popă invocînd numele sfîntului Iacob cel Mic. Bucuria de a boteza un huron, care pe deasupra mai era și englez și breton, era atît de mare încît se hotărîră să treacă cu vederea ciudățeniile lui. Se găsiră chiar cîțiva doctori în teologie gata să afirme că spovedania nu era neapărat necesară, botezul fiind o taină care te curăță de orice păcat.

Îl rugară pe episcopul din Saint Malo să hotărască ziua botezului, și înalta față bisericească, foarte măgulită, firește, de propunerea de a boteza un huron, sosi cu mare pompă în tîrg, întovărășit de toți preoții și diaconii săi. Domnișoara de Saint Yves, în timp ce-l binecuvînta pe Cel de Sus, ceru să vină cea mai bună coafeză din Saint Malo ca s-o pieptene, și-și puse cea mai frumoasă rochie ca să arate bine la o asemenea ceremonie. Judecătorul sosi cu toate cunoștințele lui, care erau multe la număr. Biserica era splendid împodobită. Totul merse de minune pînă ce sosi clipa cînd Huronul trebuia să fie condus în fața altarului unde avea să se săvîrșească taina botezului.

Nu era nicăieri.

Unchiul și mătușa alergară, care încotro, bănuind că plecase, după obiceiul lui, la vînătoare. Toți cei invitați la ceremonie îl căutară prin păduricile din împrejurimi și bătură la toate porțile din satele vecine. Nimeni nu știa nimic.

Le era frică să nu se fi întors în Englitera, amintindu-și că spusese odată că îi plăcuse foarte mult ce văzuse acolo. Parohul și sora domniei sale pierduseră orice nădejde de a-și vedea nepotul botezat și se temeau pentru sufletul lui nemîntuit. Episcopul, descumpănit de felul cum se întorseseră lucrurile, se pregătea să se întoarcă la Saint-Malo. Parohul și abatele de Saint Yves erau foarte abătuți. Judecătorul punea întrebări tuturor celor ce treceau prin fața bisericii pe un ton sever, cum îi era obiceiul. Domnișoara de Kerkabon plîngea. Domnișoara de Saint Yvens nu plîngea, dar suspina atît de tare încît oricine își putea da seama că sufletul ei tînjea după sfintele taine.

Amărîte, cele două femei se plimbau pe malul rîului Rance. Deodată, printre sălcii, zăriră un om cu pielea destul de albă, stînd nemișcat drept în mijlocul rîului cu mîinile puse cruce pe piept.

Domnișoarele începură să țipe și făcură cale întoarsă. Nu se îndepărtară însă prea mult, căci, fiind curioase din fire, nu mai ținură seama de nici o opreliște și se furișară în păpuriș ca să se lămurească despre ce era vorba.

Capitolul IV

BOTEZUL HURONULUI

Parohul și abatele, dădură fuga cînd le auziră țipînd. Îl întrebară pe Naiv ce făcea acolo.

— Asta-i bună! Aștept să fiu botezat. A trecut mai bine de un ceas, domnilor, de cînd stau în mijlocul rîului și apa îmi vine pînă la gît. Nu se cuvine să mă lăsați să înghet.

— Dragă nepoate, îi spuse cu multă blîndețe parohul, nu în rîu se botează oamenii în Bretania. Ia-ți hainele și vino cu noi!

Auzind acest îndemn, domnișoara de Saint Yves o întrebă pe șoptite pe buna ei prietenă:

— Dragă domnișoară, ce părere ai? O să se îmbrace chiar acum?

Între timp Huronul îi spunea parohului:

— De data asta n-o să mă mai duceți cu vorba. De cînd m-am spovedit am citit mult și pot afirma cu toată tăria că așa și nu altfel se botează. Eunucul reginei Candacia a primit botezul într-un pîrîiaș. Nu cred că vă va fi cu putință să-mi arătați în cartea pe care mi-ați dat-o că s-a procedat vreodată altfel. Ori mă botezați în rîu, ori deloc!

Degeaba se străduiră să-i spună că obiceiurile se schimbaseră. Naivul era căpățînos ca toți bretonii, fără să mai punem la socoteală că era și huron. O ținea una și bună,

pomenind mereu de eunucul reginei Candacia. Mătuși-sa și domnișoara de Saint Yves care, atunci cînd stătuseră pitite în păpuriș, îl priviseră cu de-amănuntul, erau în măsură să-i spună că un flăcău ca el n-avea nimic de-a face cu eunucul reginei. Cele două femei nu scoaseră însă nici un cuvînt, fiind discrete din fire.

Episcopul în persoană se apropie de malul rîului, dar făcu drumul în zadar.

Huronul îi ținu piept și prelatului:

— Arătați-mi în cartea pe care mi-a dat-o unchiul meu că a existat un singur om care să nu fi fost botezat într-un rîu și mă supun.

Mătuși-sa, în culmea desnădejdii, își aduse aminte că prima oară cînd Huronul făcuse o reverență, se înclinase în fața domnișoarei de Saint Yves mai adînc decît în fața tuturor. Nici pe episcop nu-l întîmpinase cu atît respect și cu atîta însuflețire ca pe frumoasa domnișoară. În acest ceas greu, se gîndi că n-ar fi rău să-i ceară ajutor prietenei ei. Fiind sigură că pe ea huronul n-avea s-o refuze, o rugă să-l convingă pe nepotu-su să se boteze așa cum e obiceiul în Bretania. Fără îndoială, adăugă ea, flăcăul nu va putea deveni niciodată un bun creștin dacă va primi botezul în mijlocul unei ape curgătoare.

Domnișoara de Saint Yves roși, bucurîndu-se în sinea ei că i se încredințase o misiune atît de importantă. Se apropie sfioasă de Naiv și-i strînse mîna cu o rară distincție.

— Nu vreți să faceți nimic pentru mine? îl întrebă ea, lăsînd ochii în jos pentru ca o clipă mai tîrziu să și-i ridice cu o grație nespusă.

— Eu, domnișoară? Voi face tot ce îmi veți porunci. Vreți să primesc botezul, îl voi primi. Botezul apei, botezul sîngelui, botezul focului. Fac orice pentru dumneavoastră.

Domnișoara de Saint Yves se putea făli, și pe bună dreptate, că obținuse, spunînd doar două vorbe, o încuviințare pe care nici rugămințile parohului, nici întrebările judecătorului și nici argumentele aduse de episcop nu izbutiseră s-o smulgă Huronului. Știa că izbîndise, dar nu-și dădea încă seama ce însemna această izbîndă.

Botezul fu săvîrșit și primit cu toată cuviința, în timpul unei mărețe și foarte frumoase ceremonii. Unchiul și mătușa cedară abatelui de Saint Yves și surorii sale cinstea de a fi nași. Domnișoara mai ales părea încîntată de a juca un rol atît de important. Nu știa cît de mult avea s-o stînjenească mai tîrziu titlul de nașă. Acceptă, deci, mulțumind pentru onoarea ce i se făcuse, nedîndu-și seama de gravele consecințe ale gestului ei.

După cum se știe, nu există slujbă bisericească care să nu se termine cu un ospăț, așa că toată lumea fu poftită la masă. Ghidușii spuneau că oamenii trebuie botezați cu apă, dar vinul nu. Parohul declară că vinul, de la Solomon citire, înveselește sufletul omului. Episcopul cită cazul patriarhului Iuda, care își legase asinul de un butuc de viță și-și stropise hainele cu sîngele strugurilor. Mare păcat, mai spuse el, că oamenii de aici nu pot face ca numitul patriarh, de vreme ce Dumnezeu nu a blagoslovit cu podgorii Bretania. Fiecare ținea să spună un cuvînt de laudă cu privire la botezul Naivului și să-i facă nașei complimente. Judecătorul, care nu se lăsase de năravul lui, îl întrebă pe Huron dacă are de gînd să-și țină făgăduiala.

— Cum aș putea să n-o țin de vreme ce m-a dus de mînă spre cristelniță domnișoara de Saint Yves?

Huronul se înfierbîntase. Ridicase de mai multe ori paharul în cinstea nașei.

— Dacă aș fi primit botezul de la dumneavoastră, spuse el, sînt sigur că apa rece pe care mi-au turnat-o pe ceafă m-ar fi ars ca focul.

Judecătorul consideră prea poetice cuvintele Huronului, neștiind că în Canada alegoria își are locul în toate conversațiile, dar nașa nu mai putea de bucurie.

Noul creștin primi numele Hercule. Episcopul de Saint Malo tot întreba cine era acest sfînt sau mucenic de care nu auzise niciodată. Iezuitul, mare cărturar, îi spuse că Hercule era un sfînt care făcuse douăsprezece minuni. Cum nu se cădea unui iezuit să pomenească de cea de a treisprezecea, mai grozavă decît toate celelalte, și anume minunea de a fi izbutit să prefacă într-o singură noapte în femei cincizeci de fecioare, călugărul o făcu uitată. Se găsi totuși cineva, mai slobod la gură, care o lăudă cu înflăcărare. Doamnele își lăsară ochii în jos, zicîndu-și că după cum arăta, Naivul era vrednic de sfîntul al cărui nume îl primise.

HURONUL ÎNDRĂGOSTIT

Trebuie spus că de la botez și de la ospățul care a avut loc după ceremonie, domnișoara de Saint Yves nutrea dorința fierbinte să fie chemată de episcop și la săvîrșirea altor taine, împreună cu Hercule, zis Naivul. Totuși, sfioasă cum era și fiind pe deasupra și foarte bine crescută, nu îndrăznea să-și mărturisească nici ei înșiși ceea ce simțea. Uneori însă lăsa să-i scape cîte o privire, cîte o vorbuliță, cîte un gest pe care se grăbea să-l ascundă cu o pudoare demnă de toată lauda. Era o fată cuminte, vioaie și plină de gingășie.

După ce episcopul se întoarse la Saint-Malo, Naivul și domnișoara de Saint Yves se întîlniră fără ca vreunuia din ei să-i fi trecut prin cap că de fapt asta voiau, să se revadă. Vorbiră fără să se fi gîndit mai înainte la ce aveau să-și spună. Naivul îi mărturisi că o iubea din toată inima și că frumoasa Acaba de care fusese îndrăgostit la nebunie cînd se afla în Huronia nu fusese nici pe departe pe potriva ei. Domnișoara îi răspunse, cu modestia de care dădea dovadă în orice împrejurare, că trebuia să se ducă cît mai repede să vorbească cu unchiul și cu mătușa lui. La rîndul ei avea să-l anunțe degrabă pe scumpul ei frățior, abatele de Saint Yves, fiind sigură că toată lumea va consimți la căsătoria lor.

Naivul îi zice că n-avea nevoie de consimțămîntul nimănui și că i se părea extrem de ridicol să întrebi pe alții ce să faci în asemenea ocazii.

— Cînd cele două părți interesate sînt de acord, adăugă el, nu mai e nevoie și de o a treia. Nu cer sfatul nimănui, cînd am chef să mănînc, să merg la vînătoare sau să dorm. Îmi dau seama că, atunci cînd e vorba de iubire, se cade ca persoana pe care o dorești să fie de acord. Cum nu sînt îndrăgostit nici de unchiul meu, nici de mătușa mea, nu văd de ce m-aș adresa lor și, crede-mă, ar fi mai bine ca și dumneata să te abții să vorbești cu domnul de Saint Yves.

Se înțelege de la sine că fermecătoarea domnișoară făcu tot ce putu, cu multă delicatețe și dibăcie, ca să-l convingă pe huron că anumite uzanțe trebuiesc respectate. I se întîmplă chiar să se supere pe Hercule dar îi trecu repede și îl luă iar cu binișorul. Mă rog, nu se știe cum s-ar fi sfîrșit această convorbire dacă, văzînd că se înserează, abatele n-ar fi venit s-o ia pe soru-sa acasă. Naivul, dîndu-și seama că unchiul și mătușa lui păreau cam obosiți după ceremonia religioasă urmată de un ospăț care ținuse cam mult, îi lăsă să se ducă la culcare. Cînd rămase singur începu să scrie versuri slăvindu-și iubita, căci nu există țară pe lume unde îndrăgostiții să nu devină poeți.

A doua zi, de față fiind și domnișoara de Kerkabon, mai emoționată decît de obicei, parohul îi spuse :

— Cerul fie lăudat că ți-a hărăzit cinstea, dragă nepoate, de a fi creștin și breton. Dar mai e ceva. Am început să îmbătrînesc și trebuie să-ți spun că fratele meu mi-a lăsat un petec de pămînt, din care nu poți scoate mare lucru. Sînt însă parohul unei biserici care îmi aduce venituri frumușele. Dacă ai vrea să devii diacon, și nădăjduiesc că așa vei hotărî, ți-aș lăsa parohia și atunci ai duce un trai îndestulat. Aș considera că Domnul te-a trimis ca să fii mîngîierea zilelor ce mi-au mai rămas de trăit !

— Să trăiești, unchiule, ani mulți și să te bucuri de ei. Nu prea știu ce înseamnă să fii diacon și nici ce înseamnă să-mi lași mie parohia, dar fac orice numai să nu mă despart de domnișoara de Saint Yves.

— Dumnezeule mare ! ce mi-a fost dat să aud ! Nu cumva te-ai îndrăgostit de ea ?

— Ba da, dragă unchiule.

— Din păcate, nepoate, este cu neputință s-o iei de nevastă.

— Te înșeli, unchiule. Nu numai că mi-a strîns mîna cînd ne-am văzut ultima oară, dar mi-a făgăduit că mă va cere în căsătorie, și negreșit mă voi însura cu ea.

— E cu neputință, crede-mă. Domnișoara de Saint Yves ți-e nașă. A păcătuit strîngînd mîna finului ei și nimănui nu-i este îngăduit să se căsătorească cu propria lui nașă. Legile divine și cele omenești interzic asemenea fapte !

— Zău, unchiule, asta e curată bătaie de joc ! De ce ar fi oprit să te însori cu nașa dacă e tînără și frumoasă ? Nu scrie în cartea dumitale că e păcat să te căsătorești cu fetele care n-au pregetat să dea ajutor pentru ca oamenii să fie botezați. Observ că nu trece zi fără să se înfăptuiască ceva despre care nu se amintește în carte, uitîndu-se, în schimb,

să se facă ceea ce ni se cere. Tot ce văd, mărturisesc, mă miră și mă supără. Dacă, legîndu-vă de botezul meu, mă împiedicați să mă însor cu frumoasa domnișoară de Saint Yves, vă înștiințez că o voi răpi și că mă voi desboteza.

Parohul nu mai știa ce să spună. Domnișoara de Kerkabon plîngea.

— Dragă frățioare, spuse ea, cu nici un preț nu trebuie să-l lăsăm pe nepotul nostru pradă veșnicei osînde! Prea Sfinția sa, Papa, poate să-i dea o dispensă și atunci ar putea să fie fericit, ca orice creștin, alături de aleasa lui.

Naivul sări de gîtul mătuși-si și o sărută.

— Cine este această amabilă persoană, care sprijină cu atîta bunăvoință pe tinerii îndrăgostiți? Mă duc glonț să-i spun despre ce e vorba!

Îi explicară cine și ce este Papa și Naivul păru și mai descumpănit decît înainte.

— Dragă unchiule, n-am găsit nici măcar o iotă despre personajul ăsta în cartea dumitale. Am cutreierat mări și țări. Ne aflăm pe malul oceanului și vrei să mă desparți de domnișoara de Saint Yves pentru a mă trimite într-o țară mediteraneană ca să cer permisiunea de a o iubi unui om care locuiește la patru sute de leghe de noi și vorbește o limbă din care nu pricep o boabă. Proiectul ăsta nu stă în picioare și pe deasupra este nespus de ridicol. Chiar acum mă duc la abatele de Saint Yves a cărui casă e la o bătaie de pușcă de a noastră și vă asigur că mă voi căsători cu iubita mea înainte de a se însera.

În timp ce Naivul vorbea astfel, intră judecătorul. După cum îi stătea în obicei, îl întrebă pe huron încotro pornise.

— Mă duc să mă însor, declară Naivul, luînd-o la fugă și după un sfert de oră ajunse în casa iubitei sale, care la acea oră matinală, dormea încă.

— Tare mi-e frică, frățioare, spunea, văicărindu-se, domnișoara de Kerkabon parohului, că n-ai să izbutești să faci vreodată din nepotul nostru un diacon.

Judecătorul se supărase foc auzind vorbele huronului, căci nutrea încă dorința ca fiul lui s-o ia în căsătorie pe domnișoara de Saint Yves. Or, băiatul era și mai nătîng, și mai nesuferit decît taică-su.

Capitolul VI

NAIVUL ALEARGĂ SPRE ALEASA LUI ȘI SE ÎNFURIE CUMPLIT

De îndată ce trecu pragul casei, Naivul întrebă o bătrînă slujnică unde era camera domnișoarei. Împinse zdravăn ușa, dealtfel nu prea bine închisă, și se năpusti spre pat. Fata se trezi brusc și începu să strige:

— Ce-mi văd ochii? Tu ești? Stai! Stai! Ce vrei să faci?

— Te iau de nevastă!

Și, într-adevăr, chiar așa ar fi făcut dacă domnișoara nu s-ar fi apărat cu toată cuviința unei fete bine crescute.

Naivul nu prea știa de glumă; felul ei de a se purta i se păru o jignire gravă.

— Altfel mă primea domnișoara Abacaba, prima mea iubită. Nu e frumos ce faci! Mi-ai făgăduit că te vei căsători cu mine și nu vrei să mă iei de bărbat. Asta înseamnă lipsă de respect pentru cele mai elementare reguli din codul onoarei. Am să te învăț eu să te ții de cuvînt și, de voie, de nevoie ai s-o iei iar pe calea virtuții.

Naivului nu-i lipsea virtutea, mai ales cutezanța virilă a lui Hercule, al cărui nume îl primise la botez. Era gata să arate de ce era în stare, cînd, auzind țipetele surorii sale — înzestrată și ea cu virtuți, dar mai discrete — înțeleptul abate dădu buzna în odaie, urmat de chelăreasă, de un servitor bătrîn și evlavios și de un preot din aceeași parohie. Cînd îi văzu strînși în jurul lui, avîntul celui pus pe fapte mari scăzu simțitor.

— Doamne Dumnezeule, strigă abatele, ce faci aici, dragă vecine?

— Îmi fac datoria. Îmi țin făgăduiala, și cuvîntul dat e sfînt pentru mine.

Domnișoara de Saint Yves se acoperi cum putu, roșind. Naivul fu condus în altă odaie. Abatele îi demonstră că felul lui de a se comporta întrecea orice limită. Naivul se apără, invocînd prerogativele legii naturale, pe care o cunoștea cu de-amănuntul. Abatele pledă în favoarea legii pozitive, argumentînd că ei trebuie să i se acorde prioritate, întrucît, dacă

n-ar exista anumite convenții, aplicarea legii naturale ar echivala cu instaurarea tîlhăriei.

— Trebuie să existe, spunea el, notari, preoți, martori, contracte și dispense.

Naivul îi răspunse, repetînd o constatare făcută de mult de toți sălbaticii :

— Cît de necinstiți trebuie să fiți, de vreme ce aveți nevoie să luați atîtea precauții.

Abatelui îi veni destul de greu să respingă o asemenea acuzație.

— Există, nu pot nega, mulți oameni care nu se țin de cuvînt și o sumedenie de derbedei. Dacă huronii ar trăi și ei în orașe mari numărul de-alde ăstora n-ar fi mai mic. Dar în sînul societății noastre au existat și există oameni înțelepți, cinstiți, luminați și lor le datorăm legile de care ascultăm. Cu cît oamenii sînt mai de ispravă, cu atît se silesc să le respecte, ca să fie pildă netrebnicilor în ochii cărora legile reprezintă doar niște opreliști, neresimțite ca atare de oamenii ce merg pe calea cea bună.

Acest răspuns îl puse pe gînduri pe Naiv. Din cele spuse pînă acum s-a putut observa că avea scaun la cap. Izbutiră să-l domolească și, vorbindu-i cu multă blîndețe, îi dădură temeiuri de a nădăjdui că lucrurile se vor îndrepta. Căzu deci și el în cele două capcane în care cad oamenii de pretutindeni. Avură chiar grija să-l pună față în față cu domnișoara de Saint Yves care, între timp, se îmbrăcase și se dichisise. Întrevederea avu loc într-o atmosferă cît se poate de cordială. Deși toată lumea se purta cu multă cuviință, privirile înflăcărate ale Naivului Hercule se ațintea atît de des asupra domnișoarei de Saint Yves, încît fata își pleca mereu ochii în jos, așa că toți cei de față stăteau cu frica-n sîn.

A fost nevoie de mult timp și de multă dibăcie ca să-l convingă pe huron să se întoarcă acasă. În cele din urmă au rugat-o iar pe domnișoara de Saint Yves să intervină. Fata izbuti și de data aceasta să-l înduplece, dîndu-și seama că îl iubea din ce în ce mai mult, mai ales de cînd văzuse cîtă putere are asupra lui. Ea îl hotărî să plece și tot ea suferi cumplit de plecarea lui. După ce Huronul părăsi casa, abatele, care era nu numai fratele mult mai vîrstnic al domnișoarei de Saint Yves ci și tutorele ei, se hotărî să-și pună la adăpost sora de dovezile de dragoste ale neînfrînatului Naiv. Se duse să ceară sfat judecătorului. Deoarece domnul nu renunțase la ideea de a-l vedea pe feciorul-su însurat cu sora abatelui, îi spuse că cel mai bun lucru ar fi s-o trimeată pe biata fată la mănăstire.

Această hotărîre a dat naștere unei adevărate nenorociri. O femeie indiferentă dusă cu forța la mănăstire și-ar fi smuls părul din cap, dar o îndrăgostită, o fată pe cît de cuminte pe atît de simțitoare, cade pradă desnădejdii.

Cînd ajunse acasă, huronul îi povesti parohului, cu naivitatea de care dădea întotdeauna dovadă, tot ce se petrecuse. Auzi aceleași dojeni care lăsau o ușoară dîră în mintea lui, dar n-aveau nici o putere asupra simțurilor. A doua zi, cînd se îndrepta spre casa iubitei sale pentru a sta de vorbă cu ea despre legea naturală și cea născută din convenții, se întîlni cu judecătorul. Vecinul se grăbi să-l anunțe cu o voce veselă și ca atare jignitoare că domnișoara se afla la mănăstire.

— Foarte bine, zise huronul, mă duc să discut cu ea la mînăstire.

— Imposibil, răspunse judecătorul.

Începu să-i explice pe larg ce este o mănăstire și că în limba franceză cuvîntul vine din latinescul „conventus", termen ce desemnează adunare. Huronul nu putea înțelege de ce nu putea face și el parte din această adunare. De îndată ce află că de fapt era vorba de un fel de închisoare pentru fete, instituție îngrozitoare și inexistentă în Englitera și în Huronia — Naivul fu cuprins de o mînie tot atît de cumplită ca cea a lui Hercule cînd auzi că regele Eurit din Oehalia, a cărui cruzime o egala pe cea a abatelui, nu-i îngăduia să ia în căsătorie pe Iole, fiica sa, la fel de frumoasă ca sora domnului de Saint Yves. Avea de gînd să dea foc mănăstirii, să-și răpească iubita sau să piară împreună cu ea. Domnișoara de Kerkabon, înspăimîntată la culme, pierduse orice nădejde de a-și vedea nepotul diacon și spunea plîngînd că, de cînd fusese botezat, Huronul parcă era muncit de diavol.

NAIVUL ÎI PUNE PE FUGĂ PE ENGLEZI

Naivul, cufundat într-o sumbră și adîncă melancolie, o porni spre malul mării, cu pușca la umăr și cu jungherul la brîu, ochind din cînd în cînd niște păsări și fiind adesea ispitit să-și tragă un glonte în inimă. N-o făcu, fiindcă mai ținea încă să trăiască de dragul domnișoarei de Saint Yves. Uneori îl blestema pe unchiu-su, pe mătuși-sa, ba și întreaga Bretanie, unde primise botezul. Alteori își binecuvînta rudele fiindcă datorită lor se întîlnise cu cea pe care o iubea. Cînd se hotăra să dea foc mănăstirii, cînd se răzgîndea, temîndu-se să nu fie pricina morții domnișoarei. Valurile canalului Mînecii nu sînt mai răscolite de vîntul ce suflă cînd de la apus cînd de la răsărit, decît era sufletul huronului.

Mergea iute, fără să știe încotro cînd auzi că se bate toba. Văzu o mulțime de oameni care alergau, unii spre malul mării, alții spre uscat.

Mii de strigăte răsunau venind din toate părțile. Curiozitatea și curajul lui înnăscut îi îndreptară pașii spre locul de unde se auzea zarva. Alergă, zbură și din patru mari salturi ajunse în mijlocul mulțimii. Comandantul gărzii îl recunoscu imediat, căci cinase cu huronul o dată în casa parohului. Îl primi cu brațele deschise, strigînd.

— A sosit Naivul. Va lupta de partea noastră. Soldații, care mureau de frică, începură să prindă inimă și strigară și ei :

— A venit Naivul ! A venit Naivul !

— Domnilor, ce se întîmplă aici ? De ce sînteți cu toții atît de năuciți ? V-au închis iubitele în mănăstiri ?

Sute de voci se ridicară :

— Nu vezi că acostează englezii ?

— Și de ce n-ar acosta ? zise huronul, sînt oameni de treabă. Nu mi-au propus niciodată să mă facă diacon și nici nu mi-au răpit iubita.

Comandantul gărzii îl lămuri că englezii veniseră să jefuiască biserica „Maica Domnului de la munte“, să bea vinul parohului și, poate, chiar s-o ducă peste mare pe domnișoara de Saint Yves. Mai spuseră că vasul pe care îl vedea era atît de mic fiindcă de data aceasta englezii veniseră doar în recunoaștere, adăugînd că aceștia se făcuseră vinovați de multe acte de ostilitate fără a fi declarat război regelui Franței și că țara se află în mare primejdie.

— Ei bine, dacă așa stau lucrurile, englezii încalcă legea naturală. Lăsați pe mine ! Am stat multă vreme în țara lor. Le cunosc limba. Am să le vorbesc. Nu cred să fi pus la cale o asemenea mîrșăvie.

În timp ce rostea aceste cuvinte escadra engleză se apropie de țărm.

Huronul, fără să stea o clipă pe gînduri sare într-o barcă, ajunge lîngă vasul amiral, se urcă și-i întreabă pe englezi dacă într-adevăr au venit să treacă prin foc și sabie ținutul, fără să fi declarat război în prealabil, așa cum se cuvine. Amiralul și trupa izbucniră în rîs, îi dădură să bea punch și-l trimiseră înapoi.

Naivul, jignit de felul cum fusese primit de englezi, nu mai avu decît un singur gînd : să lupte din toate puterile împotriva foștilor săi prieteni pentru a-și apăra compatrioții și pe paroh. Boiernașii din vecinătate veniră să se alăture gărzii. Se făcu rost și de niște tunuri.

Huronul le încarcă, le îndreaptă, spre vas și trage. Englezii debarcă. Huronul se năpustește asupra lor și ucide trei soldați, ba îl rănește pînă și pe amiralul care îl luase în zeflemea. Vitejia lui însuflețește garda. Englezii o iau la sănătoasa și toată coasta Bretaniei răsună de strigătele învingătorilor : „Trăiască regele ! Trăiască Naivul !“ Făcuseră roată în jurul huronului și care mai de care se străduia să-i oblojească rănile, nu prea grave dealtfel, și să-l strîngă în brațe.

— Dacă domnișoara de Saint Yves ar fi aici, ofta Naivul, mi-ar pune cu mînușița ei o compresă !

Judecătorul ieși din pivnița unde stătuse ascuns în timpul bătăliei și veni și el să-l felicite pe huron. Rămase însă cu gura căscată cînd îl auzi adresîndu-se flăcăilor strînși în jurul lui :

— Dragi prieteni, am izbutit să apărăm de năvălitori biserica „Maica Domnului de la munte“, acum trebuie să luptăm pentru a scoate din mănăstire o fată închisă acolo.

Numai ce îl auziră și tinerii se înflăcărară. O mulțime de băieți alergau spre mănăstire. Dacă judecătorul n-ar fi înștiințat degrabă pe comandantul gărzii, și dacă acesta n-ar

fi ordonat soldaţilor săi să oprească din drum pe voioşii voluntari, lucrurile s-ar fi sfîrşit repede şi bine. Huronul fu condus în casa unchiului şi mătuşii sale, care vărsară şiroaie de lacrimi.

— Îmi dau seama că nu vei deveni niciodată diacon şi cu atît mai puţin paroh, îi spuse părintele. Ai să fii un ofiţer viteaz, precum a fost şi frati-miu, căpitanul şi, probabil, ai să împuşti francul ca şi el.

— O să moară în război ca şi fratele nostru. Tot mai bine ar fi să se preoţească, zicea tînguindu-se şi sărutîndu-şi nepotul, domnişoara de Kerkabon.

În timpul bătăliei, Naivul luase de pe jos o pungă mare plină de galbeni, căzută, desigur, din buzunarul amiralului. Nu se îndoi nici o clipă că va putea cumpăra cu atîta bănet tot ţinutul şi că-i va putea oferi domnişoarei de Saint Yves tot ce îşi poate dori o doamnă din lumea mare. Toţi îl îndemnau să se ducă la Versailles ca să-şi primească răsplata pentru serviciile aduse ţării. Comandantul gărzii şi o mulţime de ofiţeri superiori îi dădură mai multe certificate decît putea duce. Parohul şi sora domniei sale ziseră şi ei că nepotul lor ar face bine să meargă la Curte, unde nu va fi prea greu să fie prezentat regelui. Domnul şi domnişoara de Kerkabon contribuiră cu o sumă frumuşică din banii puşi de-o parte la sporirea avutului nepotului lor.

În sinea lui Naivul îşi zicea :

— Cînd voi fi în faţa regelui îi voi cere să-mi dea de nevastă pe domnişoara de Saint Yves şi, fără îndoială, n-o să mă refuze.

Porni deci spre Versailles aclamat de oamenii din partea locului, sufocat de atîtea îmbrăţişări, scăldat în lacrimile vărsate de mătuşi-sa, binecuvîntat de paroh şi cu nădejdea că dragostea frumoasei domnişoare de Saint Yves îl va ocroti.

ISTORIA LUI CAROL AL XII-LEA

Capitolul VIII

...În răstimp, Carol porni pentru a doua oară împotriva Norvegiei în luna octombrie a anului 1718. Chibzuise bine şi îşi luase toate măsurile, aşa că nădăjduia să pună în şase luni stăpînire pe regat. Preferă să se ducă în toiul iernii prin nămeţi şi întinderi de gheaţă să cucerească stînci într-un ţinut unde gerul năprasnic omoară toate animalele chiar în Suedia care se bucură de o climă mai blîndă, decît să ia din mîinile duşmanilor săi frumoasele provincii din Germania. Nădăjduia că noul tratat de alianţă cu ţarul îi va îngădui să recapete în scurt timp toate provinciile pierdute şi că gloria sa va creşte biruind pe cei care-l învinseseră.

La gura rîului Tistedal, care se varsă în mare pe coasta Danemarcii, între oraşele ***Basus*** *şi Anslo se află un loc strategic important şi bine întărit, Frederickhall, considerat drept cheia regatului. Carol a început asediul în luna decembrie. Soldaţii cu mîinile amorţite de frig, de abia puteau scrijeli pămîntul tare ca piatra şi acoperit de gheaţă ; trudeau ca cei nevoiţi să sape tranşee într-o stîncă. Dar suedezii nu puteau da înapoi văzînd că în fruntea oştii se află un rege care le împărtăşea soarta. Niciodată Carol n-a avut de înfruntat încercări atît de grele. Organismul său, întărit de marile eforturi pe care le făcuse optsprezece ani în şir, îi îngăduia să doarmă în Norvegia pe cîmp în plină iarnă, pe paie sau pe o scîndură, acoperindu-se numai cu o manta, şi să se scoale dimineaţa sănătos tun. Mulţi soldaţi muriră îngheţaţi la posturile lor ; alţii avură de suferit de pe urma degerăturilor, dar nimeni nu crîcnea văzînd că regele îndura iarna ca şi ei. Puţin timp înaintea acestei expediţii, Carol auzise vorbindu-se în Scania de o femeie, pe nume Johns Dotter, care*

trăise cîteva luni fără să pună în gură nimic altceva decît apă. Regele care își impusese o disciplină severă pentru a putea suporta cele mai cumplite încercări la care sînt supuși oamenii, dori să vadă cît timp va putea rezista fără să îmbuce ceva. Cinci zile întregi nici nu mîncă, nici nu bău. A șasea zi încălecă și merse două leghe pentru a se duce la cumnatul său, prințul de Hessa, unde mîncă pe săturate, ba chiar mai mult. Nici postul din zilele precedente, nici ghiftuiala care i-a urmat n-a avut vreo influență asupra sănătății lui.

Cu acest organism de fier, strunit cu atîta bărbăție și cu atîta dîrzenie, regele, oricînd și oriunde, n-avea nici un dușman care să nu-i știe de frică.

În ziua sfîntului Andrei, la 11 decembrie, Carol se duse pe la ora nouă seara să inspecteze tranșeele, și păru foarte nemulțumit de faptul că nu se apropiaseră destul de linia frontului. Domnul Megret, un inginer francez care conducea lucrările, îl asigură că fortul va fi cucerit peste opt zile. „Vom vedea", spuse regele și-și continuă inspecția împreună cu inginerul. La un moment dat se opri într-un loc unde șanțul care lega tranșeele făcea un unghi drept cu linia frontului. Carol îngenunche pe un taluz și, sprijinindu-se cu coatele de parapet, stătu îndelung să privească felul cum se lucra, la lumina stelelor.

Cele mai mici amănunte capătă o deosebită importanță cînd este vorba de moartea unui om ca regele Carol al XII-lea. Ca atare, trebuie să spun că relatările făcute de mulți cronicari cu privire la convorbirea dintre rege și inginer, sînt cu totul false.

Iată adevărul cu privire la acest eveniment.

Așa cum stătea, regele, de la talie în sus, se afla în plină bătaie a unei baterii de tunuri îndreptate chiar spre locul unde se oprise. Nu era însoțit decît de doi francezi, și anume domnul Siquier, aghiotantul său, un bărbat inteligent și hotărît, foarte devotat prințului de Hessa și care se pusese în slujba lui Carol încă de pe vremea cînd îl întîlnise în Turcia ; celălalt, inginerul Megret. Tunurile trăgeau asupra lor, dar cel mai expus dintre toți trei era regele. La cîțiva pași în urmă era contele Schwerin, comandantul tranșeelor, contele Posse, căpitan din gardă, și un alt aghiotant, Kaulber, direct subordonați lui Schwerin.

Siquier și Megret văzură deodată pe rege prăvălindu-se pe parapet și îl auziră oftînd din greu. Cînd se apropiară de el, își dăduse sufletul. O ghiulea de un sfert de kilogram îl izbise în tîmpla dreaptă, făcînd o gaură cît pumnul. Capul zăcea răsturnat pe parapet ; ochiul stîng i se cufundase în orbită, celălalt fusese smuls și-i atîrna pe față. Carol murise chiar în clipa cînd fusese lovit. Avusese totuși tăria, în acest sfîrșit fulgerător, să facă un ultim gest, firesc lui, și anume să pună mîna pe sabie. Așa l-au găsit.

Megret, un om cam ciudat și nepăsător, nu găsi nimic altceva de spus decît următoarele cuvinte : „Spectacolul a luat sfîrșit. Hai să mergem la masă !"

Siquier, fără să piardă o clipă, se duse să-l înștiințeze pe contele Schwerin. După ce se sfătuiră, luară hotărîrea de a nu aduce la cunoștința soldaților moartea regelui, înainte de a-l informa pe prințul de Hessa.

Trupul fu acoperit cu o manta cenușie. Siquier își scoase peruca și pălăria și le puse pe capul regelui. Astfel a trecut Carol, sub numele de căpitanul Carlberg, prin fața trupelor sale. Soldații vedeau doar că duc un mort, fără să le treacă prin minte că mortul era chiar regele lor.

Prințul de Hessa dădu imediat ordin ca nimeni să nu părăsească tabăra și să se pună străji pe toate drumurile Suediei, pentru a putea lua toate măsurile ca dreptul la coroană să revină soției sale, sora lui Carol, și nu ducelui de Holstein, care putea năzui să se urce pe tronul Suediei...

ESEU ASUPRA MORAVURILOR

Capitolul CXCVII

REZUMATUL ÎNTREGII ISTORII NARATE ÎN CAPITOLELE PRECEDENTE PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL FRUMOSULUI SECOL AL REGELUI LUDOVIC AL XIV-LEA

Am vînturat marele teatru al atîtor revoluţii începînd cu domnia lui Carol cel Mare, uneori luînd-o chiar de mai înainte, şi am ajuns pînă la Ludovic al XIV-lea. La ce va sluji această lucrare? Cu ce ne alegem citind istoria? Am expus faptele săvîrşite de oameni şi moravurile lor. Să cugetăm acum la folosul pe care l-am putea trage din ceea ce am aflat.

Cititorii înţelepţi îşi vor da uşor seama că nu trebuie să dea crezare decît marilor evenimente cu şanse de a fi verosimile, şi să treacă cu vederea toate scornelile pe care fanatismul, spiritul romanesc şi credulitatea oamenilor le-au îngrămădit întotdeauna pe scena marelui teatru al lumii.

Constantin l-a învins pe împăratul Maxenţiu, dar este cert că nu i-a apărut nici un Labarum[1] *însoţit de o inscripţie greacă, pe cerul înnourat al Picardiei.*

Clovis, cu mîinile mînjite de sînge, se creştinează, dar comite noi asasinate. De sus n-a pogorît însă nici un porumbel cu apă sfinţită în cioc şi nici un înger n-a venit din rai ca să-i înmîneze steagul.

Un călugăr din Clairvaux poate propovădui o cruciadă, dar trebuie ca cineva să fie imbecil pentru a scrie că Dumnezeu a făcut minuni prin intermediul acestui călugăr pentru a asigura succesul cruciadei respective care, dealtfel, a ieşit prost, fiind nu numai pornită aiurea ci şi greşit condusă.

Se prea poate ca regele Ludovic al XIII-lea să fi murit de oftică, dar numai un fanatic fără ştiinţă de carte poate declara că îmbrăţişările unei tinere fete l-ar fi putut salva şi că susnumitul a murit ca un martir al curăţeniei trupeşti.

Nu există naţiune care să nu fi înzorzonat istoria cu atîtea legende încît a făcut-o de nerecunoscut. Cînd, în sfîrşit, filozofia a apărut pentru a lumina minţile, ajungînd în plină beznă, a găsit doar oameni cu capul atît de îmbîcsit de îndelungi rătăciri încît cu greu i-a putut lămuri, deoarece orbecăiau încă printre diverse ceremonii, datini şi monumente instaurate pentru a conferi validitate unor minciuni.

Cum ar fi putut, de pildă, un filozof convinge mulţimea adunată în templul lui Iupiter Stator, că zeul nu descinsese din înalt pentru a opri în loc armatele romane, gata să dea bir cu fugiţii? Care înţelept ar fi putut nega în templul dedicat lui Castor şi Pollux că amîndoi gemenii au luptat în fruntea soldaţilor? Ar fi fost silit să dea înapoi în faţa evidenţei şi anume urmele lăsate pe o lespede de marmură de tălpile fraţilor. Cei ce oficiau cultul lui Iupiter sau al ilustrilor gemeni nu i-ar fi aruncat oare în faţă respectivului filozof cuvinte de acest soi: „Nemernicule, nu vezi oare că trebuie să recunoşti şi tu, privind coloana rostrală, *că am cîştigat o bătălie navală atestată de acest monument? Spune deci şi tu că zeii au coborît pe pămînt pentru a ne apăra şi nu mai huli minunile care s-au săvîrşit aflîndu-te chiar în faţa monumentelor ridicate pentru a le cinsti!"*

Aşa cuvîntă de cînd e lumea lume prostia şi viclenia.

O prinţesă săracă cu duhul a ctitorit o biserică, zice-se, cu unsprezece mii de statui ale Fecioarei. Preotul care slujeşte în biserică nu se îndoieşte că aceste unsprezece mii de

[1] *Stindard roman pe care Constantin a pus să se graveze crucea şi inscripţia* „In hoc signo vinces" — Prin acest semn vei învinge *(n. t.)*.

Fecioare au populat pe vremuri lăcașul și cînd un înțelept declară că nu-i prea vine să creadă asemenea lucru, pune la cale să fie lapidat.

Monumentele nu sînt dovezi ale faptelor decît în cazul că faptele comemorate sînt verosimile și consemnate de martori luminați.

Cronicile din timpul lui Filip-August și mănăstirea închinată Victoriei sînt dovezi efective că bătălia de la Bovines a avut loc. Dar, privind la Roma statuia lui Laocoon, nu veți mai avea oare nici un dubiu asupra existenței Calului Troian? Iar cînd, mergînd spre Paris, veți trece pe lîngă hidoasele statui ale sfîntului Denis, aceste monumente barbare vă vor dovedi oare că sfîntul respectiv a mers cale de o poștă, după ce i s-a tăiat capul, ținîndu-l frumos în brațe, ba mai și sărutîndu-l din cînd în cînd?

Majoritatea edificiilor construite mult timp după producerea unui eveniment nu sînt decît dovezi ale unor erori consacrate. Cîteodată este necesar să privești cu oarecare scepticism pînă și medaliile bătute chiar în vremea cînd a avut loc faptul pe care-l atestă. S-a întîmplat ca englezii, lăsîndu-se înșelați de o știre falsă, să graveze pe o medalie: „În cinstea amiralului Vernon, învingător la Cartagena". De îndată ce s-a bătut medalia s-a aflat că amiralul Vernon își retrăsese flota din fața portului de pe coasta Spaniei. Dacă o națiune care numără atîția filozofi s-a încumetat să înșele în asemenea măsură posteritatea, ce putem spune despre popoarele și de vremurile lăsate pradă ignoranței?

Să dăm deci crezare numai evenimentelor atestate de registrele oficiale, de consensul unor autori contemporani, care trăind în orașe mari sau capitale au avut ocazia să-și confrunte opiniile și au scris sub ochii marilor dregători ai țărilor respective. Micile întîmplări romanțioase și încîlcite, narate de niște scriitori obscuri, care mucezeau în cine știe ce colț de țară unde domneau superstițiile și barbaria, poveștile pline de tot felul de întîmplări extravagante, minunile care dezonorează istoria în loc s-o înfrumusețeze, să le lăsăm

pe toate în seama lui Voraigne, autorul Legendei aurite, *iezuitului Caussin, Maimbourg și altora de teapa lor.*

Nu-i greu să constați cît de mult s-au schimbat moravurile pe aproape întreaga suprafață a pămîntului de la năvălirile barbare și pînă în zilele noastre. Artele, căci ele îmblînzesc mințile, prin lumina lor, începuseră într-o mică măsură să renască în zorile celui de al XII-lea veac, dar superstițiile cele mai absurde și mai deslînate au gîtuit încă din leagăn această viață nouă, întunecînd aproape toate mințile. Superstițiile se răspîndeau, punînd stăpînire pe toate popoarele sălbatice și ignorante, barbaria făcînd peste tot casă bună cu grotescul.

Arabii au civilizat Asia, Africa și o parte din Spania pînă cînd au fost supuși de turci și în cele din urmă izgoniți și din Spania. Din acel moment ignoranța a domnit peste toate aceste frumoase țări. Obiceiuri sinistre și cumplite transformară spețа umană într-o hoardă de fiare de la Bagdad la Roma. Secole de-a rîndul, papii n-au mai fost aleși decît făcîndu-se uz de arme. Popoarele ba chiar și domnitorii erau atît de imbecili încît de îndată ce un antipapă era recunoscut de ei devenea un trimis al lui Dumnezeu și ca atare un om ce nu putea greși. Cînd individul infailibil era scos din funcție, se proslăveau atributele divine în persoana succesorului său și acești dumnezei pe pămînt, cînd asasini, cînd asasinați gata să-și otrăvească dușmanii înainte de a muri și ei otrăviți, veșnic preocupați de a-și înzestra bastarzii în timp ce dădeau decrete împotriva preacurviei, dispuși să înfiereze turnirurile cînd ei înșiși purtau războaie, acești papi care excomunicau și detronau regi, și vindeau patalamale pentru iertarea păcatelor, pricină de zavistie și teroare în întreaga Europă catolică, reprezentau în același timp divinitatea.

După cum s-a arătat mai sus, în secolele XII și XIII călugării ca și episcopii erau ridicați la rangul de prinți, aflîndu-se în această calitate în fruntea ocîrmuirii statelor feudale. Ei sînt cei care au instaurat niște obiceiuri caraghioase la fel de primitive ca moravurile; dreptul nobililor de a intra în biserică cu șoimul de vînătoare pe braț; dreptul

de a sili țăranii să vînture apa din iazuri pentru ca broaștele să nu stînjenească baronii, călugării sau prelații cărora li se năzărise să pornească la pescuit; dreptul seniorului de a petrece prima noapte cu miresele aflate pe moșiile lor; dreptul de a dijmui pe negustorii din bîlciuri, adică pe toți negustorii, deoarece în acele vremuri nu existau alții.

Printre toate aceste obiceiuri barbare și ridicole se înscriu și samavolniciile sîngeroase săvîrșite în timpul războaielor religioase.

Conflictul dintre pontifi și monarhi începe chiar din timpul regelui Ludovic cel Slab și nu s-a terminat definitiv în Germania decît sub domnia lui Carol Quintul; în Anglia nu s-a stins decît prin statornica politică dusă de Elisabeta, iar în Franța prin trecerea forțată a regelui Henric al IV-lea la catolicism.

Un alt motiv pentru care s-a vărsat mult sînge a fost fanatismul dogmatic. Multe state au avut de suferit, din secolul al XIII-lea, cînd a avut loc masacrul catarilor din orașul Albi și pînă la începutul secolului al XVIII-lea cînd s-a dus război împotriva țăranilor din munții Ceveni. A curs sînge pe drumuri de țară și pe eșafoduri, pentru susținerea unor argumente teologice, cînd într-un stat cînd într-altul, aproape fără încetare timp de cinci sute de ani și acest flagel a durat atît de mult deoarece dogma a trecut întotdeauna înaintea moralei.

Trebuie să constatăm, încă o dată că, luată în mare, întreaga istorie nu este decît o îngrămădire de crime, de acte de nebunie și de calamități, în care am dat uneori de oameni plini de virtuți și de unele perioade fericite, așa cum în pustiu găsești pe alocuri cîte o colibă.

Cel care a meritat cel mai mult recunoștința oamenilor în acea vreme întunecată numită evul mediu, a fost papa Alexandru al III-lea. El a luptat, în cadrul unui conciliu care a avut loc în secolul al XII-lea, pentru abolirea iobăgiei. Tot el, datorită marii sale înțelepciuni, a izbutit să țină piept la Veneția cumplitului Frederic Barbarossa și să silească pe regele Angliei, Henric al II-lea, să ceară iertare lui Dumnezeu și oamenilor, pentru asasinarea lui Thomas Becket. El a readus la lumină drepturile oamenilor și a vestejit crima chiar cînd era săvîrșită de regi. Am subliniat mai sus că înainte de această epocă, toată Europa, cu excepția cîtorva orașe, era populată de două soiuri de oameni, pe de o parte cei ce stăpîneau pămînturile, fie ei clerici sau laici, și iobagii. Oamenii legii prezenți dealtfel la împărțirea dreptății de către cavaleri, judecători, stăpînii castelelor și ai feudelor, se ridicaseră dintre iobagi. Dacă oamenii și-au recăpătat drepturile e mai ales grație papei Alexandru al III-lea. Lui trebuie să-i fie recunoscătoare multe orașe pentru înflorirea lor în această epocă. Totuși, trebuie să menționăm că libertatea n-a pătruns peste tot. N-a ajuns niciodată pînă în Polonia, unde plugarii sînt și azi legați de pămînt, ca și în Boemia, în Bavaria și în alte ținuturi din Germania. Ba chiar și în Franța, în unele provincii mărginașe se mai văd și azi urme ale acestei sclavii. Există încă unele congregații religioase și cîțiva călugări care stăpînesc avutul țăranilor.

Asiaticii ascultă de mai marii lor doar în sînul familiei, iar creștinii se supun unei servituți civile. Țăranul polonez este sclavul gliei și nu sclav în casa seniorului său. Noi cumpărăm sclavi negri ca să ne slujească în casă. Ni se reproșează acest lucru. Un popor care transformă propriii săi fii în sclavi este mai vinovat decît cel care îi cumpără de aiurea. Acest negoț demonstrează superioritatea noastră, căci cel dornic să intre la stăpîn își merită soarta.

Unii monarhi, eliberînd oamenii asupra cărora stăpîneau marii seniori, n-au dorit altceva decît să instituie o nouă servitute de data aceasta privind seniorii și această măsură a fost cauza multor războaie civile.

Dacă ar fi să dăm crezare unor retori care se pricep să prezinte faptele cum le vine la socoteală, republicile au fost mai drept ocîrmuite și mai fericite decît monarhiile. Lăsînd de o parte lungile și înverșunatele războaie dintre venețieni și genovezi pentru cucerirea piețelor din lumea musulmană, să ne amintim cîte răscoale au avut loc la Veneția, Genova, Florența și Pisa. De cîte ori s-au schimbat conducătorii în

susnumitele cetăți, cu excepția Veneției, care a beneficiat de faptul că orașul este înconjurat de mari mlaștini, numite lagune.

Se pune întrebarea cum oare trăind în vîltoarea atîtor zguduiri, războaie interne, conspirații, crime și acte demențiale, au putut exista mulți oameni care s-au dedicat studiului și artelor întîi în Italia și apoi în celelalte țări creștine, fapt neîntîlnit în țările de sub dominația turcă.

Trebuie ca partea occidentală a Europei să fi avut o calitate care a înrîurit atît moravurile cît și însușirile ei înnăscute, inexistentă în Tracia, unde Turcii și-au consolidat imperiul, sau în țara din care tătarii au venit în Europa. Trei factori influențează fără încetare dezvoltarea spirituală : clima, forma de guvernămînt și religia. Numai luîndu-i în considerație se poate rezolva enigma acestei lumi.

S-a putut observa din cele relatate mai sus, că în cursul atîtor revoluții s-au plămădit popoare aproape sălbatice, atît în Europa cît și în Asia, chiar în ținuturile unde înainte domnise cea mai rafinată civilizație. Cutare insulă din Arhipelag, înfloritoare odinioară, se află astăzi pe picior de egalitate cu cele mai umile tîrguri din America. Țările cîrmuite pe vremuri de Artaxerxes, de Tigranocertes sau de Colohos nu sînt azi mai presus de coloniile noastre. În mijlocul Europei, în cîte un ostrov, în unele păduri sau pe piscurile cîtorva munți, există oameni care trăiesc întocmai ca și cei din Canada sau ca negrii din Africa. Turcii sînt mai civilizați. Totuși, după știrea noastră, nu au ridicat nici o cetate. Dimpotrivă, au lăsat să se prăpădească cele mai frumoase orașe clădite în Antichitate. Domnesc peste ruine.

În Asia nu există o castă nobiliară asemănătoare cu aristocrația europeană. În zadar vei căuta în Orient o categorie de cetățeni care să se deosebească de ceilalți prin titluri ereditare, prin privilegii sau drepturi ce decurg numai din faptul că sînt de viță aleasă. Numai unele seminții ale tătarilor păstrează o imagine confuză a acestei caste. Nici în Turcia, nici în Persia, nici în China nu există vreun indiciu cu privire la existența unei aristocrații, care, după cum se știe, constituie partea esențială a oricărei monarhii din Europa. Doar dacă te duci pînă în Malabar poți găsi o imagine întrucîtva similară acestei împărțiri sociale ; un trib format din oameni destinați să fie soldați, care nu are nici un fel de relații cu celelalte triburi ignorate și disprețuite de casta războinicilor.

Montesquieu, autorul Spiritului legilor, *declară că nu există nici o republică în Asia. Totuși, o sută de hoarde tătare și unele triburi arabe formează republici migratoare. Pe vremuri au existat republici înfloritoare și superioare celor din Grecia, ca de pildă Tirul și Sidonul. De la căderea lor, nu s-au mai închegat altele. Marile imperii au cotropit pămîntul. Același autor crede că poate explica această stare de lucruri prin marea întindere a stepelor din Asia. Pretinde că libertatea se poate mai ușor cuibări în munți : există însă tot atîtea țări muntoase în Asia ca în Europa. Polonia, o țară de șes, este republică. La Veneția și în Olanda nu întîlnești nici un pisc sau vreo creastă de munte. Elvețienii sînt într-adevăr liberi dincoace de Alpi, dar vecinii lor de dincolo au trăit de cînd se știe în robie. Este foarte anevoie să explici prin motive de ordin geografic de ce s-a instaurat o anumită formă de guvernămînt. Trebuie mai ales să ne ferim să căutăm rațiunea de a fi a ceea ce nu există.*

Cea mai mare diferență dintre noi și orientali constă în comportarea față de femei. Nici una n-a domnit în Orient, cu excepția unei prințese din Migrelia, despre care amintește Chardin, plîngîndu-se că suverana l-a jegmănit. Femeile nu pot domni în Franța, dar au dreptul de a fi regente ; au de asemenea dreptul să se urce pe orice tron în afară de cel al Imperiului și de cel al Poloniei.

O altă diferență o constituie obiceiul de a înconjura femeile de bărbați emasculați, obicei imemorial atît în Asia cît

și în Africa, introdus și în Europa de cîțiva împărați romani. În Europa creștină din zilele noastre nu cred să existe mai mult de trei sute de astfel de eunuci care să însoțească doamnele la biserică sau la teatru. În seraiurile orientale mișună încă.

Totul este altfel la orientali decît la noi: religia, poliția, ocîrmuirea, hrana, veșmintele, felul de a scrie, de a se exprima și de a gîndi. Cea mai mare asemănare dintre noi și ei este spiritul războinic, dorința de a semăna moartea și de a distruge așezările omenești. Tendințe vechi de cînd lumea. Sîntem nevoiți să spunem că această furie destructivă este mai puțin accentuată la popoarele din India și China decît la noi. Nu s-a înregistrat nici un război pornit de indieni sau de chinezi împotriva popoarelor din nord. Dar tocmai virtuțile, și mai ales blîndețea acestor popoare i-a dus de rîpă. Țările lor au fost cotropite.

Printre atîtea samavolnicii și distrugeri care se țin lanț de mai bine de nouă sute de ani se întrezărește și o dragoste pentru ordine. Ea a însuflețit în taină seminția omenească. Datorită ei lumea n-a pierit. Este una din resursele naturii care își redobîndește întotdeauna forța. Ei îi datorăm formarea ocîrmuirilor naționale și așa se explică faptul că reprezentanții legii sînt tot atît de respectați la Tonkin, în insula Formosa ca și la Roma. Pretutindeni copiii ascultă de părinți în toate țările și, orice s-ar spune, feciorii moștenesc avuțiile părinților. Dacă în Turcia fiul nu moștenește un timariot [1] și în India nu primește pămîntul stăpînit de un omra [2], trebuie să ne amintim că aceste bunuri funciare nu aparțineau părinților lor. Beneficiile pe viață n-au fost nicăieri pe lume transmisibile. Totuși în Persia, în India, în toată Asia, cu excepția Japoniei, orice cetățean, indiferent de religia lui, ba

[1] Ofițer însărcinat să întrețină trupa cu suma alocată.

[2] Unul din cei douăzeci și patru din marii demnitari ai „Marelui Mogol".

chiar și străinii, pot cumpăra o bucată de pămînt care să nu fie proprietatea statului și să o lase moștenire familiei. Am aflat de la niște persoane demne de toată încrederea că un francez și-a cumpărat de curînd o frumoasă moșie în apropiere de Damasc și că un englez a procedat la fel în împrejurimile orașului Bengal.

Numai în Europa noastră există unele popoare ale căror legi nu îngăduie străinilor să cumpere vreun petec de pămînt ba chiar măcar un mormînt pe teritoriul respectiv. Dreptul barbar de danie, care obligă străinii să-și vadă avuțiile stăpînite de părinții lor trecînd în stăpînirea fiscului instituit de regi, subsistă în toate monarhiile creștine, în afară de cazul că se acordă, prin convenții speciale, unele derogări.

Ne place să credem că în întregul Orient femeile trăiesc în sclavie fiindcă viața lor este dedicată familiei. Dacă ar avea într-adevăr această condiție, ar trebui să ceară de pomană cînd rămîn văduve, ceea ce nu se întîmplă. La moartea soțului, le revine o parte stipulată de lege, și aceeași parte o obțin și prin divorț. De la un capăt al lumii la celălalt veți găsi legi pentru a asigura propășirea familiei.

Pretutindeni puterea arbitrară este ținută în frîu fie de lege, fie de obiceiuri, fie de moravuri. În Turcia sultanul nu are dreptul să se atingă de banii vistieriei, nu poate scoate din funcție ienicerii, și nici interveni în tulburările ivite în seraiurile supușilor săi. Împăratul Chinei nu poate dicta nici o lege care să nu fi fost sancționată de tribunal. E drept că în toate statele din lume se comit mari abateri. Marii viziri și acoliții lor sînt puși pe jaf și pe asasinate, dar faptele lor nu sînt autorizate de lege, după cum nici arabii, nici tătarii rătăcitori nu sînt îndrituiți să atace caravanele.

Religia propovăduiește aceeași morală tuturor popoarelor, fără nici o excepție. Ceremoniile asiatice sînt ciudate, credințele absurde, dar preceptele sînt juste. Dervișul, fachirul, bonzul și alții spun oricînd și oriunde: „Fiți drepți și săvîrșiți

fapte bune". Chinezilor din cea mai joasă categorie li se reproșează că sînt negustori vicleni. Poate că n-ar avea acest cusur dacă, la rîndul lor, n-ar fi nevoiți să mituiască bonzii pentru a căpăta iertarea de care cred că au neapărat nevoie. Morala pe care o învață de la bonzi este bună: indulgențele pe care tot bonzii le vînd sînt pernicioase.

În zadar unii călători sau misionari ne-au zugrăvit preoții din Orient drept propovăduitori ai nedreptății; vorbele lor reprezintă calomnii la adresa naturii umane. Nu este cu putință ca o congregație religioasă să fi fost instituită pentru a ațîța oamenii să comită crime.

Dacă este adevărat că în mai toate țările din lume s-au adus zeilor jertfe omenești, se cade să spunem că aceste cazuri au fost destul de rare. Acest obicei barbar abolit pe continentul nostru există încă în lumea nouă. Îngrozitorul ritual nu constituie însă un precept de ordin religios care să aibă vreo înrîurire asupra societății. Fie că prizonierii sînt sacrificați într-un templu mexican, fie că sînt uciși în temniță, după ce au fost tîrîți de un car roman prin fața Capitoliului, faptul rămîne același — o consecință a războiului. Însă cînd religia se aliază cu războiul, această coaliție devine cel mai înspăimîntător flagel. Mă mărginesc să spun că nu s-a văzut nicicînd vreo congregație religioasă sau un ritual care să fi fost concepute pentru a îmbia oameni să se lase pradă instinctelor rele. Pe tot globul s-au săvîrșit mîrșăvii în numele religiei, dar ea a fost instituită pentru a îndemna oamenii să facă bine. Dacă dogma dă naștere fanatismului și războiului, morala îmbie pretutindeni oamenii să trăiască în bună înțelegere.

Comitem o eroare cînd ne închipuim că religia musulmanilor a fost impusă cu sabia în ținuturile cucerite. Mahomedanii și-au trimis misionari în India și în China, iar secta lui Omar a luptat numai cu vorba împotriva celei conduse de Ali, pînă în India, în golful Coromandel și pe coasta Malabarului.

Reiese din această frescă istorică că tot ce este profund legat de firea omului se aseamănă pe tot cuprinsul globului și că numai ceea ce ține de datini este diferit, unele asemănări datorîndu-se doar întîmplării. Imperiul obiceiurilor este mult mai vast decît cel al naturii; el se întinde asupra moravurilor, asupra tuturor uzanțelor, aducînd o anumită schimbare de decor pe scena universului. Natura instituie unitatea, stabilind pretutindeni un mic număr de principii invariabile. Solul este același pretutindeni, roadele diferă în funcție de felul cum e lucrat.

Deoarece natura a zămislit în sufletul oamenilor interesul, trufia și toate celelalte patimi, nu e de mirare că timp de aproape zece secole, am văzut desfășurîndu-se pe teatrul lumii o serie aproape neîntreruptă de crime și dezastre. Dacă privim înapoi, nu vom da de timpuri mai bune. Obiceiurile poartă vina că răul a fost înfăptuit pretutindeni în fel și chip.

Este lesne de tras concluzia, după fresca pe care am zugrăvit-o pornind de pe vremea lui Carol cel Mare și ajungînd pînă în zilele noastre, că Europa este incomparabil mai populată, mai civilizată, mai bogată și mai luminată decît era cu secole în urmă, fiind superioară chiar imperiului roman, bineînțeles făcînd abstracție de Italia.

Ideea de a pretinde că acest continent numără mai puțini locuitori astăzi decît pe vremea romanilor poate face doar obiectul glumelor aflate în Scrisorile persane *sau a unor frivole paradoxuri lansate de curînd, dar debitate pe un ton serios.*

Să ne aruncăm o clipă ochii asupra Europei. De la Petersburg pînă la Madrid vom vedea un număr impresionant de orașe splendide ridicate acolo unde nu existau acum șase sute de ani. Vom constata că pădurile fără sfîrșit care acopereau Europa de la malurile Dunării pînă la Marea Baltică, ajungînd chiar și în Franța, au fost înlocuite de ogoare. E evident că acolo unde s-a desțelenit pămîntul trăiesc mulți

oameni. Orice s-ar spune, agricultura și comerțul sînt acum la mai mare cinste decît au fost în trecut.

Una din cauzele care au contribuit la popularea Europei este că în cursul nenumăratelor războaie purtate pe teritoriul ei, popoarele învinse nu au fost mutate din țările lor de baștină.

Carol cel Mare a decimat într-adevăr populația de pe malul rîului Weser, dar de fapt nu e vorba decît de o provincie destul de mică care a fost cu timpul repopulată. Turcii au izgonit multe familii din Ungaria și de pe coasta Dalmației. Iată de ce ținuturile respective se numărau printre cele slab populate. [...]

În ce stare înfloritoare s-ar afla Europa, dacă n-ar fi avut parte de neîntrerupte războaie pornite din interese meschine și uneori numai dintr-un capriciu! Cît de mult s-ar fi perfecționat agricultura și cît de mult științele, care favorizează această activitate, ar fi progresat, contribuind la ameliorarea vieții întregii societăți, dacă o sumedenie de bărbați și de femei n-ar fi fost înmormîntați de vii în mînăstiri! Un soi nou de oameni, antrenați în războaie, au contribuit la abandonarea unor obiceiuri cumplite, izbutind să salveze unele popoare de la pieire, primejdie care ne pîndește și azi. Existența acestor războinici, în solda tuturor monarhilor, este fără îndoială, o realitate cu totul deplorabilă. Nu e mai puțin adevărat că, așa cum am subliniat, acest rău a dat naștere și unor lucruri bune; popoarele nu mai sînt implicate în războaiele purtate de stăpînii lor; cetățenii unui oraș asediat trec din mînă în mînă fără ca vreunul dintre ei să-și piardă viața; roadele muncii lor revin celui care a pus în joc mai mulți soldați, mai multe tunuri și mai mulți bani.

Războaiele civile au năpăstuit multă vreme Germania, Anglia și Franța, dar urmările lor nu mai sînt resimțite acum. Starea lor înfloritoare de azi dovedește că inventivitatea și activitatea oamenilor pot face mai mult decît mînia. Nu tot așa stau lucrurile în Persia, de patruzeci de ani pradă unei răzmerițe devastatoare. Dacă poporul va izbuti să se unească sub ocîrmuirea unui monarh înțelept, țara se va reface în mai puțin timp decît în anii cînd mergea spre pieire.

Dacă o națiune a deprins meșteșugul științelor și artelor, dacă țara n-a fost cotropită de străini și populația n-a fost strămutată din loc, poate ușor să pășească peste ruine și să-și vină iar în fire.

SECOLUL LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

Capitolul I

INTRODUCERE

Nu ne propunem aici să scriem doar despre viața lui Ludovic al XIV-lea, ci avem în vedere un scop mai înalt. Dorim să zugrăvim pentru urmașii noștri nu faptele unui singur om ci mentalitatea oamenilor care au trăit în cel mai luminat secol din cîte au existat vreodată.

În toate epocile s-au ivit eroi și oameni politici de seamă; toate popoarele au avut de suferit de pe urma revoluțiilor, suma istoriei fiecărui popor fiind aproape egală pentru cel care dorește să-și umple capul cu fapte. Dar cine cugetă, și dintre aceștia se găsesc mai rar, cine are gust nu ia în seamă decît patru secole din întreaga istorie a lumii. Aceste patru perioade fericite sînt cele în care produsele minții omenești s-au perfecționat, dovedind astfel pe ce culmi se poate ajunge. Ele sînt pildă pentru posteritate.

Primul dintre aceste secole, glorios prin excelență, se leagă de numele regelui Filip și al lui Alexandru Macedon, sau de cele ale lui Pericle, Demostene, Aristotel, Platon, Apelles sau Fidias și Praxitele. De această cinste s-a bucurat numai Grecia, restul lumii fiind pe acea vreme pradă barbariei.

Cea de a doua perioadă este secolul lui Cezar și al lui August, desemnat uneori și prin secolul în care au trăit Lucrețiu, Cicero, Titus Livius, Vergiliu, Horațiu, Ovidiu, Varro și Vitruviu.

A treia epocă este cea care a urmat cuceririi Constantinopolului de către Mahomed al II-lea. Cititorii își vor aminti, desigur, că atunci s-a ivit în Italia o familie de cetățeni care s-a încumetat să facă ceea ce ar fi trebuit să ducă la bun sfîrșit monarhii care domneau pe atunci în Europa. Medicișii au chemat la Florența savanții izgoniți din Grecia de către turci. Aceasta a fost epoca de aur a Italiei. Artele începură să renască și italienii le cinstiră, numindu-le virtuți, după cum vechii greci le puseseră pe aceeași treaptă cu înțelepciunea. Tot ce se crea pe solul Italiei tindea spre perfecțiune.

Arta și știința, transplantate din Grecia în Italia, găsiră acolo un teren prielnic unde începură să dea roade. Franța, Anglia, Germania și Spania doriră la rîndul lor să le vadă înălțîndu-se pe pămîntul lor, dar nici artele nici științele nu prinseră rădăcini în aceste ținuturi, și dacă din întîmplare încolțiră, degenerară repede.

Francisc I a încurajat savanți care se dovediră a fi numai savanți. A avut mulți arhitecți, dar printre ei nu se afla nici un Michelangelo și nici un Palladio. În zadar a dorit să înființeze școli de pictură, întrucît maeștrii italieni chemați de el nu au avut discipoli francezi. Cîteva epigrame și cîteva istorioare cam deșucheate alcătuiau întreaga noastră poezie. Rabelais era singurul autor la modă pe vremea lui Henric al II-lea.

Pe scurt, numai italienii erau neîntrecuți în toate științele și artele, cu excepția muzicii, care nu se perfecționase încă, și a filozofiei experimentale, necunoscută pînă la Galileo Galilei.

Al patrulea secol poartă numele regelui Ludovic al XIV-lea și este, poate, cel care, dintre cele trei numite mai sus, se

apropie cel mai mult de perfecțiune. Îmbogățit prin descoperirile făcute în glorioasele epoci mai sus numite, secolul din urmă a izbutit în anumite domenii să înfăptuiască lucruri mai de seamă decît s-au înregistrat în toate cele trei care l-au precedat. Artele și științele n-au ajuns mai departe decît erau pe vremea Medicișilor, lui August sau Alexandru dar, în general, felul de a gîndi al oamenilor s-a perfecționat. Filozofia pe baze solide nu a început să devină cunoscută decît pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Nu se poate nega că, începînd cu ultimii ani în care cardinalul de Richelieu și-a spus cuvîntul și pînă în anii de după moartea regelui Ludovic al XIV-lea, a avut loc o revoluție pe toate planurile. Arta, știința, felul de a gîndi, moravurile ca și forma de guvernămînt au avut de cîștigat de pe urma acestei revoluții care trebuie să stea în veci mărturie pentru adevărata glorie a patriei noastre. Benefica influență s-a răspîndit dincolo de hotarele Franței, pătrunzînd în Anglia unde a stimulat lupta de opinii atît de necesară unei națiuni formate din oameni inteligenți și îndrăzneți. S-a extins în Germania pentru a aduce cu sine bunul gust, și în Rusia pentru a face cunoscute științele, revenind și în Italia unde artele începuseră să lîncezească. Politețea și arta conversației s-au răspîndit de la curtea regelui Ludovic al XIV-lea în întreaga Europă.

Nu trebuie să ne imaginăm că aceste patru secole au fost scutite de calamități și de crime. Perfecțiunea atinsă de artele, științele și meșteșugurile cărora le dedică viața mulți cetățeni pașnici nu-i împiedică pe monarhi să fie ambițioși, nu potolesc popoarele puse pe zavistie și nu zădărnicesc uneltirile unor călugări vicleni. Toate secolele se aseamănă dacă luăm în considerație răutatea oamenilor. Eu unul vreau să-mi ațintesc privirile doar asupra acestor patru secole caracterizate prin apariția unor mari talente.

Înainte de secolul pe care îl numesc al lui Ludovic al XIV-lea, care coincide aproape cu înființarea Academiei Franceze[1], italienii numeau barbari pe toți cei de dincolo de munți și trebuie să mărturisim că francezii meritau în oarecare măsură această denumire injurioasă, deoarece strămoșii lor se pricepuseră să pună un strat de grosolănie gotică peste galanteria romanescă a maurilor. Nu se îndeletniceau cu nici o meserie care să contribuie la înfrumusețarea vieții, fapt care demonstrează că nici meșteșugurile folositoare nu erau la mare preț. Cert este că atunci cînd se fac progrese în activitățile menite să producă ceea ce este necesar, se ajunge repede la crearea frumosului. Nu ne vom mira deci că pictura, sculptura, poezia, elocința, filozofia erau aproape necunoscute unei națiuni care, deși dispunea de porturi la ocean și pe malul Mediteranei, nu avea flotă și, deși excesiv atrasă de lux, poseda doar cîteva manufacturi rudimentare.

Evreii, genovezii, venețienii, portughezii, flamanzii, olandezii, englezii începură, rînd pe rînd, să facă negoț cu Franța, care ignora principiile comerțului. Cînd s-a suit pe tron, Ludovic al XIII-lea n-avea nici o corabie. La Paris nu locuiau decît patru sute de mii de oameni, iar celelalte orașe din Franța semănau cu tîrgurile care există și astăzi dincolo de malul Loarei. Nobilii trăiau la țară în castele înconjurate de șanțuri de apărare asuprind pe cei ce munceau pămîntul. Șoselele erau atît de proaste încît cu greu puteai merge dintr-un loc într-altul ; în orașe nu exista poliție, statul nu avea bani, iar guvernul n-avea nici o trecere în fața celorlalte națiuni.

Nu putem tăinui că, de cînd urmașii lui Carol cel Mare au început să decadă, Franța s-a lăsat pe tînjală, revenindu-și cînd și cînd din această stare, fiindcă nu a avut aproape niciodată parte de o bună ocîrmuire.

Pentru ca un stat să fie puternic, e nevoie ca poporul să se bucure de o libertate garantată de legi, sau ca autoritatea

---

[1] *Ludovic al XIV-lea s-a născut în 1638, la trei ani după înființarea Academiei Franceze (n.a.).*

suveranului să nu fie pusă în discuție. În Franța, poporul a trăit în sclavie pînă în vremea lui Filip-August. Marii seniori au tiranizat pe cei ce trăiau pe moșiile lor pînă în timpul lui Ludovic al XI-lea. Regii, străduindu-se mereu să-și mențină autoritatea primejduită de vasalii lor, nu aveau răgaz să se gîndească le fericirea oamenilor de rînd și nici puterea de a le crea o viață mai bună.

Ludovic al XI-lea a întărit puterea regală, dar n-a făcut nimic pentru propășirea sau gloria națiunii. Datorită regelui Francisc I au luat ființă comerțul, navigația și toate activitățile științifice, artistice, dar monarhul a avut parte de o soartă prea rea pentru ca ceea ce sădise să poată prinde rădăcini în Franța, așa că totul a luat sfîrșit o dată cu moartea lui. Henric al IV-lea, marele rege, era pe cale să salveze Franța din starea de barbarie în care fusese cufundată în cei treizeci de ani de discordie, cînd a fost asasinat în capitala țării, în mijlocul poporului a cărui fericire începuse s-o făurească. Cardinalul de Richelieu, luptînd neîncetat împotriva Casei de Austria, a calvinismului și a marilor seniori feudali, și-a exercitat puterea într-o perioadă prea frămîntată pentru a putea reforma națiunea. Totuși, lui i se datorează primele măsuri luate în acest sens.

Așadar, timp de nouă sute de ani, geniul francez a fost întotdeauna îndiguit de o ocîrmuire de tip gotic, națiunea fiind dezmembrată în cursul războaielor civile și lipsită de legi sau datini statornicite. Limba pe care o vorbeau oamenii se schimba la fiecare două sute de ani, devenind din ce în ce mai aspră și mai necioplită. Nobilii nu voiau să știe de nimic altceva în afară de război. Cînd nu luptau, trîndăveau. Clericii erau desfrînați și ignoranți, iar oamenii din popor care nu deveniseră încă meșteșugari trăiau în cea mai cumplită mizerie.

Francezilor nu li se datorează nici o descoperire sau invenție de seamă, ca altor națiuni. Tiparul, praful de pușcă, oglinzile, telescopul, compasul, mașina pneumatică, cunoașterea adevăratului sistem al universului au apărut fără contribuția lor. Francezii își vedeau de turniruri în vreme ce portughezii și spaniolii descopereau și cucereau lumi noi atît la est cît și la vest de cea cunoscută. Carol Quintul risipea în Europa comorile aduse din Mexic mai înainte ca o mînă de oameni, supuși ai regelui Francisc I, să fi descoperit ținutul arid al Canadei. Dar puținele lucruri înfăptuite la începutul secolului al XVI-lea arată de ce sînt în stare francezii cînd sînt bine conduși.

Ne propunem deci să arătăm situația Franței în timpul domniei regelui Ludovic al XIV-lea.

Să nu vă așteptați să găsiți aici, cum n-ați găsit nici în fresca în care am zugrăvit secolele precedente, nenumărate amănunte despre războaiele purtate, orașele asediate, cucerite și pierdute prin noi bătălii, cedate și primite datorită cine știe căror tratate. Mii de întîmplări care stîrneau interesul contemporanilor, nu mai prezintă nici o importanță pentru urmașii lor și se estompează pentru a pune în plină lumină marile evenimente de care a atîrnat soarta imperiilor. Nu orice s-a întîmplat merită să fie consemnat în scris. Nu ne vom opri în cursul narării acestei istorii decît asupra acelor acțiuni care merită să dăinuiască veșnic, subliniind deci unele fapte și unele moravuri cu scopul de a-i deprinde pe oameni să vadă ce este bine și ce este rău, de a-i îndemna să îndrăgească virtutea, artele și știința și de a le insufla dragostea de patrie.

S-a putut vedea, din cele spuse mai sus, care era situația Franței și a celorlalte state din Europa înainte de nașterea lui Ludovic al XIV-lea. Vom purcede acum la descrierea marilor evenimente politice și militare din timpul domniei sale. Ocîrmuirea țării, cel mai important lucru pentru popor, va face obiectul unui capitol special. Viața particulară a monarhului, caracteristicile vieții de curte vor alcătui o parte de seamă a acestui capitol. Alte capitole vor fi dedicate artelor,

științelor și progresului înregistrat de gîndirea omenească în cursul secolului lui Ludovic al XIV-lea. Se va vorbi și despre Biserică, care de multă vreme activează mînă în mînă cu cei ce dețin puterea în stat ; uneori insuflîndu-le forță, alteori dîndu-le de furcă, căci Biserica, instituită pentru a propovădui morala, cade adesea pradă uneltirilor politice și patimilor omenești.

DIN CORESPONDENȚĂ

Domnului Helvetius

Bruxelles, 20 iunie, 1741

Mă mustră adesea conștiința, dragul și îngăduitorul meu prieten, că îți răspund cu atîta zăbavă, dar de o lună de zile mă îndeletnicesc cu sărăcia asta de proză, așa încît n-am mai îndrăznit să-ți vorbesc despre versuri, Imaginația mea începe să se tîrască pe pămînt cînd mă cufund în studii care, în comparație cu poezia, par niște cămări întunecate și colbuite, alături de săli de bal splendid luminate. Trebuie să scutur bine praful pentru a putea răspunde. Mi-ai scris, scumpe prieten, cîteva rînduri care poartă pecetea marilor dumitale însușiri. Operele lui Boileau-Despréaux îți par cam lipsite de vlagă. Recunosc și eu că sublimul nu este domeniul lui și că nu excelează prin imaginație. Ca atare sînt de acord că nu-și are locul printre marii poeți, dar trebuie spus că a făcut bine ceea ce era în stare și voia să facă. A slăvit în versuri armonioase rațiunea. Stilul său este limpede, riguros, elegant ; trece cu iscusință de la o temă la alta. Boileau nu se ridică pe culmi, dar nici nu se prăvălește vreodată, subiectele pe care le abordează nu comportă elevația celor pe care le tratezi dumneata. Amîndoi v-ați dat seama pe ce strună puteți cînta mai bine. Dumneata ești filozof și vezi totul în mare. Mînuiești condeiul cu forță și îndrăzneală. Ți-o spun cu toată sin-

ceritatea, natura ți-a hărăzit în această privință un rol mai important decît cel încredințat lui Boileau, dar talente ca ale dumitale, oricît de mari ar fi, n-ar putea străluci dacă n-ar exista și cele pe care le posedă el. Ai cu atît mai multă nevoie de exactitatea lui cu cît amploarea subiectelor dumitale nu-ți prea îngăduie să le ții în frîu. Nu costă nimic să gîndești cum vrei, dar scrisul se plătește scump. Nu voi înceta deci să te sfătuiesc să practici acea artă de a scrie pe care Despréaux a cunoscut-o și a predat-o foarte bine. Respectul lui pentru limbă și pentru desfășurarea logică a ideilor, felul lui dezinvolt de a-și conduce cititorii, modul său firesc de a se exprimă ca și stilul, ce pare dobîndit fără cazna, se datorează trudei unui bun meșteșugar. Un cuvînt nelalocul lui strică cea mai frumoasă cugetare. Ideile lui Boileau, repet, nu sînt niciodată mărețe, dar nu sînt niciodată slutite. Pe scurt, pentru a fi mai presus de el trebuie să începi prin a scrie tot atît de corect și de limpede ca autorul Artei poetice.

Piruetele dumitale pe piscuri nu-ți permit să faci nici un pas greșit. Boileau dansează menuete dar nu se împiedică niciodată. Hainele dumitale strălucesc, împodobite cum sînt de nestemate ; ale lui sînt simple, dar bine croite. Ca atare n-ar fi rău să așezi diamantele la locul lor, altfel riști să nu-ți vină prea bine diadema pe care o porți.

Trimite-mi deci, dragul meu prieten, o operă a cărei formă să fie pe măsura nobilelor dumitale concepții. Nu te sfii să lucrezi ca simplu muncitor în mina de aur pe care o stăpînești. Îți dai seama, sper, că, vorbindu-ți astfel, îți dovedesc cît de mult țin la gloria dumitale și a artelor, în general. Afecțiunea pe care ți-o port a crescut de la ultima noastră întrevedere.

În momentul de față nu mă mai încumet să scriu versuri. Nu mai doresc decît să le admir pe ale dumitale. Doamna de Châtelet, care ți-a scris și ea, mă roagă să-ți trimit complimente.

Te las cu bine, asigurîndu-te de statornica mea afecțiune.

Doamnei Denis

Potsdam, 6 noiembrie, 1750

Așadar, s-a aflat la Paris, draga mea copilă, că am pus în scenă la Potsdam Moartea lui Cezar, *că prințul Henric este un foarte bun actor, că vorbește fără accent limba franceză, că este un om încîntător și că viața noastră aici este extrem de plăcută. Toate astea sînt adevărate... dar... Dineurile pe care ni le oferă regele sînt delicioase ; toată lumea se închină în fața opiniilor bine argumentate ; se discută despre știință și filozofie, fără nici un fel de constrîngere ; regele însuflețește discuția și este veșnic bine dispus. Nici un nor pe cer, în nici un caz din cei care prevestesc furtuna. Duc o viață liberă, fiind totodată ocupat de dimineața pînă seara, dar,... dar... dar... Spectacole de operă sau de teatru, defilări, mese la castelul Sans Souci, manevre de război, concerte, ore de studiu și de lectură... dar... dar... Berlinul este un oraș mare, cu străzi mai bine croite decît cele ale Parisului, plin de palate, de teatre, de regine amabile, de prințese încîntătoare, de doamne de onoare frumoase și bine făcute și casa doamnei de Tyrconnell este întotdeauna plină de oaspeți, uneori chiar prea plină... dar... dar, draga mea copilă, vremea începe să ne amenințe cu un ger cumplit.*

Îți scriu, presărîndu-mi frazele cu foarte mulți „dar" și am să-ți spun de ce. Îmi este cu neputință să plec de aici înainte de 15 decembrie. Nu te îndoiești, sper, că ard de nerăbdare să te văd, să te strîng în brațe și să stăm de vorbă. Dorința mea fierbinte de a vizita Italia nu se poate compara cu cea ivită din sentimentele care mă îmbie să mă întorc la dumneata. Draga mea copilă, îngăduie-mi încă o lună de absență ; și cere această favoare domnului d'Argental, căci îi spun mereu regelui Prusiei că, deși sînt șambelanul său, drepturile pe care dumneata și domnul d'Argental le aveți asupra mea trec înaintea tuturor. Să fie oare adevărată vestea că Isac d'Argens s-a dus să se sihăstrească la Monaco împreună cu soția sa, care este, ce e drept, o mare artistă ? E un dram de nebunie sau o mare doză de filozofie în hotărîrea lui. N-ar

face poate rău să vină aici ca să sporească numărul membrilor coloniei noastre.

Maupertuis nu este destul de maleabil. Mă măsoară, neîndurător, cu micul lui compas. Se zice că în socotelile lui se strecoară și puțină invidie. În schimb, se află aici un om prea vesel, pe nume La Métrie. Cînd vorbește ai impresia că asiști la un foc de artificii, căci ideile lui zboară zgomotos în văzduh. Zarva asta te amuză o jumătate de sfert de ceas și te obosește de moarte cînd se prelungește. A scris, fără să-și dea seama, o carte foarte proastă, apărută de curînd la Potsdam, în care incriminează virtutea și remușcările, elogiază viciul și invită cititorii să nu-și înfrîneze pornirile. După toate aparențele, n-a avut intenții rele. În această carte, intitulată L'Homme machine *se găsesc mii de scîntei dar nici măcar o pagină în care să se audă vocea rațiunii.* O *noapte străbătută de fulgere. Oameni competenți s-au încumetat să-i arate cît de extravagantă este morala pe care o propune. A rămas cu gura căscată. Habar n-avea ce scrisese. Mîine, dacă i se va cere, va afirma exact contrariul. Să mă ferească sfîntul să am nevoie de el ca medic. Mi-ar da sublimat în loc de laxative, cu aerul cel mai nevinovat din lume și pe urmă ar izbucni în rîs. Acest bizar doctor este lectorul regelui și în momentul de față îi citește, în mod cu totul neașteptat* Istoria Bisericii. *Sare sute de pagini, oprindu-se, în schimb, asupra anumitor fragmente, care stîrnesc hohotele de rîs ale monarhului și ale lectorului.*

Te las cu bine, scumpa mea copilă! Ești sigură că la Roma vor să pună în scenă piesa Rome sauvée? *dar... dar,... Adio. Te îmbrățișez din toată inima.*

Doamnei marchize du Deffand

22 iulie, 1761

Președintele Hénault mi-a vorbit, stimată doamnă, despre tot ce faceți pentru memoria lui Pierre Corneille. Pun deci

deoparte cărțile lui pentru a vă ruga să-i mulțumiți din partea mea doamnei de Luxembourg. Vă scriu după o lungă tăcere, dar trebuie să vă arătați îngăduitoare față de un plugar cum nu veți găsi altul la douăzeci de leghe împrejur, față de un bătrîn caraghios care seacă mlaștinile, desțelenește pîrloagele, ridică o biserică, stînd mereu între doi „Petru cel Mare" și anume Corneille, creatorul tragediei, și țarul, făuritorul Rusiei.

Domnișoara Corneille nu este de loc la curent — și asta e bine — cu tot ceea ce fac pentru fratele bunicului ei. N-a aflat încă de existența Cidului. *Peste cîțiva ani va citi toate operele strămoșului ei și atunci își va da seama că am avut dreptate. Jupînii Le Dain și Omer dau cu gura de pomană, Corneille este și va fi întotdeauna un om mare, iar bieții de noi doar niște mormoloci. Să mi se arate un alt om care să fi făcut mai multă cinste patriei sale și vă asigur că va găsi și el un loc în inima mea.*

Trebuie să ne întoarcem mereu privirile, dragă doamnă, spre secolul lui Ludovic al XIV-lea și să cercetăm toate domeniile. Acest adevăr îmi sfîșie inima, aici, la picioarele Alpilor și de ciudă, am comandat un baldachin și m-am apucat să citesc conștiincios Cărțile Sfinte, *deși tot* Cinna *îmi place mai mult.*

De fapt mă joc cu viața, doamnă; de altceva nu e bună. Fiecare copil, fie el tînăr sau bătrîn, trebuie să sufle printr-un pai bășici de săpun. Între dealul Saint Roch și munții mei cu piscurile în nori, între fleacurile atît de importante pentru parizieni și nimicurile cu care își petrec timpul cei ce s-au retras la țară nu există cine știe ce deosebire, așa că n-aș sfătui o doamnă să părăsească Parisul și să se instaleze la poalele Alpilor, după cum n-aș îmbia-o pe o femeie din viroagele noastre să se ducă în capitala țării.

Totuși mi-e foarte dor de dumneavoastră, stimată doamnă, după cum mi-e dor și de domnișoara Clairon, dar mai puțin, iar de restul dragilor mei concetățeni nici un pic. Nu sînt mai în putere decît pe vremea cînd ne-am cunoscut. Tră-

iesc, nu știu nici eu cum, de pe o zi pe alta, așa cum li se întîmplă tuturor.

Cred că luați zilele așa cum vin și vă îndemn din toată inima să nu vă îndîrjiți împotriva vieții, lucru de care mă feresc și eu. Este atît de sigur că vom fi cu toții foarte fericiți cînd nu vom mai simți nimic încît nu există filozofie care să nu-și fi însușit această frumoasă idee, atît de liniștitoare și atît de bine demonstrată. În răstimp, bucurați-vă de viață cît puteți mai mult, profitați de orice prilej ca s-o faceți mai agreabilă și nu vă sinchisiți de altceva.

Vă scriu atît de rar fiindcă nu vă pot spune decît același și același lucru. Cînd vă voi fi repetat că viața nu e decît un copilaș pe care trebuie să-l legeni pînă ce adoarme, voi fi spus tot ceea ce știu.

Un înalt magistrat din Middelburg pe care nu-l cunosc dealtfel, mi-a trimis de curînd o scrisoare ca să mă întrebe, ca între prieteni, dacă există Dumnezeu și dacă, în acest caz, se ocupă de soarta noastră. Mai dorea să afle dacă materia este eternă și dacă posedă facultatea de a gîndi, dacă sufletul este nemuritor. Mă ruga să-i răspund imediat la toate aceste întrebări.

Nu trece săptămînă fără să mă pomenesc cu misive de acest soi. După cum vedeți, nu mă pot plînge că nu mi se întîmplă tot felul de lucruri neprevăzute.

Vă las cu bine, doamnă. Afecțiunea și respectul meu pentru dumneavoastră vor dăinui pînă în clipa cînd îmi voi reda trupul celor patru elemente.

Contelui d'Argental

Ferney, 27 martie, 1762

Mă veți întreba, poate, divinii mei îngeri, de ce port atîta interes acelui Calas, tras pe roată la Toulouse. Fiindcă sînt om, fiindcă îmi dau seama că toți străinii sînt indignați, fiindcă ofițerii elvețieni protestanți spun că nu-i mai trage inima să lupte pentru o țară unde coreligionarii lor sînt condamnați la moarte fără dovezi.

În scrisoarea adresată domnului de La Marche am greșit cu privire la numărul judecătorilor. De fapt au fost treisprezece și cinci dintre ei au susținut într-una că Jean Calas este nevinovat. Dacă ar mai fi fost cineva de această părere, omul ar fi fost achitat. De ce infime întîmplări atîrnă soarta oamenilor! Cît de puțin a lipsit pentru ca această grozăvie să nu se întîmple. Îți stă mintea în loc! Fiindcă nu s-a mai găsit un al șaselea magistrat în stare să judece corect, s-a hotărît să fie tras pe roată un om cu cinci copii, acuzat de a-și fi spînzurat unul din băieți, deși ceilalți patru, rămași în viață, strigau în fața tuturor că n-a existat vreodată un tată mai bun! Mărturia nefericitului Calas care a jurat că n-are nimic pe conștiință nu cîntărește mai mult decît prejudecățile celor opt judecători, incitați de o congregație de „penitenți albi" [1] *care-a asmuțit cetățenii din Toulouse împotriva unui calvinist? Și cînd era tras pe roată, bietul om a strigat că moare nevinovat, iertîndu-și judecătorii și plîngîndu-și fiul despre care se spusese că murise de mîna lui. Un preot din ordinul dominicanilor care se afla lîngă el în ultimile clipe, a declarat că ar dori să poată muri ca un sfînt, așa cum a murit Calas. Nu e de căderea mea să condamn tribunalul din Toulouse. Totuși, trebuie să spun că nu a existat nici un martor ocular și că de fanatismul gloatei s-au putut molipsi chiar și magistrații preveniți împotriva lui Calas.*

Unii dintre ei făceau parte din asociația „penitenților albi". Poate că au fost induși în eroare. Nu e însă datoria justiției regale și a prudenței pe care această instituție o implică să ceară să vadă pe ce temei s-a dat sentința? Dacă s-ar fi făcut acest demers, toți protestanții din Europa ar fi fost cu inima împăcată și n-ar mai protesta cu atîta vehemență. Era oare nevoie să devenim odioși în ochii tuturor?

---

[1] Membrii unei asociații laice care practicau asceza. Nu apăreau în public decît înveștmîntați în mantii albe și cu capul acoperit de glugi (n.t.).

Nu l-ați putea ruga pe contele de Choiseul să se informeze cu privire la această îngrozitoare întîmplare care dezonorează speța umană, fie că Jean Calas era vinovat ori nu? Procesul a stîrnit un fanatism nemaiîntîlnit atît în rîndurile celor ce erau de partea lui, cît și în rîndurile dușmanilor săi. Consider că este absolut necesar să scormonim faptele pînă vom da de adevăr. Închei, asigurîndu-vă de toată stima și de afecțiunea mea, dragii mei îngeri.

CUPRINS